

ԿՈՂԲԻ ԵՒ ՄՕԼԼԱԿԱՄԱՐԻ ՏԻՈՒՐ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ

Այսպէս խաղաղ եւ ուրախ օրեր կը բոլորէինք մեր պաշտօնա-
 ղարած սահմաններուն, Սուրմալուի ճակատին, երբ յանկաշձ հայ
 հողը՝ քիւրտ աշխրէթին ռախից կոխան դարձնելու եւ հայ զինուո-
 րականութիւնը խայտառակելու ինչ «բարձր քաղաքականութեամբ»
 ներշնչուած, շէնք զիտեր, օրուան պատերազմական նախարար Ռու-
 քէն փաշան՝ փորձանքը Մասնոյ ժողովուրդին եւ արդահատանքը
 Գէորգի, Անդրանիկի, Չարզանդի եւ Յարէթի նման սուրբ յեղափո-
 խականներու, անձնապէս՝ եւ ոչ պաշտօնական, համոզեր էր Սա-
 սունցի Մանուկը, Մուշեղն ու Չօլոն, որպէսզի դան մեր վերոյիշեալ
 խաղաղ սահմանադրութիւնը եւ պատերազմի հրեհէն բռնկեցնեն, (հա-
 ւանաբար վեց նահանգները գրաւելու գրդապատճառ կանխամտաձ-

ԳՆԴԱՊԵՏ Տ. ՊԱՂՏԱՍԱՐԵԱՆ

մեծ թիւով թշնամի մը վրայ տուաւ մերոնց վրայ, որոնք սկսան լքել

ներուն, պարզենք իրականու-
 թիւնը: Երկու հարիւր ձիաւոր-
 ներ Մանուկի, Մուշեղի եւ Չօ-
 լոյի առաջնորդութեամբ, ե-
 կան մեղ մօտ Մոլլախամար,
 Պաղտասարեանի գունդի կեղ-
 րոնատեղին, յայտնելով թէ՛ ի-
 րենք ըստ պատերազմական նա-
 խարար Ռուքէն փաշայի հրա-
 հանդին, հետախուզութիւն մը
 պիտի կատարեն սահմանադրի
 երկայնքին:

Պաղտասարեան կամայ ահա-
 մայ տեղի տուաւ այս նորոյթ
 անելիքին, անտեսելով անոր
 ստեղծելիք պատասխանատու-
 թիւնները որուն ծանրութիւնը
 իր վրին պիտի բեռցուէր: Հա-
 մակերպեցաւ՝ քանի որ պատե-
 րազմական նախարարի մատը
 կար անոր մէջ, եւ թոյլ տուաւ
 որ ձիաւորները անցնին սահմա-
 նադրութիւն:

Երկու ժամ շանցած պայթե-
 ցաւ փոթորիկը, հրացանները
 սկսան գոռոզաւ, Ապաղկէօյի
 աջ բարձունքներու երկայնքին,

իրենց զիրքերը և քաշուիլ զէպի ետ . Պաղտասարեան ուշքի եկաւ , երբ
ւեսաւ որ կացութիւնը կը ծանրանայ վտանգելով նոյնիսկ իր
կեդրոնատեղին : Ուստի իր ամբողջ գունդն ալ շարժման մէջ դրաւ
1 ձիաւոր , 4 հետեւակ վաշտ , երկու թնդանօթ ու քանի մը զնդա-
ցիրներ տեղաւորելով Մոլլակամարի բարձունքները եւ սկսաւ
կրակել յառաջացող քերտ ցեղապետներու ուժեղ գրոհին առաջ :
Մանուկի , Մուշեղի ձիաւորները նահանջեցին , եկան խառնուեցան
Պաղտասարեանի գունդի պաշտպանողական զիծը :

Սկսաւ անձրեւել , հրացան , թնդանօթ անդադար կը դողային ,
Բնդանօթնիս ունէր միայն 300 ուսմբ , նոյն համեմատութեամբ ,
սահմանափակ պարէն ունէին զէնքերն ու արագահարուածները .
այնպէս որ մութը չկոխած , թնդանօթը սպառելով իր սնունդը ,
լոնց . իսկ զինուորները իրենց փամփուշտները մեծ խնայողութեամբ
կը կրակէին , ամէն մէկ զինուորի մօտ , հազիւ 10-20 հատ մնացեր
էր . պահեստի ռազմամթերք ալ չունէինք . 24 ժամ պէտք էր որ ,
նոր ուժ կամ ռազմամթերք կարելի ըլլար հասցնել մեզ Իգտիրէն՝
եզան սայլերով : Իսկ եթէ ձիու կառքով գար՝ քանի մը ժամ աւելի
չուտ , առ ալ շնորհք մը եղած պիտի ըլլար :

Թողունք 24 ժամ վերջ մեզ հասնելիք բարիքը և դառնանք ներկայ
բողջներու հարկադիր գիմադրութեան , սակայն ինչպէս գիմանալ
ստանց ռազմամթերքի : Թողնենք այդ ալ , գիմադրական պայքարն
ալ , եւ մտածենք այս անկէն աժան դուրս գալու մասին : Մտածելու
համար դոնէ զլուխ պէտք էր , սիրտ քաջամարտիկներու եւ զլուխ
պետի կամ զնդապետի , այդ ալ պակասցաւ մեզ՝ թէ ինչպէս : Գիշեր
էր արդէն , բան մը չտեսայ զիրքերուս մէջ , 150ի չափ քաջամարտիկ
զինուորներուս ինքնապաշտպանութեան պայքարովն էի տարուած :

Առաւօտէն մինչեւ կէս գիշեր անձրեւի տակ , առանց վերարկուի
անօթի կողուող զինուորը , պէտք ունէր հացի , ջուրի , փամփուշտի
եւ օգնական ուժի :

Գունդի կեդրոնատեղին կը գտնուէր ռազմադժէս կէս ժամ ետեւ
Մոլլակամար գիւղը , ուրկից կը ղեկավարէր ռազմահակատը , զնդա-
պետ Պաղտասարեան :

Ուստի ռազմագիծս փոխանորդիս յանձնելէ եւ հարկաւոր կար-
գադրութիւնները ընելէ վերջ , երկու ենթասպայով ուղղուեցայ զէպի
Մոլլակամար , զինուորներուս օգնութեան դարման մը հասցնելու
համար , խիստ մութ էր , կոխած տեղերնիս չէինք տեսներ , միայն
թէ երեք ստուերներ կը յառաջանայինք զէպի գիւղը , զէնքն ու
առմպը ձեռքերնիս պատրաստ , երբ գիւղին կալերը հասանք , յան-
կարծ մութին մէջ զէմերնիս ցցուեցաւ ձիաւոր մը . փարոյա հար-
ցուց , ուղիդ պատասխանեցինք , այն ժամանակ զգաց որ մենք ենք ,
յաւա . — « Վաշտապետ , գիւղ մի մտնէք , գիւղը գրաւուած է թշնա-
միէն . ինքզինքնիդ ազատեցէք » . ու անհետացաւ :

Երեքս մէկ կանգ առինք անմիջապէս. ըսի՝ «ինքզինքնիդ ազատեցէք» այո՛. մեզ ազատելու կարճ ճամբան այս կէտն է, սակայն ի՞նչ պիտի ըլլան մեր դիրքի զինուորները, որոնց օժանդակութիւն եւ փրկութիւն խոստացանք եւ որոնք մեզ պիտի սպասեն մինչեւ վերջին բոլէին. դաւաճանութիւն է մենք մեզ ազատել, պէտք է վերազառնանք մեր դիրքը, զինուորներու մօտ, անոնց հետ ազատուինք կամ զոհուինք: Վերադարձանք դարձեալ ետ, զէպի մեր դիրքերը, սակայն այս անգամ բոլորովին փոխուած էին մեր քայլերը, սրտերը, զգացումները ու գանկերը թէ — քամակնիս դաւուած է, եւ մեր փրկութիւնը կասկածելի: Վերջապէս հասանք ռազմադիժ, առանց շփոթութիւն ստեղծելու, կամաց ձայնով անձէ անձ փոխանցիկ հեռախօսեցի թէ — ազդանշանիս վրայ պիտի նահանջենք, առանց իրարանցումի եւ շղթայի օրինաւոր բացուածքով, հրամանի հակառակ ընթացք կորուստ է: Ինչպէս ես նոյնպէս զինուորութիւնը հասկցաւ թէ դունդի կեղրոնատեղին կամ զնդապետը նահանջեր էր առանց մեզ լուր տալու: Մեր կոնակը, Մոլլակամարը յանձներ էին թշնամւոյն ձեռքը: Յոյսով էինք որ՝ դոնէ մեր կոնակը, խոր ձորի մը լանջին կը սպասէր, իբր պահեստի եւ ապահովութեան ուժ, Ղարապաղցի վաշտապետ Տիգրանը իր վաշտով:

Հետեւարար ապահով էինք որ եթէ զիւրը յանձնուած է, դոնէ այդ վաշտը իր պարտականութեան դերին մէջ կը սպասէ մեր նահանջը ապահովելու համար:

Ազդանշանը տուի, 500 մէթր լայնութեան վրայ, վաշտիս շղթան թողուց դիրքը. լուռ ու մունջ եւ կանոնաւոր կերպով նոյն բացուածքով սկսաւ հետեւիլ ինձ այն ուղղութեամբ որ յայտնած էի:

Մեր դժի դէմ դիրք բռնող թշնամին կը կարծէր թէ մենք դիրքերու մէջն ենք, որովհետեւ զիշերուն մութին մերթ ընդ մերթ երկուստեք հրացանի որոտներ միայն կը լսուէին. երբ զգացին որ մեր կողմէն դադրած է հրացանի ձայնը բոլորովին, եւ հասկցան որ լքած ենք դիրքերը, բարձրացան մեր լքած դիրքը եւ սկսան կրակել մեր հեռացող շղթայի վրայ:

Սակայն դարձեալ առանց իրարանցումի, պազարինութեամբ շարունակեցինք մեր ուղղութիւնը, մերթ ընդ մերթ վազքով, խոպան արտերու մէջէն՝ որոնց մարդահասակ փուշերը ոչ միայն արգելք կ'ըլլային մեր ոտքերուն, այլ նաեւ արիւնոտելով մեզմէ շատերուն գէմքերը:

Վերջապէս հասանք այն ձորի երկայնքը, որուն միւս ափին կը սպասէր Տիգրանի վաշտը, առ ի ապահովութիւն մեր կացութեան: Տասնեակի մը հրաման տուի, անցնիլ ձորը եւ ստուգել զոյուութիւնը այդ վաշտին:

Չայն եկաւ ձորին միւս ափը հասնող մեր տասնեակէն թէ՛

ասպահով է: Գարձեալ առանց շղթան աւրելու իջանք անդնդախոր ձորը եւ բարձրացանք միւս ափը:

Այնքան վստահ մեր թիկնապահ վաշտին դոյութեան, աջ ու ձախ ձայնել տուի խոր մթութեան մէջ, ոչ մի կենդանութիւն. անոնք ալ նահանջեր էին, առանց զգալու որ իրենց նահանջը դաւաճանութիւն էր մեր դոյութեան: Բարեբախտաբար Քիւրտերը այդ ձորը նկատի չէին ունեցեր կարելու:

Ուստի, յուսահատ, դարձեալ շարունակեց մեր շղթան իր ուղղութիւնը՝ տարտամ ու անորոշ, առանց գիտնալու մեր դունդի կեղերնատեղին եւ թշնամուոյն դիժը: Ուստի Մոլլակամարի այն գլխաւոր ճամբան, որ Իգտիր կ'առաջնորդէ, փոխանակ դիւրին կերպով այդ ճամբով նահանջելու, որ կարող էր թշնամիէն կտրուած ըլլալ, եւ որովհետեւ այդ բաց դաշտի ճանապարհին երկար գիմանալու եւ կոռելու բաւականաչափ փամփուշտ չունէինք, ուստի ուղեցի խաչածեւ կտրել զայն եւ շարունակելով բաց դաշտը բարձրանալ գիմացի քարքարոտ սարերը, որոնց անտոիկ գիրքերով եւ մեր սակաւ փամփուշտներով կարող էինք գիմանալ մինչեւ լուսարաց, եւ հաւանական դառնար օդնութիւն մը հասնելու մեզ:

Ուստի գիծս յառաջացաւ, եւ երբ ճանապարհը կը խաչածեւէի, ես որ բացուած շղթայիս աջ թեւին վրայ թշնամուոյն կողմը կը գտնուէի՝ տեսանք որ ճանապարհով, ձիււոր խումբ մը կուգար Մոլլակամարի կողմէ, վստահելով որ մեր նահանջող ուժերու մէկ մասն է, որ մեզ նման իր նահանջը յապաղեր է, եւ մանաւանդ որ չորսական, աներկիւղ եւ հանդարտ կուգային, կարեւորութիւն չտուի. երբ բաւականաչափ մօտեցան, առ ի սաղմականութիւն, ձայն տուինք. — «Փարոլա». չպատասխանեցին, անայլայլ շարունակեցին իրենց յառաջխաղացումը. դարձեալ միամիտ կրկնեցինք «փարոլա»ն, դարձեալ լուռ ու անվրդով կը յառաջանային. այն ժամանակ զգացինք թէ թշնամի կրնան ըլլալ. երբ զէնքերը քաշեցինք երրորդելու եւ հակառակ պարագային կրակելու համար, անոնք ալ զգացին որ երրորդը կրակ է, այդ չորսական յառաջացող երեսնեակ մը ձիււորները վայրկեանական մէկ գիծ մտնելով յանկարծական համադարկ մը տուին մեր վրայ մթութեան մէջ, հողի, քարի բախման գնդակի կայծերը ժայթքելով մեր շղթայի մէջ, որուն աջ կողմի տասնեակը միայն նշմարուեցաւ թշնամիէն, իսկ 500 մէթրի վրայ անոր երկար շարանը թանձր մութին մէջ աննշմարելի էր. մինչ այդ՝ աջ կողմէն սասնակով մը անմիջապէս կուրծք տալով ձիււորներուն՝ փոխադարձեցինք համադարկը անոնց վրայ, իսկ մեր շղթայի միւս մնացեալ մասը անկարող կրակելու, որովհետեւ մենք առջեւին էինք, սկսան հուռա՛ր գոռալ. թշնամին լսելով այս բաղամարդ խոր գոռոցը, սկսաւ նահանջել: Կասկածելով որ օդնական ձիււորներ մեր ուղղութիւնը կը կտրեն եւ կը պաշարեն. մենք ալ սկսանք հուռա՛ր յով մեր

բունելիք գիրքերու ուղղութեամբ վաղել: Բաւական վերջ քննեցի սեւսայ որ զո՛հ շէնք տուած, իսկ մեր գնդակներու տակ խիտ ձիաւոր ստուերներու անկումն ու իրարանցումը միայն նշմարեցինք. ժամանակ չունեցանք հասկնալու թէ՛ քանի՞ անձ կամ ձիեր ձգեց թշնամին այդ կրակին մէջ:

Երկու ժամ եւս տեւեց այդ մեր բաց դաշտի նահանջը, մինչեւ որ հասանք վերջապէս քարքարուտ բարձունք մը անառիկ, ուր հզպցինք ինքզինքնիս ազատուած, ապահով. հետեւաբար հող նստանք հանգստանալու: Երբ կ'երեւակայէինք առաւօտէն մինչեւ երեկոյ անօթի, ծարաւ մեր տարած կռիւը, այս աննկարագրելի նահանջը ձորերով, սարերով եւ գնդակներու տարափներէն զատ, մարդահասակ վայրի փուշերու հարուածները, այս բոլորին վրայ եկան բարդուելու տասնեակ մը գինուորներու ստացած աւելի դաժան հարուածները, որովհետեւ շատերուն կօշիկները կամ արեւները ծակծկուած, կարտուած եւ քանդուած ըլլալով, բոպիկ ոտքով էին կատարած այս դաժան նահանջը, անտանելի վէրքի բացուածքներ էին ունեցեր ոտքերնուն վրայ: Իսկ տատասկներու ղէմքերնուս տրուած հարուածները որ շատերը արիւնլուայ ըրած էր, թարմ չրթունքի համբոյրներ կարելի է համարել:

Մէկ կողմէն կը հանդստայինք, միւս կողմէն կը խորհէինք թէ՛ ի՞նչ պիտի ըլլար մեր ընելիքը հետագային, երբ հեռու էինք Իգտիրէն, եւ յաջորդ օրը պաշարուելու պարագային, փամփուշտ չունէինք եւ ոչ ալ ջուր կամ ուտելիք:

Մինչ այս մտածումներով տարուբերուած էի, ենթասպան մօտենալով ինձ, ըսաւ. — Պրն. Վաշտապետ, լաւ է ձեր աննկուն կամքը, դիրքերնիս ալ անառիկ է, սակայն ի՞նչ պիտի ըլլայ մեր սպաղան, եթէ մեր ուժերը մինչեւ Իգտիրը նահանջած ըլլան, անոնք մեզ արդէն գերի ինկած կամ ջարդուած կարծելով, մեր մասին պիտի չխորհին, մանաւանդ որ, մեր ղէնքի ձայներն անգամ անոնց լսելի պիտի չըլլան հեռաւորութեան պատճառաւ:

Զգացի որ ուղիղ արտայայտութիւն է. ուստի որոշեցինք դարձեալ նահանջել եւ լոյսը չբացուած մեր ուժերը դանելու կամ մօտենալու առաջադրութեամբ, ղէպի Իգտիր ուղղութեան:

Անառիկ եւ բարձրաբերձ սարերու ելեւէջները սկսանք համբելուր կուռի բռնուելու եւ կամ պաշարուելու վախը փարատած էր այլեւս:

Սակայն այս անգամ ալ բնութեան դժուարութիւնները կը ցցուէին մեր յոգնած քայլերուն առաջ, անդադար ձորերու եւ բարձունքներու ելեւէջներ, խոպան ու վայրի, չէինք գիտեր թէ ո՞ւր եւ ե՞րբ վերջ պիտի գտնէին այս դժուարութիւնները, այսուամենայնիւ հակառակ մեր յոգնութեան, անօթութեան, կայտառ ողւով ածեամներու նման կ'ելլէինք ու կ'իջնէինք սարերու, ձորերու ան-

Հուն ու անդնդախոր ելեւէջները գիշերուան խոր մթութեան ծոցին:

Առաւօտեան լուսարացին հասանք վերջին սարահատ փէշը, ուրկէ անգին անհուն տափարակ դաշտի վրայ կ'երկարէր Սուրմալուի գեղածիճազ դաշտը, ուր կարելի էր ցերեկով նշմարել բոլոր շարժումները, թշնամական կամ բարեկամական:

Թշնամական ոչ մէկ երեւոյթ չէր նշմարուեր, թէպէտեւ մերթ ընդ մերթ հրացանի որոտներ կը լսուէին մեր առջեւ տարածուած բաց դաշտի պարտէզներէն եւ գիւղերէն: Տասնեակի մը՝ քանի մը հարիւր քայլ յառաջապահութեամբ, վաշտիս շղթան սկսաւ յառաջանալ դէպի Չարըզճի թրքական գիւղակը, որ եթէ թշնամիէն գրաւուած ըլլար խկ, գիւրին գիւրին իրենց որս չէինք դաւնար, անոնց մինչեւ մեր օդնական ուժերու վերահասար կարող էինք գիտանալ, քանի որ Իգտիրին մօտերն էինք այլեւս:

Ազատ համարձակ հասանք Չարըզճիի եզերքը եւ առուակի մը երկայնքին դադար առինք. շատ շանցած հասկցանք որ, մեր նահանջող ուժերը ճակատ էին բռներ մօտակայ Քիւլիւկ գիւղը, որոնք լսելով մեր ազատութիւնը՝ ուրախութիւննին անսահման եզաւորով հեռու մինչեւ մեր առաւօտեան յայտնարերութիւնը, անոնք մեր պաշարումին եւ անհետացումին մտաւանջութիւնովն էին տարուերուէր: Ժամ մը վերջ երբ գիրար տեսանք, գանկերնիս, ժարմիննիս եւ հոգինիս խաղաղեցաւ: Տեսանք մեր հաշուեյարդարութիւնը, որ չափազանց սուղ էր նստեր բարոյապէս թէ նիւթապէս զնդ. Պաղտասարեանի գունդի վզին, որքան իր՝ նոյնքան Ռուբէնի պատասխանատուութեամբ, գերի տրուելով երկու թնդանօթ, քանի մը արագահարուած, Կարմիր Խաչը իր կազմով, Մոլլակամարի բնակիչներէն մաս մը վիրաւորներ, սպաննուածներ, գերիներ, որոնցմէ ոչ ոք վերադարձաւ, բացի Կարմիր Խաչուհիէ մը, որ քերտ բէկը ապահով ու պատուաւոր մեր սահմանը անցուց եւ մեզ յանձնեց:

Իմ վաշտէս ունեցայ երեք կորուստ, երեքն ալ որբանոցէն կամաւոր եկած 17-18 տարեկան պատանիներ էին, որոնք վաշտիս ռազմագծէն հեռու՝ կամքէս անկանիս, այլ պարտականութիւն ստացած ըլլալով՝ ուրիշի հրամանատարութեան տակ մնացած էին, իրարանցումի ժամանակ վերջիններս կարծելով որ իրենց ռազմի շամակը ապահովող եւ ղեկավարող զնդապետութիւնը իր գիրքին եւ գերին վրայ է, ազատ համարձակ գիւղը կը մտնեն, ռազմագիծ տանելու համար իրենց վերարկուները ուր կ'անձրեւէր, մութ էր եւ ցուրտ, դժբախտարար մութն ու ցուրտը դժոխքի կը փոխուի, երբ գիւղէն ներս կը մտնեն համարձակ, մայրիկեանական դաւաճանող գիւղի նորամուտ քերտ ուժերը սուիճներու մէջ կ'առնեն մեր դժբախտ երիտասարդները ու կը յօշոտեն:

Պարկանքի եւ անմատահութեան թակարդն ինկան նաեւ գունդի շամակը ապահովութիւն զգացող քանի մը հարիւր վրանարձակ

Յգիտիներ, որոնք իրենց դոյքերով եւ հազարաւոր ոչխարներով անյոյս լքումի մը առջեւ յանկարծակի դալով ջարդուեցան, զերթաբուեցան, իրենց հօտերով ու վրաններով միասին, որոնցմէ փոքր մաս մը միայն ազատեցաւ: Այս վերջիններն յաճախ իրաւամբ կը կրկնէին « մենք Հայերու պոչին տակ մտանք, Հայերն ալ էշուն պոչին տակ մտան »:

Այս մեր ճակատի ազգին աւրիններ աւելի վտանգաւոր դրութեան մը ենթակայ էր Կողբի կացութիւնը, ուր կը գտնուէր Գնդունին իր դումարտակով, որովհետեւ Կողբի քամակն ու նահանջի ճամբան՝ մեր կացութեան հետ կապ ունէր, մեր պարտութիւնը արդէն անոնց պարտութիւնն էր: Հակառակ այս դժուարին դրութեան եւ մանաւանդ Կողբի աւելի բազմամարդ բնակչութեան փրկութեան հոգիքով ծանրաբեռնուած՝ Տեղակալ Յովհաննէս Սահակեանի օժանդակութեամբ Գնդունին կարողացաւ զինուորներու եւ ժողովուրդի նահանջը զեկաւարել պաղարիւնութեամբ եւ քաջութեամբ, իսկական ռազմադէտի մը փորձառութեամբ, ապահովելով ամբողջ նահանջի ճանապարհի երկայնքը, կողմնապահ, յետնապահ եւ յառաջապահ զինուորներով, որոնք քաջարար կատարեցին իրենց պարտականութիւնը յարձակող եւ ճանապարհ կտրել ուզող քիւրտ դրոշներու առաջ, ապահովելով ժողովուրդին նահանջը ձորի միջով, հասցուցին ապահով Քիւլլիւկ գիծը ուր արդէն Պաղտասարեանի նահանջող դունդը եկած եւ իրր նոր ռազմաճակատ դիքք բռնած էր:

ԳԼԽԱՊԵՏ Հ. ԳՆԴՈՒՆԻ (Հ. ԹՕՒՅԵԱՆ, ՀԱՌԵՅԻ) եւ վերոյիշեալ ճշմարտութիւնները, որոնք ողջ են: Ճշմարտութիւն է նաեւ լոյս տեսած օրուան թերթերու էջերէն, որոնցմէ ծալլուած ու պահուած կը մնան շատ մը անկիւններ:

Կողբի, Մուլակամարի եւ Արսլանլուի լեռնային մասերու գրաւումով, Սուրմալու գաչտը միայն մեզ կը մնար, այն ալ երեք կողմէն շրջապատուած թշնամիով, իսկ չորրորդ կողմը Արաքս գետի երկայնքն էր, որ կը սկսէր Քիթիի կամուրջէն մինչեւ Մարգարայի

կամուրջը. առաջինը թշնամուտն դիրքերու եւ կրակին տակ ըլլալով, արդէն մեղ համար անարժէք դարձած էր, մանաւանդ որ տախտակներն ալ վառած ըլլալով՝ կը մնային միայն երկաթները, եւ հետեւաբար անդործածելի: Ուրեմն՝ ունէինք Մարզարայի կամուրջը, իբր հաղորդակցութեան միակ կապը, Իգտիրը Արարատեան դաշտին կապող:

Հակառակ այն ճշմարտութեան՝ որ այդ օրերուն թրքական զօրաւոր կառավարութիւն մը դեռ գոյութիւն չունէր եւ հետեւաբար Մասիսէն սկսեալ մինչեւ Ղարս, Սարիղամիշ Արտահան երկայնքին, ոչ մէկ օրինաւոր թրքական զօրամաս, ամբողջութեամբ բաց էր մեր սուջեւ, անոր փոխարէն հայկական սահմանի վրայ օրինաւոր զօրամասեր ունէր Հայաստանի Հանրապետութիւնը, ինչպէս Իգտիրի ճակատին՝ զնգապետ Պաղտասարեանի գունդը:

Սակայն սահմանապահ ուժերս՝ տարրական ապահովութիւնը չունէինք դիշեր մը իսկ խաղաղ ու անվրդով քուն քաշելու, կամ կէս դիշերին, կամ լուսարացին եւ կամ ցերեկուան որեւէ մէկ ժամուն ենթակայ էինք միշտ յարձակումներու. յարձակումներ՝ որոնք իւրիքներն էին սահմանարնակ այլազան քիւրա աշիրէթներու որոնք ինքնազուխ ըլլալով, որեւէ ցանկութեան կամ կիրքի ժամանակ, համարձակութիւնը կ'ունենային յարձակելու Հայկական Հանրապետութեան որեւէ սահմանապահ մէկ վաշտին եւ կամ մէկ դիւղին վրայ:

Շտաբ, ամիս չէր անցներ որ քրտական շփացած աշիրէթներ յարձակում չգործէին մեր սահմանապահ որեւէ վաշտի բռնած դիրքերու վրայ, յաճախ յանկարծակիի բերելով եւ զանոնք իրենց դիրքերէն նահանջի ստիպելով:

Հպարտ եմ յայտնելու, որ վաշտիս վատահուած որեւէ սահմանադիրք՝ նահանջի մը դիջումը կամ պարտութիւնը չունեցաւ:

Ընդհանուր Սուրմալուի պաշարումը ու Տրդ գումդի յաղթանակը. — 1918ի աշնան էր. Իգտիր հանդիստի էի վաշտովս, որովհետեւ փոխն ի փոխ սահմանապահ վաշտերը հանգստի կը կանչուէին Իգտիր:

Առաւօտ մը, սահմանապահ մեր բոլոր դիրքերու վրայ թշնամու գէնքերու որոտումը կրկնապատկուեցաւ, սակայն ոչ սաստիկ մինչեւ կէսօր. կէսօրէ վերջ՝ Որկովի կամուրջի եւ Չարըզէի վաշտերը տեղի տալով թշնամուտն յարձակումներուն սաստկութեան, նահանջեցին դէպի Իգտիրի եզերքները, որուն պարտէզներուն հասնող եւ դիրք բռնող թշնամուտն զնգակները, վզվզալով կ'իյնային քաղաքին վրայ:

Թշնամին օղակի մէջ առնել կ'ուզէր Իգտիրը, մեծագոյն ուժը կեղբոնացներով Ակոուիէն դէպի ցած, Տաչպուքուն եւ Գարազոյուն

ուղղութիւնը, կտրել աշխատելով Տէլիկ թաշի պահականոցը, որ Իգախի նահանջը դէպի Մարզարա կամուրջ ապահովող խճուղիի կարեւոր մէկ կէտն էր: Երեկոյեան արեւմուտին, ան ալ գրաւուեցաւ թշնամիէն. հետեւաբար կտրուեցաւ հաղորդակցութիւնն ինչպէս նաեւ թելէֆոնի գիծը Մարզարա կամուրջին հետ: Ասոր վրայ ամէն կողմէ թշնամիին դրոհը սաստկացաւ մեր բոլոր ճակատի ուժերուն վրայ, մանաւանդ Իգախի շուրջ, պաշարման մէջ առնել աշխատելով մեզ:

Հանդատի կոչուած ուժերը ինչպէս մենք, նոյնպէս որեւէ զինուոր կամ սաստիկան՝ որ կը դանուէինք քաղաքին մէջ, հաւաքուեցանք Իգախի կեդրոնական հանրապարտէզը: Քաղաքի բնակչութիւնը թէպէտ սակաւաթիւ, որովհետեւ ռուսական նախկին նահանջի ժամանակ շատեր նահանջեր էին Արարատեան դաշտ եւ բաւաղանաչափ ապահովութիւն չզգալով դեռ չէին վերադարձեր իրենց տուներն ու կալուածները, իսկ վերադարձողները այժմ դարձեալ թոհ ու բոհով, այր ու կին, մեծ ու փոքր, կը դալարուէին մեր զինուած զորամասի շուրջ, օգնութիւն եւ փրկութիւն հայցելու հաւատքով:

Քաղաքի ընդհ. հրամանատար գնդապետ Մելիքմուսայեան, տարեց, անկորով եւ ճղճիմ զօրական մը, կ'երթար ու կուզար շուարած, կրակը նետուելու պատրաստուող մեր զօրամասերու շարանին առաջ: Նոյնքան թախանձազին երեւոյթով ու շարժուձեւով որքան մեր շուրջ դարձող անդէն եւ անկար քաղաքի բազմութիւնը:

Մեր ուժերը շարժուեցան Ծօսէի ուղղութեամբ Տաշպուրունի գիծը վերադարակելու լի հաւատքով: Ոչ մենք եւ ոչ ալ կեանքերնին մեր երթին վստահող երկսեռ բազմութիւնը, չէինք գիտեր թէ ո՞ւր պիտի յանդէր մեր ռազմաճակատի վախճանը, հետեւաբար մահուան վտանգի սարսափով դողողուն, անհամբեր եւ կորովի կնոջական ձայներ կը լսուէին մեր կողքերէն, թէ — « Եղբայրներ, մեզ ալ զէնք տուէք, մեզ ալ հետերնիդ տարէք, պատուաւոր մեռնելու համար ձեր կողքին »: Դուրս ելանք քաղաքէն, լեցուած ու տողորուած անձնուէր զինուորի լի հաւատքով, դէպի մահ, կուրծքերնիս ուռած, երբեք նահանջ ու լքում, երբ կը զգայինք թէ՛ կ'արձագանդէին կնոջական ձայները մեր ականջին — « Եղբայրներ, մեզ ալ տարէք հետերնիդ, պատուաւոր մեռնելու համար ձեր կողքին »:

Գնդացիները եւ ձիաւոր հարիւրեակ մը ճիշդ շօսելով սկսան յառաջանալ Ալիւրցի Արշակ Նաջանեանի եւ Ապոյի գլխաւորութեամբ, իսկ մենք մեր վաշտով շօսէէն ձախ թեքուեցանք դէպի Սուլթանապատ թրքական մեծ գիւղը, որուն նորահաս թշնամին տիրացեր էր եւ իր ուժերը կը զօրացնէր: Արդէն գիշեր էր եւ սաստիկ մութ, գիրք ու թշնամի տեսնելու անկարելիութիւն, ծառերու եւ այգիներու մէջն էինք, իւրաքանչիւր քայլի վրայ թշնամիին հետ գիրկընդթառնուելու հաւանականութիւնը ունէինք, գնդակի որոտն ու

444
 445
 446
 447
 448
 449
 450
 451
 452
 453
 454
 455
 456
 457
 458
 459
 460
 461
 462
 463
 464
 465
 466
 467
 468
 469
 470
 471
 472
 473
 474
 475
 476
 477
 478
 479
 480
 481
 482
 483
 484
 485
 486
 487
 488
 489
 490
 491
 492
 493
 494
 495
 496
 497
 498
 499
 500
 501
 502
 503
 504
 505
 506
 507
 508
 509
 510
 511
 512
 513
 514
 515
 516
 517
 518
 519
 520
 521
 522
 523
 524
 525
 526
 527
 528
 529
 530
 531
 532
 533
 534
 535
 536
 537
 538
 539
 540
 541
 542
 543
 544
 545
 546
 547
 548
 549
 550
 551
 552
 553
 554
 555
 556
 557
 558
 559
 560
 561
 562
 563
 564
 565
 566
 567
 568
 569
 570
 571
 572
 573
 574
 575
 576
 577
 578
 579
 580
 581
 582
 583
 584
 585
 586
 587
 588
 589
 590
 591
 592
 593
 594
 595
 596
 597
 598
 599
 600
 601
 602
 603
 604
 605
 606
 607
 608
 609
 610
 611
 612
 613
 614
 615
 616
 617
 618
 619
 620
 621
 622
 623
 624
 625
 626
 627
 628
 629
 630
 631
 632
 633
 634
 635
 636
 637
 638
 639
 640
 641
 642
 643
 644
 645
 646
 647
 648
 649
 650
 651
 652
 653
 654
 655
 656
 657
 658
 659
 660
 661
 662
 663
 664
 665
 666
 667
 668
 669
 670
 671
 672
 673
 674
 675
 676
 677
 678
 679
 680
 681
 682
 683
 684
 685
 686
 687
 688
 689
 690
 691
 692
 693
 694
 695
 696
 697
 698
 699
 700
 701
 702
 703
 704
 705
 706
 707
 708
 709
 710
 711
 712
 713
 714
 715
 716
 717
 718
 719
 720
 721
 722
 723
 724
 725
 726
 727
 728
 729
 730
 731
 732
 733
 734
 735
 736
 737
 738
 739
 740
 741
 742
 743
 744
 745
 746
 747
 748
 749
 750
 751
 752
 753
 754
 755
 756
 757
 758
 759
 760
 761
 762
 763
 764
 765
 766
 767
 768
 769
 770
 771
 772
 773
 774
 775
 776
 777
 778
 779
 780
 781
 782
 783
 784
 785
 786
 787
 788
 789
 790
 791
 792
 793
 794
 795
 796
 797
 798
 799
 800
 801
 802
 803
 804
 805
 806
 807
 808
 809
 810
 811
 812
 813
 814
 815
 816
 817
 818
 819
 820
 821
 822
 823
 824
 825
 826
 827
 828
 829
 830
 831
 832
 833
 834
 835
 836
 837
 838
 839
 840
 841
 842
 843
 844
 845
 846
 847
 848
 849
 850
 851
 852
 853
 854
 855
 856
 857
 858
 859
 860
 861
 862
 863
 864
 865
 866
 867
 868
 869
 870
 871
 872
 873
 874
 875
 876
 877
 878
 879
 880
 881
 882
 883
 884
 885
 886
 887
 888
 889
 890
 891
 892
 893
 894
 895
 896
 897
 898
 899
 900
 901
 902
 903
 904
 905
 906
 907
 908
 909
 910
 911
 912
 913
 914
 915
 916
 917
 918
 919
 920
 921
 922
 923
 924
 925
 926
 927
 928
 929
 930
 931
 932
 933
 934
 935
 936
 937
 938
 939
 940
 941
 942
 943
 944
 945
 946
 947
 948
 949
 950
 951
 952
 953
 954
 955
 956
 957
 958
 959
 960
 961
 962
 963
 964
 965
 966
 967
 968
 969
 970
 971
 972
 973
 974
 975
 976
 977
 978
 979
 980
 981
 982
 983
 984
 985
 986
 987
 988
 989
 990
 991
 992
 993
 994
 995
 996
 997
 998
 999
 1000

Եօսի ճանապարհով յառաջացող մեր ուժերն ալ ունեցան իրենց շաջողութիւնները, որով սեղմեցինք ճակատը եւ բոլոր ուժերը

ՏԵՂԱԿԱԼ ՊԵՏՐՈՍ ԶԵՕԿԻՐԵԱՆ

կեդրոնացուցինք Տէլիկ թաշի գիրքերը, առաւօտեան լուսարացին համադրոհով մը վերագրուեցինք պահականոցը եւ բացինք Իդար-Մարգարա հաղորդակցութեան գիծը:

Մէկ երկու օր մնացինք մեր գիրքերուն մէջ, սակայն ապահով չէինք, որովհետեւ Տաշպուրունի բարձունքները եւ Գարադոյուն թրքական մեծ գիւղը թշնամիին ձեռքն էր եւ կրակի տակ առնուած էր շօսէի երկայնքը. պէտք էր մաքրել զանոնք, եւ չպրտելով դէպի Ակոռի: Յարձակումը յետաձգուեցաւ հետեւեալ օրուան լուսարացին:

Վերջին օրը ջերմի բռնուած էի, իրիկուն էր. կը կափկափէի, մարմինս կը դարարուէր, կարծես ոսկորներս կը կոտրտուէին. գիշեր եղաւ, չէի կարող

քնանալ. ընկերս՝ տեղակալ Պետրոս Չէօկիւրեան (Եոզկատցի) կը կատակէր, ինչպէս յաճախ սովորութիւն ըրած էր կրկնելու, նոյնիսկ խրախճանքի ժամանակ «Ընկերնե՛ր, գիտէ՞ք, օր մը գնդակ մը պիտի ուտենք եւ այդպէս պիտի երթանք», ու կ'ընէր ձեւերը:

Առաւօտեան լուսաբացին էր, թշնամին մեղմէ առաջ սկսաւ յարձակումի, մենք ալ արդէն պատրաստ՝ սկսանք դիմաւորել զանոնք. գնդակներու սրտան ու վզվզոցը ջերմս փախցուցին, ոտքի ելայ դացի Պետրոսին լուր տալու որ դեռ կը քնանար. մշտեցի, արթնցուցի. անմիջապէս վեր ցատկեց, աչքերը սրբեց, հրացանն ու սուրը առած դուրս ելաւ, վաշտի զինուորները բաժնեցինք երկու մասի, մէկ մասը ինքը առաւ եւ շօսէի եղերքով սկսաւ յառաջանալ գէպի Գարադոյունի ուղղութեամբ, իսկ միւս մասը ես անի եւ սողոսկեցայ Տէլիկ թաշի ժայռոտ բարձունքներն ի վեր, հասայ վերեւ՝ բարերախտարար առանց խոչնդոտի, ուր սակայն պարզուցաւ ուրիշ սարսափելի տեսարան մը մեր աչքին առջեւ, հինգ հատ ամբողջութեամբ մերկ մարմիններ կուտակուած էին իրարու վրայ-Հայ էին. մինչեւ վերջին շապիկներն ու գուլպանին կողոպտուած վայրի Գիւրտերէն, մարմիններ երիտասարդ, առողջ եւ ճերմակ, գնդակով մը եւ կամ գանկի պայթեցումով մը մարտիրոսացած, սրունք կուտած ըլլալ կը թուէին մինչեւ իրենց վերջին փամփուշտը, որոնց վստահուած էր իրրեւ յառաջապահ պահակներ Տէլիկ թաշ պահականոցի Իգտիր-Մարգարա խճուղիին պաշտպանութիւնը:

Կոխ էր, յարպանքի վերջին ակնարկ մը պտտցնելով քաջարի մարտիրոսներուն, սկսանք յառաջանալ դիրքէ դիրք, ժայռէ ժայռ ոտոտակելով: Գնդունին իր վաշտով մեր աջ կողմէն կը յառաջանար Գարադոյունի քամակը կտրելու առաջադրութեամբ:

Այս մտնական թոհ ու բոհին՝ ակնարկ մը ուղղեցի դէպի ցած, շօսէի ուղղութեամբ, ուրկէ կը յառաջանար տեղակալ Պետրոս Չէօկիւրեանը (Եոզկատցի) իր վաշտովը, ուր նշմարեցի իրարանցում մը. «չ թէլէֆօն ունէի եւ ոչ ալ այլ կարելիութիւն՝ իրականութիւնը ստուգելու համար: Ճանապարհով կառք մը մօտեցաւ. կառքին մէջ մէկը դրուեցաւ եւ ոսղմազձէն ետ տարուեցաւ. կասկած չկար որ՝ վիրաւոր մըն էր կամ նահատակ մը, բայց ս'ով կրնար ըլլալ որ փոխան պատգարակի լանտոնով (ձիու կառք) կը տարուէր:

Կառքը հեռացաւ գնաց. կէս ժամ վերջ ինձ լուր հասաւ թէ՛ վաշտակաւ Պետրոս ծանր կերպով վիրաւորուած է զիտէն՝ պայթուցիկ գնդակով եւ առաջնորդուած է Իգտիրի հիւանդանոցը:

Գժբախտ Պետրոսի նախապուշակումը իրականացած էր. երբ նախորդ իրիկուն կը կրկնէր. — «Մանո՛ւկ, ի՞նչ հոգ կ'ընես, ի՞նչ բարակը կը մանես, քանի որ այս ճամբան ենք ընտրեր, ուչ կամ կանխի մեր վարձատրութիւնը պիտի ըլլայ գնդակ մը, որ վերջ պիտի տայ մեր կեանքին» — այսպէս իրեն տալով դարնուողի ձեւ մը:

Իսկ մենք՝ իրրեւ թէ բան մը պատահած չըլլար, շարունակեցինք նոյն գեհնակն ճակատամարտը: Ես բարձր տափաստանէն, իսկ Գնդունին աւելի ետեւով, յառաջացանք եւ հասանք վերջին սահմանը, որ կ'իջիւէր Գարազոյունի համայնապատկերին:

Մինչեւ մեր սարէն ցած իջնելը՝ խմբապետ Փիլոս որ Երեւանէն օդնութեան հասած էր իր ձիաւոր վաշտովը, մեզմէ առաջ մտաւ դիւղ, ուր ոչ ոք մնացեր էր. տեղացի բնակչութիւնը որ ամբողջութեամբ Թուրքերէ կը բաղկանար, փախուստ տուեր էր գէպի Մասիսի բարձունքը, գէպի Ակուի, որ մշտական քրտական աղբեցութեան տակ կը գտնուէր:

Այսպէսով՝ կրկին անգամ ըլլալով, Իգտիրի գաշտը ամբողջութեամբ մաքրած եւ տէր դարձած էինք անոր, իսկ պարսպուած Թուրք դիւղերը՝ ինչպէս Գարազոյունը, որ կարելի է կասկածիլ թէ իրրեւ Մասիսի սարահատը նոյի այգին եղած կրնայ ըլլալ իր պողարեր առատութեամբը, յատկացուցինք հայ զաղթականներու, որոնք զեռ նոր եկած էին Ատրպէյճանէն, Նուխիէն եւ Գանձակէն:

Գնդապետ ՊԱՂՏԱՍԱՐԵԱՆ, ԴԻՕ և Գլխապետ վ. ՓԱՍՏՐՄԱՃԵԱՆ

Բայց այս յաղթութեան եւ յաջողութեան կողքին՝ ունեցանք ցաւալի կորուստը տեղակալ Պետրոսի, որ չգիմանալով իր ծանր վէրքին, երբորդ օրը աւանդեց իր հողին:

Դրոյի զինուորական ընկերներու եւ երախտապարտ հայ ժողովուրդի բազմութեամբ՝ նահատակին դադաղը առաջնորդուեցաւ դերեղմանատուն, արժանի եւ պատշաճ՝ զնահատակն դամբանականով մը հող իջաւ դադաղը, վերջնականապէս հանդէլու համար հայրենի հողին վրայ, Մասիսի հովանիին տակ, վայելելու համար կոյս ցուրքը, Մասիսի դադաթէն ծնող արեւի շողին: Ափ մը հող՝ որուն կարօտը

քաշեցին հարիւր հազարաւոր անթաղ, անչիրիմ մեռելներ օտար եւ անծանօթ հորիզոններու տակ :

Բարեկամական փորձեր Քիւրտերու հետ Տաշպուրունի ցակա-տին.— Հայաստանի բոլոր սահմանային ճակատներուն վրայ, ինչպէս քաղաքականօրէն, նոյնպէս ռազմականօրէն թշնամական ռիսով զին-ւած, մինչեւ ակոսներն իս դիրք բռնած էինք մեր դէմ գտնուող հակառակորդին դէմ, անոնք ալ մեզ հանդէպ փոխադարձաբար. մա-նաւանդ իսլամական ճակատներու վրայ: Ատրպէյճանեան Խաղախի ճակատներէն մինչեւ թրքական Արտասան ճակատը, ամբողջական օղակ մը գրեթէ հայկական քարտէսի շուրջ, բացի մէկ վեցերորդ մասը կազմող վրացական սահմանէն, որ քիչ մը ապահով էր, սակայն չմոռնանք ըսելու որ այդ ճակատին վրայ ալ բախում ունեցանք, Դրոյի առաջնորդութեամբ եւ Խատիսեանի հին անձնական վրէժ-խնդրութեամբ, ինչ որ բաւական սուղի նստաւ հայութեան, թէ՛ մարդկային կորուստով եւ թէ՛ տնտեսական կաշկանդումներով, որով-հետեւ դոցուեցաւ Հայաստանի տնտեսական ելքի միակ ճամբան՝ Թիֆլիս—Պաթում գիծը, եւ ժողովուրդը սովի մատնուեցաւ:

Այս առթիւ թրքական սահմանադրութիւններուն ատելութիւնը այն աստիճանի զրդուած էր, որ ոչ անոնք կարող էին Հայու մը երես տեսնել, եւ ոչ ալ մենք Թուրքի մը երես, մեր տեսութիւնները մահա-ցու զնդակով կը փոխարինէինք փոխադարձաբար:

Թշնամիէն լուրեր քաղելու համար, Թուրք մը բռնելու ցանկու-թեան ախորժակն իս այնքան լարուած էր որ, այդ ժամանակի Իգտիլի զօրամասերու ընդհ. հրամանատար Սեպուհ մէկ մէկ կարմիր ոսկի խոստացած էր, մէկ Թուրք բռնող եւ իրեն յանձնող զինուորին կամ վաշտապետին:

Ահա այս ձգտեալ շրջանին էր որ՝ Տաշպուրունի սահմանապահ զիրքերուս առջեւ, քրտական ոչ խուսափողական եւ հաւատարմական երեսայթներ տեղի կ'ունենային. հովիւները ոչխարի հօտերը արածե-լով, օրէ օր մեր զիրքերու մօտիկ կուգային:

Ի հարկէ երբ հովիւները իրենց ոչխարներով համարձակութիւն ունեցեր էին մեր զինուորներուն զիրքերուն մօտենալու, յանձնարարե-ցի կրակ չբանալ վրանին, բռնարարութիւն չկատարել, ոչ անձի եւ ոչ ալ ոչխարի, կարողանալ միայն խօսքեր փոխանակել: Զինուորներուս մեծագոյն մասը՝ որ Տարօնցի եւ Վանցի էին, եւ որոնցմէ շատերը քիւրտերէն լաւ զիտէին, բարեկամական խօսակցութեան բռնուեցան հովիւներուն հետ:

Հետեւեալ օրը, հովիւները՝ հաւանական է իրենց մեծերուն թե-լադրանքով, թոյլատուութիւն խնդրեր էին հայ սահմանապահ սպան Կեսնելու. զինուոր մը եկաւ դիրքէն ինձ լուր տալու թէ՛ Քիւրտ մը կ'ուղէ զիս տեսնել: Հրամայեցի որ քովս բերեն:

Աւերակ զիւղի, վաղեմի շէն եւ բարձրաբերձ, այժմ առանց դուռի եւ քանի մը տախտակներով օֆիս սարքած սենեակս տեղաւորուեցայ պատգամաւորութիւնը ընդունելու համար, քանի մը բողբոջէն ենթասպաս երկու զինուորներով աչքերը կապուած Գիւրտ երիտասարդ մը ներս մտցուցին եւ կանգնեցուցին դէմս. հրամայեցի աչքերը բանալ, որ քաղաքավարութեամբ խոնարհութիւն մը ընելով ըսաւ. — Մեր մեծերը զիս հոս զրկեցին հաշտութիւն մը զոյացնելու հաւանութիւնը առնելու համար երկու դրացի ժողովուրդներու մէջ. հետեւաբար խնդրուեցաւ ձեր այդ մասին ունեցած կարծիքը, պայմաններն ու ձեւակերպութիւնները:

Պատասխանեցի. — Ամենայն սիրով. կը տեսնեմ որ դուք մեծամասնութեամբ Գիւրտ էք. Գիւրտի եւ Հայու այսքան լարուածութիւնը արդէն աններելի է, որովհետեւ հնամենի ցեղակիցներ եւ դրացիներ ենք. հետեւաբար յայտնեցէք ձեր մեծերուն, որ երկուստեք պատգամաւորութիւն մը ձեր եւ մեր զիրքերու կեդրոնը, կարողանայ վերջնական իրարհասկացողութեան եզր մը դնելով հաշտութիւն եւ բարեկամութիւն ստեղծել խոստացեալ վստահութեամբ:

Մեր զինուորները դարձեալ աչքերը կապեցին եւ դուրս հանեցին պատգամաւորը դէպի սահմանազուխը:

Սոյն բարեկամական եղելութիւնը հեռախօսով յայտնեցի գունդի կեդրոնը, Հայ Գնդունիին որ ուրախացաւ եւ հաւանութիւն յայտնեց եւ քաջալերեց, որ յաջողութեամբ եւ զուշութեամբ զլուխ հանեմ բարեկամական գործը Գիւրտերու հետ, ժամադրութիւն մըն ալ վերապահելով իրեն:

Առաւօտեան ինձ լուր բերին թէ՛ պատմգամաւորները կը յառաջանան. առ ի ապահովութիւն, բոլոր զինուորները զիրքերը հանեցի եւ տեղաւորեցի, դաւադրութեան պարագային անմիջապէս կրակելու պատրաստ:

Իսկ ես երկու ենթասպաներ կողքերուս ունենալով, մոսին, տասնոց ատրճանակ եւ պոմպաներով զինուած, ես ալ տասնոց ատրճանակը կողքիցս կախուած, պատեանը բաց, ի հարկին քաշել եւ կրակելու պատրաստ. ամենայն դէպս շնորհք, ուժ եւ սարսափ ներկայացնող երբեակ պատգամաւորութիւն մը, մեր զիրքերէն դուրս գալով սկսանք յառաջանալ:

Մեր հակառակորդներն ալ իրենց կարգին ամբողջ զիրքերը ձիաւորներով եւ հետեւակներով ապահովելէ վերջ, եօթը հոգի զատուելով սկսան յառաջանալ դէպի մեզ. կարեւորը Յի դէմ Դի մէջ չէր, որովհետեւ եթէ դաւաճանութիւն մը տեղի պիտի ունենար բաց դաշտի մէջ, մենք իրենց մարդոցմէն եւ իրենք ալ մեր մարդոցմէն համազարկի տակ անխուսափելի պիտի դառնար պատգամաւորներու կորուստը երկուստեք:

Գիչ մը խուսափողական եւ պաշտպանողական ոգիով, յամբա-

քայլ սկսանք յառաջանալ, անոնք ալ իրենց կարգին նոյն զգուշու-
թեամբ կուգային: Տեսայ որ դաշտին մէջտեղը, կը ցցուէր ժայռ մը,
սը կարելի էր երկնու գիրքերու կեդրոն նկատել, եւ տեսնելով որ
արդէն 50 մէթր հեռաւորութիւն չէ մնացած անոնց եւ մեր մէջ, ազատ
քայլերով յառաջացայ, անոնցմէ առաջ դացի կեդրոն նկատած ժայ-
ռին վրայ նստայ, իսկ երկու ենթասպաներս կռթնեցան աջիս ու ձա-
լիս. Գիւրտերն ալ այլեւս ապահով ըլլալով հաւատարմութեանս, որ
փոխան ժայռին քամակը զիրք բռնելու, ժայռին վրայ նստայ, իրենք
ալ մօտեցան մեզ եւ բարեւեցինք զիրար, երկու պատգամաւորներ
անջատ դէմ դէմի ցցուած:

Անոնցմէ մին որ գլխաւորնին ըլլալ կը թուէր, երկարահասակ 33-35
սարեկան մարդ մըն էր, զինուորական հազուստով. զիտակը կուրծ-
քէն կախուած եւ «Նական» վեց հարուած մը կողքին, առանց
հրացանի:

Իսկ միւսները քիւրտ եւ թուրք ցեղապետներ էին, այլազան եւ
անկարեւոր զէնքերով զինուած եւ սակաւաթիւ փամփուշտներով:

Զգացինք որ մեր զէնքերն ու երեւոյթները յարգանքի կ'արժա-
նանային, իրենց ոչ համակրելի երեւոյթի եւ զինեալ կազմածի
նկատմամբ:

Գլխաւորներէն Մէհմէտ Սատրղ յայտնեց թէ՛ ինքը Տարօնցի
Թուրք մըն է եւ ղեկավարը սոյն ճակատին. բացատրելէ վերջ երկուս-
տեք ունեցած մեր թշնամութիւններու շարաքստ արդասիքները,
մանաւանդ իրենց տնտեսական պահանջներն ու սովը որ կաթէն ու
մսէն զատ ամէն բանի կարօտը կը քաշեն, հացի եւ լուցկիի նման
ապրանքներու երեսը երբեք չեն տեսներ երկար ժամանակէ ի վեր,
միաժամանակ յայտնեց ու շնորհաւորեց մեր մանուկ հանրապետու-
թեան ազատ հռչակումը Քաջազնունիի նախազահութեամբ, որուն
հռչակման առթիւ թնդանօթի հարուածներուն ձայնը մտիկ ըրած են
Մատիսի բարձունքներէն, որով մաղթեց ու խնդրեց յարատեւ բարե-
կամութիւն:

Ես ալ իմ կողմէս յայտնեցի որ, մեր ցանկութիւնն ալ բարեկա-
մութիւն է, ոչ մէկ շահ չունինք այս դրացիական թշնամանքէն,
տեղեկութիւններ տուի մեր նորածին կառավարութեան վառ կեանքի
մասին, ուր անտեսական կեանքը կ'եռայ իր առատութեամբ, ճերմակ
հացովն ու եւրոպական զանազան տեսակ պիտանի ապրանքներով, եւ
մաղթեցի որ իրենք ալ օգտուին այդ լիառատ կեանքէն, եթէ խելա-
ցիութիւնը ունենան հաշտ ապրելու մեղի հետ:

Վերջացնելով խօսքս յայտնեցի որ՝ այս բոլոր մեր ցանկութիւն-
ներն ու իրարհասկացողութիւնները յայտնեմ կառավարութեանս, եւ
անոր համեմատ օրինականօրէն զիրար հաւաստիացնելով, վերջնա-
կան իրարհասկացողութեան եզր մը կը դտնենք փոխադարձաբար
իբարու շահերը ապահովող:

Երկկողմանի պատգամաւորներս, դո՛ւ տրուած եւ անուած բա-
ցատրութիւններէն, տաք վերաբերմունքով իրար ձեռք սեղմեցինք ու
բաժնուեցանք, անոնք դէպի իրենց դիրքերը եւ մենք մեր դիրքերը:

Քանի մը օր շանցած ինձ լուր բերին պահակները թէ Քիւրտ մը
նուէրներով եկած է ձեզ տեսնելու: Թոյլատրեցի, Քիւրտը բերին այս
անգամ առանց աչքերը կապելու որ իր հետ ունէր իբր նուէր մեծ
դառնուկ մը եւ բուրդէ գուլպայ ու ձեռնոց:

Սիրով ընդունեցի նուէրը եւ խորհեցայ թէ ինչո՞վ կարող եմ
փոխադարձել որպէսզի տուած նուէրս իրենց հետաքրքրութիւնը
շարժէ եւ համակրանք ստեղծէ դէպի մեր կենցաղը:

Առաջին առթիւ խորհեցայ ուղարկել ճերմակ հաց մը, որ մեր
ամենօրեայ կերածն էր, ամերիկեան ալիւրէ շինուած փոխան այն
դարի եւ կորեկ հացին որուն կարօտը կը քաշէին:

Ինչպէս նաեւ եւրոպական գոյգ մը գուլպայ, ձեռնոց եւ Ֆանէլա
շապիկ մը, որոնց երեսը հաւանական է երբեք տեսած չեն եւ հետա-
քրքրական իրենց համար, մանաւանդ նախանձնին շարժող եւ բարե-
կամական կապերնին աւելի հաստատ պարտադրող:

Այսպէս բոլորը մէկ կապոց մը շինելով յանձնեցի Քիւրտին,
տալու համար իրենց մեծին, իբր անպատրաստի գոյզն մէկ նուէր:
Քանի մը օր վերջ, քիւրտ հովիւներ խող մը որսացեր էին մեզ համար,
որովհետեւ իսլամական օրէնքով խողի միսը արգիւրուած է իրենց
ուտել:

Սայլի վրայ դրուած բերեր էին մեր դիրքերը, նուէր մը ստա-
նալու ցանկութեամբ: Ստացայ խողը, վարձատրեցի Քիւրտերը եւ
դո՛ւ հունակ ճամբու դրի:

Որսին մեծադոյն մասը զինուորներուն բաժնելով մաս մը վար
դրի վաշտապետ ընկերներս պատուելու համար, որոնք շատ հե-
ռու չէին:

Թէլէֆօն ըրի տեղակալ Տէր Մարտիրոսեանին եւ ուրիշ մի քա-
նիներու որոնք կարելիութիւնը ունէին ձեռով մը ինձ մօտ դալու:

Նոյ նահապետի այգիներուն գինին խմեցինք ու կերանք:

Հետագային Քիւրտերու ներկայացուցիչներուն հետ քանի մը
տեսութիւններ ալ ունեցաւ Հայ Գնդունին, բարեկամական կապերը
ամրապնդող:

Այսպէս խաղաղ եւ երեւութապէս ապահով շրջան մը կը բոլո-
րէինք սահմանապահ վաշտապետներս:

Հայեւփիւրտ բարեկամութիւնը՝ դաւադրութեան եւ պատերազմի
կը փոխուի.— Ամիսներ վերջ ես տեղափոխուած էի Թաշպուրունէն
դէպի Գարագոյուն թրքական մեծ գիւղը, որու գրաւումով Թուրքերը
ամբողջութեամբ հեռացած էին եւ անոնց տեղը նուխիէն դաղթած եւ
Հայաստան ապաստան գտած Հայերը տեղաւորուած էին:

Այս միջոցին Թաշպուրունի զիրքերուն սահմանապահ վաշտապետն էր Երուանդ Տէր Մարտիրոսեանը (Թալասցի), որ վստահ սահմանի Գրեթերու բարեկամութեան վրայ, ապահով զգալով եւ քիչ մը անտարբեր գտնուելով 1920 թուի Ապրիլի վերջերը, կէս դիշերին ենթարկուեցաւ Քիւրտերու ուխտադրութ բուն յարձակման:

Ես որ վաշտովս կը գտնուէի Կարազոյուն թրքական մեծ դիւղը, առաջին իսկ հրացանաձգութեան, որքան որ հեռու էի, դարձեալ դիշերային անդորր մթնոլորտէն լսելի եղաւ ինձ Տաշպուրունի հրացանային սաստիկ համազարկը: Հազիւ թէ թէլէֆօնը ձեռքս առի վաշտապետէն ծանօթութիւն առնելու համար էութեան մասին, կցկտուր եւ անհասկնալի բռներ միայն տատամսուեցաւ ականջիս, ու ձայնը կտրեցաւ վերջնականապէս, իսկ հրացանաձգութիւնը կը շարունակուէր. կէս ժամ վերջ այն ալ դադրեցաւ, խոր լուծեան եւ մթութեան մէջէն սպասելով խաղրիկի մը թէ՛ թո՛նջ եղաւ արդեօք ընդհարումին վախճանը. իսկ ես կը կասկածէի թէ՛ Տաշպուրունը դրաւուած է Քիւրտերէն, ինչ որ ճշմարտութիւն գարձաւ:

Գունդի կեղրոնէն ուղարկուած օգնական զօրամասի վերահաստումով, դիւղէն նահանջող վաշտը դարձեալ զիրք բռներ էր դիւղի ետին իբրեւ երկրորդ սահմանադիծ, ուր վերահաստատելով հեռաձայնը, մեզ հաղորդուեցաւ թէ՛ յանկարծակի գալով, վաշտը չէ կարողացած զիրք բռնել Քիւրտերու դէմ եւ խուճապ յառաջ գալով նահանջած են. քանի մը վիրաւորներու շարքին կը գտնուի նաեւ վաշտապետը:

Հետեւեալ օրուայ լուսարացին արդէն Տրդ գունդի հրամանատարութիւնը գնդ. Պաղտասարեան, իր հանգստի եւ պահեստի ուժերով, պատնէչ կանգնեց այդ յարձակման դէմ թնդանօթով եւ արագահարուածներով ապահովուած, որուն հովանաւորութիւնը բերաւ Իգտիրի ճակատի Արդ բրիկատի ընդհ. հրամանատար Սեպուհը:

Կուրբ երկուստեք կը շարունակուէր կատաղի կերպով: Քիւրտերը որքան որ մերոնց չափ թնդանօթներով եւ արագահարուածներով օժտուած չէին, սակայն անառիկ եւ հիանալի զիրքերու մէջ աւելորդուած էին եւ թիւով շատ աւելի էին քան մերոնք, իսկ մերոնք որքան որ լաւ դիմուած էին, սակայն զիրքերնին բոլորովին աննպաստ տափարակ դաշտ մըն էր, հաւն իսկ նշմարելու կարելիութեամբ, այնպէս որ յառաջխաղացումը չափազանց դժուար էր. Վանեցի Տիլոեան Մուրատ քանի մը անգամ ուստոստումի փորձեր քրաւ իր վաշտով դէպի Քիւրտերու անառիկ զիրքերը, սակայն չյաջողեցաւ եւ վիրաւորուեցաւ: Մինչ պատերազմը հոն կը շարունակուէր մեր ետին գտնուող հայ դիւղերու երիտասարդութիւնը լսելով կոուր որտան ու իրենց հասնելիք վտանգը, դիմուած եկան ճակատ ինձ մօտ եւ ըսին.— Պրն. վաշտապետ, կոուր եկանք, ձեզ օգնելու համար. հրամայեցէք ուր որ կ'ուզէք:

Պատասխանեցի.— Յարգելի կամաւորներ, կռիւը իմ ճակատի վրայ չէ որ տեղի կ'ունենայ. կռիւը Տաշպուրունի ճակատն է: Այս պատասխանին վրայ տղերք թուլցան եւ լուռ սպասեցին, ես ալ լուռ մնացի ու սկսայ մտածել թէ՛ ի՞նչ կարելի է ընել:

Քանի մը բոլորէ վերջ յայտարարեցի.— Ուրեմն պատրաստ տղերք երթանք միասին Տաշպուրունի թշնամին կողքէն հարուածելու: Յիսնեակ մը եւ արագահարուած մըն ալ իմ վաշտէս վերցնելով, կը յուսամ որ Սեպուհ եւ Տիգրան գոհ պիտի մնան, իսկ մնացեալ երկու յիսնեակս եւ մէկ արագահարուածը կարող են Գարագոյունի դիրքերը սլահել, անակնկալ յարձակման մը դէմ:

Տղերք ուրախացան, արագահարուածն ու իմ յիսնեակը իբր երկրորդ դիժ, իսկ ես 30 նորեկ կամաւորներով առաջին դիժ կազմելով յառաջացայ դուրան դաշտն ի վար շլթայ բացուած դէպի քրտական անառիկ դիրքերու կողք, այսպէսով գոնէ Սեպուհի եւ Պաղտասարեանի դիրքութիւն կ'ընծայուի յառաջանալու, անոնց դէմ մէկ ճակատ բռնող թշնամույն ուժը երկուքի ջլատելով:

Մինչեւ կրակի դիժը հասնիլս բաւական հեռու էր. կէս ճանապարհը ապահով յառաջացանք ազատ քայլերով. կէսէն վերջ սկսանք կրակի ու վտանգի ամէն հաւանականութեան դէմ զգոյշ ըլլալ: Թշնամիի գծին մօտ կը գտնուէր գրեթէ ցամաք խոշոր ջուրի առու մը ծառերով հովանաւորուած, որ պիտի առաջնորդէր մեզ մինչեւ քրտական դիրքերը առանց նշմարուելու, հակառակ պարագային կարելիութիւններ ունենալու այդ առուով կտուելով յառաջանալու դէպի թշնամին:

Սոյն կանխամտածումով կը յառաջանայինք եւ կը մաղթէինք որ մինչեւ այդ ապահով դիրքը մտնելնիս, գոնէ որեւէ կրակի փորձանքի չհանդիպէինք, փորձանք մը որ կրնար դալ միայն այդ ծառախիտ առուի դիրքերէն:

Քանի այդ դիրքը լուռ կը մնար մեր դէմ, մենք կը յառաջանայինք ազատ քայլերով վստահութիւն գոհացնելով որ՝ թշնամիէն գերծէ ան: Հազիւ թէ 50 քայլ մնացեր էինք, սաստիկ համազարկ մը սկսաւ այդ ծառերու տակէն, ու մենք բաց դաշտի վրայ աջ ու ձախ շարժելու ժամանակ չունեցանք, անմիջապէս պառկեցանք դեպի, արտ ջրելու փոքրիկ առուները մեզ դիրք որոնելով:

Քանի մը վայրկեան մնացինք անշարժ, նոյնիսկ դուրս բարձրացնելու եւ հրացան ուղղելու անկարող, մինչ այդ՝ մեր երկրորդ դիժի յիսնեակը եւ արագահարուածը, տեսնելով մեր վտանգաւոր կացութիւնը եւ մեր վրայ կրակող քրտական դիրքերը, սկսան անոնց վրայ մաղել գէնքի ու արագահարուածի դնդակները, որպէսզի կարելիութիւն ստեղծուի մեզ յետ քաշուելու, սակայն առանց ոտքի ելլելու, օձի պէս սողալով միայն, միջոց մը որ երկու հարիւր

մէթրոյէն աւելի էր մեր երկրորդ զէրքը հասնելու համար, մեր
պլիւր վրայէն մերոնց եւ թշնամուն փոխադարձ զնդակները կը սու-
լէին, իսկ մենք կը սողոսկէինք արիւն քրտինք եւ հեւ ի հեւ դէպի
ետ: Հասանք ապահով մեր նպատակին, մեր երկրորդ զէրքը. ծուն-
կերնուս եւ արմունկներնուս հազուստն ու ճերմակեղէնը ծակելէ
վերջ, կաշին ու միսն ալ բացուեր էր արիւնլուայ վէրքեր բացուելով:

Մոռցանք այս բոլոր ցաւերը, ուրախանալով որ զո՛հ չէինք
տուեր: Երբ երեկոյեան մութը կոխեց, ինչպէս մեր գէմի կրակի
զիծերը լուցին, լուցին նաեւ Սեպուհի եւ Տիգրանի գէմ կռուող
թշնամիի կեղբոնական ուժերը: Թշնամին մինչեւ երեկոյ կռուելէ
վերջ, նկատելով որ արդէն աւերակ Տաշպուրուն հայկական զիւղը,
դէնք զինուորով դրաւուած պահելը իրենց ոչ մէկ օգտակարութիւն
ունի, թողեր հեռացեր էին, իրենց նախկին զէրքերը, իսկ մենք
քաշուեցանք մեր Գարագոյուն զիւղը, ուր բացի վաշտիս զինուոր-
ներէն տեղաւորուած էին նաեւ Նուխիէն եկած նոր գաղթականներ՝
մօտ 70 ընտանիք:

Գարագոյունի պատերազմը եւ մեր յաղթական ելքը.— Քանի
Քիւրտերը իրենց բարեկամութիւնը դրժեւր էին, առաջին յար-
ձակումը գործելով Թաշպուրունի վրայ, անմտութիւն պիտի
ըլլար ինձ համար անտարբեր մնալ նման յարձակման մը, նաեւ
իմ զիրքերուս վրայ:

Ուստի ամբողջ ուժս պատրաստ պահեցի նման հաւանականու-
թեան մը հանդէպ՝ հարկաւոր զիրքերը ամբացնելով:

Այսուամենայնիւ՝ վստահ չէի թէ անպատճառ պիտի կրնամ
կասեցնել անոր առաջին յարձակողականը. ուստի պաշտպանութիւնս
վաշելող վերոյիշեալ գաղթականութիւնը թշնամիին դարչապար-
ներուն շենթարկելու կանխամտածութեամբ հրաման տուի որ կազմ
ու պատրաստ սպասեն, եւ անյաջողութեանս պարազային, ըստ
հրամանիս դուրս գան զիւղէն նահանջելով դէպի ետ. իսկ այր մար-
դիկ որոնք կրնան զէնք գործածել հաւաքուին իմ անմիջական հրա-
մանիս տակ:

Ժամ չանցած արդէն 60 երիտասարդներ սպառազինուած տեղա-
ւորուեցան թրքական մզկիթը, որպէսզի առաջին իսկ հրացանաձգու-
թեան ներկայանան ինձ, իրենց կռուելիք զիրքերը ճանչնալու համար:

Ետեւի հայ զիւղերէն եկած կամաւորներէն մէկ հոգի միայն
մնացած էր ինձ մօտ, զոր իբր հիւր ընդունել էի իմ սենեակը, որ
իւր երեւոյթով եւ ներշնչումով իսկական հերոսի մը տիպարը կը
ներկայացնէր ինչպէս նաեւ իր զէնք ու զրահով:

Հազուստով եւ կօշիկով զէնքը կուրծքիս սեղմած, երկարեր էի
մահճակալիս վրայ, մէն մի բոպէ սպասելով թշնամիին յարձակման
լուրին, որ պիտի ըլլար համազարկի ձայնը:

Ինձ նման հիւրս ալ կազմ ու պատրաստ երկարեր էր, կէս քուն
էջս արթուն, իրեն յատկացուած անկիւնը:

Կէս դիշերը անցեր էր, համազարկը պայթեցաւ. ցատկեցինք
տքի, միաժամանակ պահակը յայտնեց թէ — Պրն. վաշտապետ,
յարձակումը սկսաւ: Ես անմիջապէս կեղրոնական դիրքը ուղղուե-
ցայ, ձիապահին պատուիրելով որ ինչ որ կայ ձիուն բեռնայ ու
դիւզէն ետ քաշուի. որովհետեւ զինուորս հետեակ ըլլալով,
պարտք կը զգայի անոր կողքին դիրք մտնելու եւ անոր հետ տապ-
կուելու առանց ձիու: Այս հազճեպումի ընթացքին տեսայ որ հիւրս
իւր ձին կը փնտռէր, որ այլեւս չտեսայ. նահանջեր էր:

Մինչեւ դիրք հասնիրս տեղական գաղթականներու Յոնոց զինեալ
ուժն ալ եկաւ հասաւ ինձ, իրենց տրուելիք պարտականութիւնը
ստանալու համար ինձմէ:

Չանոնք ալ հարկաւոր դիրքերը բաժնելով, երկու զնդացիները
առնելով մտայ առաջին դիրքը, ճանապարհի վրայ, ուրկէ կը մո-
տենար թշնամին մթութեան խորէն:

Ռազմական պաշտպանողական դիրքերու անթերի դասաւորման
վրայ ապահով, պատրաստ կը սպասէի յառաջացող թշնամոյն,
յուութիւն հրամայելով միշտ դիրքերու շղթաներուն, կանխամտա-
ձելով խարկանքի եւ յանկարծական կրակի մը սարսափին մատնել
թշնամին, անոր ուժն ու կուելու կորովը ջլատելով մեր դէմ:

Հեռաձայնով արդէն յայտնեցին Սեպուհ եւ Պաղտասարեան
թէ՝ վաշտ մը զինուոր վայրկեանական ճամբայ ելած կուզայ օդ-
նութեան, սակայն այդ օդնութիւնը ինձ հասնելու համար ժամերու
կը կարօտէր. ժամանակամիջոց մը՝ որ արդէն բախտս վճռուած
պիտի ըլլար կամ յաղթութիւն կամ նահանջ. հետեւաբար յապաղած
եւ անօգուտ կը համարէի օդնութեան հասնելիք ուժի ինձ բերելիք
օժանդակութիւնը:

Պատերազմի վտանգը որ ժամեր առաջ յայտնաբերած էի Տիգ-
րան Պաղտասարեանին, Սեպուհ կը կշտամբէր այս վերջինս ըսելով
թէ՝ քանի որ վաշտապետը կարողացեր է ժամ առաջ նախազգալ
վտանգը եւ յայտնեց է ձեզ, ինչո՞ւ հարկաւոր կարգադրութիւնները
չէիք ըրեր:

Իսկ Տիգրան ինքզինքը կ'արդարացնէր ըսելով թէ Մանուկի
կարողութեան վրայ վստահութիւն ունէի, իսկ ուղարկելիք օգնական
ուժերս մինչեւ իրիկուն մեր ճակատի վրայ կուտած ըլլալով, յոգնած
էին եւ հանգստի պէտք ունէին:

Թշնամիէն առաջ ինձ կը մտատանջէր մեր մէկ տասնեակ յա-
ռաջապահ զինուորներու կացութիւնը, որոնք առարկայ դարձած
էին թշնամոյն առաջին համազարկին, ի հարկէ երբեք չէի կասկածեր
թէ՝ առաջին համազարկով բոլորն ալ զարնուած էին, այսու ամե-

նայնիւ բաւական ուշացան, որոնք թշնամիին յարձակումը քանի մը համազարկով փոխադարձելէ վերջ, պարտաւոր էին անմիջապէս նահանջելու եւ իմ պաշտպանողական դիրքիս շղթան մտնելու:

Իարեաբխտաբար շատ շանցած երկուական երեքական եկան մթութեան մը մէջէն սեւ ստուերներով եւ մտան մեր գիծերը. կորուստ չունէինք, բոլորն ալ լման էին:

Այժմ հողերնիս թշնամիին քայլերը հսկելն էր, որու հրամանատարներու խրախուսող ձայները կը լսուէին մթութեան խորերէն, սակայն դեռ ստուերներ չէինք նշմարեր, միայն թէ ձայները երթալով կը մօտենային, բարեբախտաբար թշնամին իմ կանխամտածած եւ բռնած դիրքիս ուղղութեամբ կը յառաջանար, խօսակցութիւնները առհասարակ քրտերէն էին, հետեւաբար կողքս գտնուող Մշեցի եւ Վանցի զինուորներուս ազդարարեցի ուշի ուշով մտիկ ընել թէ ի՞նչ կ'ըսեն. կցկտուր լսուած բառերով թարգմանեցին թէ «կեանքները առաջին համազարկով արդէն լքեցին փախան, ի՞նչ կը տատամսիք. յառաջ, գիւղը դատարկուած է »:

Մեր կողմէն դարձեալ քար լուծիւն. երթալով նկատելի եղաւ մթութեան խորէն սեւ ստուերներու շղթայ մը անկանոն, որ համաբաւակօրէն կը յառաջանար, առիթը հասած համարեցի, մեր բոլոր գէնքերու բերանները որ անոնց ուղղուած էին եւ մտները բլրակներու վրայ կը սպասէին, առաջին՝ կրակ գոռումէս զղրղաց խոր լուծիւնը, կրակ ու բոց ժայթքելով ամբողջ գիւղը երկայնքին:

Աջիս եւ ձախիս տեղաւորուած երկու արագահարուածները սկսան կարկաչել. մէկ մէկ մէթը երկարութեամբ մշտական կարմիր բոց մը արձակելով, իրենց խողովակներէն, նոյն ձեւով կը գոռոտային իմ բոլոր գիրքերու զինուորներու հրացանները, անսպասելի ահ ու ւարսափ մը տալու կանխամտածութեամբ:

Թշնամին որ դատարկուած գիւղ մը դրաւելու վստահութեամբ կը յառաջանար, յանկարծակիի եկաւ, ամէն կողմէն ժայթքած հրահանի որոտին ու բոցին առաջ, որուն կ'ընկերանար «հուռոտ» բացազանչութիւնը. բացազանչութիւն մը որ յարձակումի արտայայտութիւն է:

Պատուիրած էի որ համազարկի հետ հուռոտան գոռացուի, բայց գիրքերէն դուրս չելլեն բաց դաշտի վրայ, դոհեր տալէ խուսափելու համար:

Հետեւաբար թշնամին հարկադրուեցաւ նահանջել լեզապատառ, նոյնիսկ առանց դնդակ արձակելու:

Քառորդ ժամ հրացանաձգութենէ վերջ դադրեցուցի կրակը. ոչ մէկ թշնամի, ոչ մէկ ձայն. լոյսը արդէն կը բացուէր. մեր առջեւ գտնուած բաց դաշտին վրայ ոչ մէկ շարժում չէր տեսնուեր. բոլորն ալ քաշուեր էին դէպի Ակոռի (Մասիսի) բարձունքները: Մինչ այդ զինուոր մը լուր բերաւ թէ՛ Սեպուհի կողմէ ինձ օգնութեան ու-

զարկուած վաշտ մը ուսաճայ զինուորներ, արդէն հասած են եւ զիրք բռնած են զիւրիս քամակը, կասկածելով որ զիւրը պարտուած

ՏԵՂԱԿԱԼ Մ․ ԱԻԵՏԵԱՆ

Տրդ գունդի 2րդ վաշտի հրամանատար ըլլալ անձամբ տայ իր տեղեկատուութիւնը:

Նորիկ վաշտապետը կամացուկ մը վերադարձուց Հեռաձայնը ինձ: Հարկաւոր տեղեկատուութիւնը տուի Սեպուհին, յայտնելով միաժամանակ որ, զիւրը անխախտ պահեցի եւ որեւէ զինուոր զոհ չտուի. իսկ թշնամին կորուստը չեմ գիտեր, քանի որ չհետապնդեցի եւ որոնք ժամանակ ունեցան իրենց զոհերն ալ իրենց հետ տանելու:

Շարաթ մը վերջ Գարադոյունի հայ գաղթականութիւնը՝ երեկոյեան, այգիի մը ծառերուն տակ, ինձ համար երախտագիտական պատուոյ սեղան մը սարքեր էր մտմ ու թուղթէ լամբարներով լուսազարդուած ուր՝ գնահատական ուղերձները կ'ընդմիջուէին անունս եւ յաջող պատերազմս գովարանող, մասնագէտ աշուղներու յօրինած երգերովն ու իրենց մասնախառուկ սաղերովը:

նահանջած կրնայ ըլլալ: Լուր զրկեցի որ՝ զիւրս անազարտ մնացած է եւ թշնամին լեղապատառ անհետացած է առաջին իսկ հարուածով:

Օդնութեան հասնող վաշտի վաշտապետը լուրը առնելուն պէս, ներկայացաւ ինձ զիրքերուս մէջ, ուր հեռաձայնը ձեռքս կը սպասէի. ինձ բարեւելէ վերջ ըսաւ.

— Պրն. վաշտապետ, հեռաձայնը կրնա՞ք տալ ինձ, որպէսզի յայտնեմ թէ թշնամին անհետացած է:

Ան որ աստիճան մը ինձմէ բարձր էր, առ ի քաղաքավարութիւն հեռաձայնը տուի անոր, որ հազիւ թէ ինքզինքը ներկայացուց եւ խօսիլ սկսաւ. Սեպուհը հարց տուաւ. — Տեղակալ Աւետեանը հոգ չէ՞, որ իրրեւ գործին ղեկավար

ՊԷՕՅԻԷ ՎԷՂԻՆ ԵՒ ԲԱԶԱՐԳԵԶԱՐԻ ՄԱՔՐԱԳՈՐԾՈՒՄԸ

Պէօյիւք Վէղին՝ իր թուրք բնակչութեամբ փորձանք մը դարձած էր հայկական Հանրապետութեան մայրաքաղաք Երեւանին՝ իր բարձրարեւոյճ անառիկ եւ բնական դիրքերով, որուն ծոցին ի հարկէ թրքական խառնակիչները անպակաս էին, զայն հանելու համար հայկական նորաստեղծ հանրապետութեան դէմ, որ թուրքէն շատ պահանջ ունէր ի հաշիւ մեծ եղեռնին:

Ոչ միայն Պէօյիւք Վէղին փորձանք կը սպառնար հայկ. Հանրապետութեան՝ այլ եւ Զանդիպաղարի (Արարատեան դաշտի) ամբողջ թրքութիւնը, որ մեծ թիւ մը կը կազմէր Երեւանի քթին տակ:

Պէօյիւք Վէղին՝ հակառակ հայկական քաղաք ըլլալուն, անմատչելի դարձած էր հայկականութեան, իր ըմբոստութեամբ: Հետեւաբար հայկ. Հանրապետութեան ուժերը կամայ ակամայ հարկադրուեցան ճակատ յարդարել անոր դէմ. սակայն ամիսներ շարունակ՝ հայկական ուժերու զսպողական ջանքերը ապարդիւն դարձան: Ի վերջոյ զօրավար Նազարբէկով ինքը ստանձնեց ղեկավարութիւնը:

Դիւրին բան չէր այս փորձառու զօրավարին ռազմադիտութեան առջեւ անընկճելի մնալը: Զօրավարը նկատի ունենալով որ թշնամին անառիկ բարձունքներու վրայ տեղաւորուած է, բաց դաշտով անոնց դիրքերը բարձրանալու համար շատ կորուստներ պիտի տայ, խոչամանկութիւնը ունեցաւ հայկական զօրամասի առաջին զիծը առաջ քշել թշնամին դրաղեցնելու համար, իսկ ինքը՝ նոյն զիծին ետեւը, հարկաւոր խրամատներ բանալ տուաւ եւ բաւականաչափ ուրիշ ուժ մը տեղաւորեց հոն, զայն գաղտնի պահելով թշնամիէն:

Կատաղի ընդհարումէ մը վերջ, յանկարծ՝ նահանջ հրամայեց յառաջացեալ զծի վրայ կռուող ուժերուն, պատուիրելով որ՝ իսկական պարտելի մը երեւոյթով փախուստ տան ցիրուցան եւ անհաղմակերպ:

Թշնամին տեսնելով Հայերու նահանջը, առիթը եկած համարելով՝ լեռնէն վար իջաւ եւ սկսաւ հալածել փախչող հայ զօրքը:

Փախչող հայ զօրքին պատուիրուած էր որ՝ առանց նկատի ունենալու կամ թշնամիին զգացնելու, թակարդի նստած երկրորդ հայկական զիծը անցնի անոնց վրայէն ու նահանջը շարունակէ, մինչեւ որ թշնամին գայ եւ անգիտակցաբար անոնց զիրկը իյնայ:

Իրականացաւ այն՝ ինչ որ Նազարբէկով կը յուսար. երբ յարձակող թրքութիւնը երկրորդ գաղտնի դիրքերու բերանը հասաւ, այդ դիրքերէն սկսաւ ժայթքել կրակն ու բոցը անսպասելի: Առաջին իսկ հարուածով թուրք ուժը լեղապատառ փախուստ տուաւ: Այն հայկական ուժը՝ որ փախուստ տուեր էր նախապէս, հրամայուեցաւ նստ դառնալ եւ հալածել թշնամին:

Մինչև թշնամի ուժերուն սար բարձրանալը՝ հայ զորքերը կա-
րողացան կոտորել զանոնք եւ դրաւել անոնց անառիկ դիրքերը,
վերջնականապէս դրաւելով նաև Պէօյլը Վէտին:

Սոյն կռուին մասնակից դարձած էր նաև քափիթան Մուսայէլեան
(Մայիսեան յեղափոխութեան համայնաւար ղեկավարը):

ՄԱՅԻՍԵԱՆ ՅԵՂԱՓՈՒՅՈՒԹԻՒՆ

ՂՈՒԿԱՍԵԱՆ ԵՒ ՄՈՒՍԱՅԷԼԵԱՆ

Իզտիր էինք. լուր հասաւ թէ՛ Մայիսեան ապստամբութիւնը
սլոյթած է, հայկական հանրապետութիւնը տապալելու համար.
Ղարսը զրաւուած է Ղուկասեանի, իսկ Ալեքսանդրապոլը՝ Մուսա-
յէլեանի գլխաւորութեամբ, զրաւելով միաժամանակ հայկական
հանրապետութեան երկու զրահասպատ զնացքներէն մէկը, «Վարդան
զօրավար»ը. զօրանոցին ղեկավարութիւնը իր սպաներով եւ զօրավա-
րով ձերբակալուած եւ բանտարկուած է գրաւուած զօրանոցին մէջ:

Հրաման եկաւ Իզտիր, որ մեր Տրդ գունդն ալ, զնդապետ Պաղ-
տասարեանի եւ Զօր. Սեպուհի գլխաւորութեամբ, ուղղուի դէպի
Ալեքսանդրապոլ:

Առաւ կանուխ ճամբայ ինկանք, անցանք Մարզարա կամուրջը
(Արաքսի) եւ հասանք Արարատ կայարանը, ուր Երեւանէն եկած
մաւզերիստներու խումբեր մեզ կը սպասէին վակոններու մէջ,
մեկնելու պատրաստ:

Կէս ժամ շանցած ձիւտոր, հետեւակ, թնդանօթ տեղաւորուե-
ցանք կառաչարը ու սկսանք յառաջանալ: Ուրախութիւն, բացաղան-
չութիւն, երգ, զիրար կը գերազանցէին. կարծեց վեց նահանգները
զրաւելու կերթայինք:

Մաւզերիստներու երգը կ'որոտար իրենց ամբողջ ձայնի ուժով,
— «Իսկ դու դաւաճան, ո՞ւր պիտի փախչիս» . բսել կ'ուղէր — ահա՛
կուզանք. մեր ձեռքէն աղատում չունիք, մայիսեան յեղափոխա-
կաններ:

Հասանք Արաքս կայարանը, որովհետեւ շոգեչարժը փայտով կը
տաքնար եւ փայտն ալ նուազած ըլլալով, յաճախ կանգ կ'առնէր.
ստիպուեցանք մութը կոխելուն կանգ առնել եւ հոն գիշերել:

Գնդապետ Պաղտասարեան բոլոր սպաներս իր շուրջ հաւաքեց,
զգուշութեան պատուէրներ տուաւ եւ հարկը զգաց մէկու մը որ
գիշերով առաջ երթայ յիսնեակով մը եւ խուզարկութիւն կատարէ
թշնամիի մասին. պարտականութիւն մը՝ որ վստահեցաւ ինձ:

Ստանձնեցի պարտականութիւնը. գինուորներս տեղաւորեցի շո-
գեչարժ մեքենային երկու կողերը. չորս գինուոր պահակ դրի
փարիչի կողքին, որպէսզի մեզի չզաւաճանէ, ըստ հրամանիս քչէ կամ
կանգ առնէ:

Գիշեր էր արդէն. մեքենան սկսաւ շարժիլ. անձրեւն ալ սկսաւ: Ձինուորներուն մեծագոյն մասը բացն էին, սկսան թրջուիլ, որոնց մէկ կողմերը կաթսային կոթնած էին, որ արդէն տաք էր եւ կը շորցնէր իրեն յենուած մասը եւ այսպէս փոխադարձաբար:

Անձրեւի տարափին տակ, մթութեան խորն ի վեր կը խորասուզուէինք, հսկելով առաջը, աջն ու ձախը: Ամենէն վտանգաւոր պարագան, յեղափոխականներու կողմէ զրաւուած զրահապատ շողեշարժն էր (Վարդան Զօրավարը), որ նոյնպէս իր կարգին կրնար հետախուզութեան ելլել եւ մեզ հանդիպիլ, որուն դիմադրելու ոչ մէկ կարողութիւն ունէինք, քանի որ ան զրահապատ էր, իսկ մերը հասարակ շողեշարժ մը:

Առ այդ՝ կանխամտածում ունենալով, քանի մը հաստ դերաններ վերցուցեր էի միասին, որպէսզի երբ զրահապատին հանդիպիմ, դերանները ձղեմ երկաթի գիծերուն վրայ խաչաձեւ եւ նահանջեմ, յուսալով որ անոնք զրահապատի հետապնդումին արդելք կ'ըլլան կամ գիծէն դուրս կը հանեն անոր անիւները:

Մինչ այդ մտատանջութեամբ կը տարուբերուէի, մթութեան խորքին նշմարեցի խումբ մը ձիաւորներ, որոնք դէպի մեզ կը յառաջանային. կարծելով որ յեղափոխականներն են, կանգ առնել տուի գնացքս, փարոլա պոռային, ուղիղ պատասխանեցի. ասոր վրայ սպառնով յառաջացան եւ յայտնեցին որ իրենք ալ ձիաւոր հետախոյզներ են, որոնք արդէն ետ կը վերադառնան: Ձիերով եւ ձիաւորներով գլուխէն մինչեւ ոտքերը թրջուած եւ յոգնած էին:

Անոնք շարունակեցին իրենց ետ վերադարձը, իսկ մենք մեր յառաջխաղացքը, մօտեցանք Ադի կայարանին, որուն վրայ կ'իշխէր քարքարուտ բարձրաբերձ բլուր մը:

Ձինուորներս պարպելէ վերջ, մեքենավարին ըսի որ՝ կրնաս հսկելու համար կայարանը՝ առ ի սպահովութիւն մեր զօրամասերուն, որոնք Արաքս կայարանը հանդիստ կ'ընէին գիշերը լուսցնելու համար:

Ձինուորներս պարպելէ վերջ, մեքենավարին ըսին որ՝ կրնաս ետ վերադառնալ անմիջապէս:

Ան հեռացաւ, իսկ մենք լոյսը չբացուած բարձրացանք կայարանի բլուրը: Ձինուորները ժայռերու մէջ տեղաւորեցի եւ սպասեցի անցուդարձին:

Լուսացաւ. արեւը սկսաւ երեւալ. յեղափոխականներուն զրահապատը եկաւ կանգ առաւ մեր հսկողութեան տակ գտնուող Անի կայարանին առջեւ. սկսան հեռադիտակով գննել իրենց առջեւ բացուող, բաց դաշտի անհունը, փնտռելու համար թշնամիի հետք, առանց կասկածելու որ անոնց յառաջապահները դադտնօրէն իրենց գլխուն վերեւ էր հսկէին:

Հետեւարար ինքզինքնին ազատ զգալով, զրահապատը սկսաւ յառաջանալ եւ հետզհետէ անհետացաւ մեր տեսողութենէն:

Մինչ այդ հրամայեցի հինգ զինուորի, վար իջնել կայարան, քանի մը երկաթի գիծ հանելով դէն շարակել, որպէսզի երբ գրահապատը մերիններէն յարձակում կը կէ եւ փախուտ տայ, դայ կանգ առնէ կայարանը, կտրուած գծի առաջ բանտարկուելով:

Խորութեան մէջէն լսելի եղան փոխադարձ թնդանօթներու ձայներ. սլարզ էր որ գրահապատը կռուի բռնուած էր մերոնց հետ, որուն ելքին կը սպասէի հեւ ի հեւ:

Քառորդ ժամ չանցած, գրահապատը, առիւծի նման սոյնը անկած, իր ծինելոյզին յարուցած մուխով, կուզար դէպի իմ կայարանս:

Հեռաւորութիւնը բաւական երկար էր. աչքս գրահապատին քամակն էր թէ՛ արդեօք մերոնք սիտի հետապնդե՞ն գրահապատը, բրոնց վրայ մեծ յոյս ունէի. անոր համար որ, զիս իմ յառաջապահ գիրքերը ուղարկող զնդապետ Պաղտատարեանը խոստացեր էր յարձակում գործել լուսարացին, բաւական է որ ես ապահովէի Ազի կայարանը հսկող բլուրը:

Շողեկառքը կը մօտենար կայարանին. ոչ ոք կը նշմարուէր զայն հետապնդող՝ անծիր դաշտի տարածութեան վրայ:

Կը մտածէի թէ արդեօ՞ք յեղափոխական գրահապատը անակնկալի բերաւ մեր զօրամասը եւ փճացուց զանոնք ամբողջութեամբ, առաջ շարժուելու անկարողութեան մատնելով զանոնք: Մինչ այդ մտածումներու մէջ կը տարուբերուէի, գրահապատը եկաւ հասաւ Ազի կայարանը եւ կանգ առաւ հարկադրուած, քանդուած գիծերու առաջ, հեռադիտակով թաքնուած բլուրս զննեց, ոչինչ չկատկածեցաւ, որովհետեւ զինուորներուս պատուիրեր էի որ ոչ ոք իր գլուխը ցոյց չտայ, քանի որ մեր ուժերը չեն երեւար:

Զրահապատին զեկալարութիւնը տեսնելով որ գիծը քանդող թշնամիէն ոչ մէկ հետք չերեւար, մասնադէտները վար իջեցուց եւ մէկ կողմ շարտուած երկաթները դարձեալ իրենց տեղը ամրացնելով անցաւ զնաց դէպի Ալեքսանդրապոլ, որ արդէն իրենց ձեռքն էր:

Արեւը բարձրացաւ. օդը տաքցաւ այն աստիճան որ սկսաւ խաշել մեզ: Յողնութիւնն ու անօթութիւնը, յուսահատութիւնն ու անորոշութիւնը սկսան պաշարել մեզ թէ — ի՞նչ եղան մերոնք, ո՞ւր մնացին, զոնէ ինչո՞ւ սուբհանդակ մը չերեւար, քանի որ իրենք գիտէին թէ ո՞ւր զրկեցին մեզ եւ ինչո՞ւ համար:

Արդէն կէսօր էր. հարկադրուեցայ ես ալ ետ նահանջել, փնտռելու համար մերոնք, քանի որ անոնք մեզ չէին փնտռեր:

Ժամ մը՝ հարթ դաշտի վրայ, դէպի ետ նահանջելէ վերջ, նշմարելի եղաւ յառաջապահ ձիաւոր հարիւրեակ մը, որ ռազմականօրէն բացուած կը յառաջանար:

Դրօշակ շարժեցի եւ յայտնեցի որ՝ կարիք չկայ ռազմական ձեւակերպութիւններու եւ աւելորդ յոգնութիւններու. կայարանը

ապահով է. զօրամասը կարող է նոյնիսկ շոգեկառքով դալ մինչև կայարան:

Յայտնութեանս վրայ, հաւաքուեցան բացուած զօրամասերը եւ ձիաւորները, շոգեկառք նստան, հասան Անի կայարան:

Այդ միջոցին ձայն մըն է որ լսուեցաւ Արաղածի բարձունքէն, նման «Ձէնով Օհան»ի թէ — «Ի՞նչ կը սպասէք, ոտքի ելէք, զէնք ու զրահ հագուեցէք, Հայաստանը վտանգի տակ է. պոլշեւիկները գրաւեր են Ղարսն ու Ալեքսանդրապոլը (Լենինական):»

Սասունցիներն ու Մշեցիները որ Արաղածի բարձունքները հաստատուած էին, քանի մը հարիւր զինեալներ հաւաքուեցան նոր «Ձէնով Օհան»ի շուրջ, որ ուրիշ մէկը չէր՝ եթէ ոչ՝ Հայկական Հանրապետութեան պատերազմական նախարար (նախկին «Ֆետայի») Ռուբէն փաշան:

Դաշնակցական «Ֆետայի» պատասխանատուն որ ժամանակին հոն, Սասնոյ եւ Մշոյ շրջանին, երբ Թուրքին սուրը գործի էր լծուեր Հայն ու Հայաստանը անկացնելու՝ Ապրիլեան մեծ եղեւնով, ոչ միայն լուռ էր մնացած եւ «չքացած», այլևս դաւադրած էր, իր տրամադրութեան տակ գտնուող զէնքն ու ռազմամթերքն իսկ մերժելով Հասրէթներուն, Պոլէեան Մճօներուն, Կոտոյեան Հաճինըլուն, որոնք ի զուր իր օղնութիւնը սպասելէ վերջ, կուուելով նահատակուեցան իրենց ժողովուրդի կողքին:

Այժմ հոն՝ Ղարս ու Ալեքսանդրապոլ, երբ Հայն ու Հայաստանը վտանգի տակ չէր, մեր պատերազմական նախարար «Ֆետայի»ն՝ յանկարծ թեւեր առած, կը սուրբար Արաղածէն դէպի Երեւակայ դաշտ, Ալեքսանդրապոլ, փրկելու համար Հայն ու Հայաստանը Մայիսեան յեղափոխութեան ղեկավար Մուսայէլեաններու եւ Ղուկասեաններու ձեռքէն:

Ռազմականորէն շղթայ բացուած, մեզ ալ հրամայուեցաւ յառաջանալ երկաթուղագծի եւ շօսէի ուղղութեամբ, դէպի Ալեքսանդրոպոլ: Հարթ դաշտի վրայ նկատելի եղաւ զրահապատի շուարուն երթեւեկը. շատ չանցած հասկցանք որ, Ալեքսանդրոպոլը ներսէն յեղափոխուեր է. Մուսայէլեան իր ընկերներով պարտադրուեր է զուրս դալ այլ ուղղութեամբ, իսկ զրահապատը իր պաշտպաններով անկարող որեւէ կողմ ուղղութիւն բռնելու, յուսահատական եւ շուարուն երթեւեկներ կ'ունենար դէպի քաղաք եւ դէպի մեզ: Ի վերջոյ հարկադրուեցաւ ճերմակ գրօշակ պարզել եւ կանգ առնել մեր զօրամասի առաջ: Հարիւրապետ Հայ Գնդունին բանտարկեալներու անձնատուութիւնը ստանձնեց, իսկ ես ստանձնեցի դատարկուած զրահապատը իմ զինուորներով:

Այժմ զրահապատի ղեկավարն էի. անցայ առաջ, իսկ Տիգրանի եւ Սեպուհի զօրամասերը նստան իրենց շոգեշարժը ու սկսանք յա-

ուսմանակ, «յաղթական մուտք» գործելու համար դէպի Ալեքսանդրոպոլ:

Քաղաքի «յաղթական ուժ»ն ալ՝ այլ շոգեկառքով սկսաւ յառաջանալ դէպի մեզ եւ դիմաւորել կեցցէնքերով: Երբ առաջին հուռոտան ու բարեւը իմ զրահապատն ստացաւ, գիծը զոյգ ըլլալով Ղարսի դիծով, կողքս քերելով անցաւ դէպի ետ, բարեզալուստ մաղթելու համար նաեւ ինձ հետեւող զինուորական կառաչարին մինչեւ յետին կառքը, ապա զուգահեռաբար դէպի ետ չուեցով, զոյգ դիծով, կողք կողքի սկսանք յառաջանալ դէպի Ալեքսանդրոպոլ կայարանը, ուր պատրաստ կը սպասէին արդէն մասնաւոր ամպիրոններու վրայ, Ռուբէն փաշան, Սեպուհ իր ընտանիքով, զօրայլար Սմբատ եւ այլ քաղաքային եւ իմրապետական պատասխանատու պաշտօնեաներ եւ պեկաւարներ:

Նուագի եւ հուռոտաներու տարափին տակ՝ կանգ առին շոգեկառքերը: Յաղթական ճառերը սկսան դողդոջաւ լորձնաչուրթն:

Ռուբէն փաշայի վաղեմի զուլամներէն իմրապետ Պոլէհան Արշակ իր ձիաւորներով հետապնդեր ու ձերբակալեր էր Մուսայէլեանն ու իր ընկերները դիւղի մը մէջ, որոնք հետադային առաջնորդուեցան դէպի Երեւան՝ ուր ձեծի տակ մահացան:

Ղարսի մէջ եւս զօպեր էին յեղափոխութիւնը, կոտորելով անոնց գեկաւարները ինչպէս նաեւ Ղուկաս Ղուկասեանը:

ԶԱՆԳԻՊԱԶԱՐԻ ՄԱՔՐԱԳՈՐԾՈՒՄԸ

Սեպուհ, Պաղտասարեան, ինչպէս նաեւ մենք, կրկին վերագարձեր էինք Իգաթի: Ինձի պաշտպանութեան բաժին էր ինկեր, գարձեալ Թաշպուրունի ճակատը:

Յուլիսի սկիզբները գարձեալ թնդանօթի ձայներ լսելի եղան մեզ, Արաքսի միւս ափէն, Չանգիպաղարի շրջաններէն. ի վերջոյ ճշմարտութիւնը մեզ պարզուեցաւ թէ — Հայկական Հանրապետութիւնը Պէոյիւքվեղիի մաքրագործումէն վերջ, հարկադրուեր է մաքրագործել նաեւ Չանգիպասարը, որ իր հոծ թրքութեամբ եւ թրքական լրտեսներու խառնակչութեամբ վտանգ մը կը ներկայացնէր հայ հանրապետութեան գլխուն, ծրագրուած յարձակումով մը, եւ որուն ճշմարտութիւնը եւս անուրանալի դարձած էր:

Առ այդ՝ Հայկական Հանրապետութիւնը պարտաւորուեր էր նախայարձակ դառնալ եւ փախուստի մատնել զանոնք յանկարծական յարձակումով մը:

Յարձակումի երկրորդ օրը, մենք ալ հրաման ստացանք յարձակելու Արաքսի միւս ափէն, մեր քթին տակ նստող քանի մը թուրք զիւղերու վրայ, որոնք մշտական վտանգ դարձած էին մեզ, իրենց գիրքերուն շնորհիւ՝ կարեւորութիւնը ունէին մեր ետեւի գիծը կտրե-

լու, յարձակելով Մարգարայ կամուրջի վրայ, որ մեր միակ ճամբան էր Սուրմալուն ու Արարատեան դաշտը իրար միացնող:

Իմ դիրքերէս քանի մը հարիւր մէթրի վրայ էր Տիզէ թրքական զիւղը, որոնք իրենց կարգին զինուած կազմ ու պատրաստ կը սպաւէին իրենց դիրքերուն մէջ, ընդդէմ իմ դիրքերուս:

Գնդունին հեռաձայնեց որ պատրաստ ըլլամ կրակելու, եւ յարձակիլ վերոյիշեալ զիւղի վրայ, մեր կողմէ արձակուած առաջին իսկ թնդանօթի ձայնով:

Մինչ թնդանօթի արձակումը՝ զինուորներս պատրաստեցի եւ հարկաւոր թելադրութիւնները հաղորդեցի: Սակայն խորունկ առուակ մը, որ մեր եւ թշնամիին միջեւ սահման դժած էր, մեծ արգելք պիտի հանդիսանար մեր յառաջխաղացման համար:

Հետեւաբար՝ նախապէս սանդուխ մը տեղաւորել տուի առուին վրայ, մացառներու պաշտպանութեան տակ, դաղտադողի, անկէ վերջն է որ ապահով եւ յոյսով կը սպասէի թնդանօթի հարուածին, յարձակելու համար:

Կէսօրուան մօտ էր, թնդանօթը սկսաւ դոռալ, ռումբեր տեղացնելով թշնամիին դիրքերուն վրայ, իսկ ես այդ վժժացող ռումբերու տակէն, մէկ կողմէն համազարկ տալով՝ միւս կողմէն սկսայ առուէն անցընել զինուորս, վերոյիշեալ պատրաստած սանդուխին վրայով:

Թշնամին տեսնելով որ արդէն իրենց սահմանը մտեր ենք, մտնաւանդ որ Գնդունին ալ իր զօրամասով իրենց զիւղի քամակը կտրելու շարժման մէջ էր, կէս ժամ զիմադրութենէ վերջ, պաշարումէ խուսափելու համար, իր դիրքերը լքեց մեզ եւ նահանջեց, լքելով նաեւ կէսօրուան համար պատրաստուած կերակուրի կաթսաները՝ դիրքերու մէջ իմ զինուորներուս, սակայն ուտելու ժամանակ չունէինք. պէտք էր հետապնդէինք զանոնք, քանի որ նահանջի էինք մտնելու: Գիւղ մտնելու ժամանակ առջեւնիս գտանք դիակ մը՝ մեր թնդանօթով երկուքի բաժնուած, որ դեղեցիկ երխտասարդ մըն էր, որ տեղացի չէր. դուրսէն եկած հրամանատարի մը կը նմանէր իր կերպարանքով եւ հագուածքով:

Մտանք զիւղ. ոչ ոք մնացեր էր: Գնդունիի զինուորներն ալ ետեւի կողմէն մտան եւ ամբողջութեամբ տէր դարձանք զիւղին, գրաւելով միաժամանակ եղջիւրաւոր անասուններու հօտ մը 72 դուլս. նոյն գիշերը կով մը ծներ էր, եղաւ 73, որ մաս մը յատկացուցինք մեր զինուորներուն՝ մսացուի համար, իսկ միւս մասը դրկեցինք Նրեւան:

Երկրորդ օրը Մարգարայի կամուրջը անցնելով, թուրք դադթահաններու կարաւան մը եկաւ մեր նորեկ զիւղը առանց տղամարդու:

Մեր զինուորական մարմինը Թուրքի պէս գործել չուզեց. իր բարոյականին անսալով չուզեց ձեռք բարձրացնել մանաւանդ տկար

սեռի վրայ, պատույն դպչելով կամ ջարդելով զանոնք, այլ՝ ապա-
հով կերպով ճամբու դրինք զանոնք Արարատի հիւսիսային սուրո-
տով դէպի պարսկական հող:

Մեր զօրամասը կրկին հրաման ստացաւ Արարատեան դաշտի
մաքրագործութեան հրամանատարութենէն, կարելու համար նա-
հանջող թուրքերու ճամբան՝ Արաքս դետի հոսանքով:

Իբր նախայարձակ, վաշտովս ինկայ ճանապարհ, դուրս դալով
Տիգէէն:

Վանեցի քաջակորով ենթասպայ մը որ կը յառաջանար առջևէն,
յանկարձ զնդակի սրտուժով մը դլտորուեցաւ եւ անմիջապէս մա-
հացաւ: Առջևնիս բաց դաշտի մէջ ոչ ոք չէր երեւար. սակայն հսկայ
վայրի խոտերու ցանց մը պատած էր Մասիսի ուղղութեամբ. տե-
ւանք որ այդ խոտերու մէջէն մէկը կը փախչի. այդքանը բաւական
եղաւ մեր զինուորներուն համար. տանեակ մը զինուոր իրենց հրա-
ցանները ուղղեցին եւ սկսան կրակել ու յառաջանալ. շատ չանցած
զլտորեցին զայն, սակայն կասկածելով որ թակարդի նստած կ'ըլլայ
զգուշութեամբ մօտեցան, ստուգեցին որ՝ իրապէս պատիժը կրեր
էր, քանի որ մահացու զնդակներ ծակծակեր էին մարմինը:

Զինուորներս անոր հրացանը առին ու վերադարձան: Դարձեալ
չղթայ բացուած՝ սկսանք յառաջանալ զգուշութեամբ: Առջևնիս
բաց դաշտ էր, թռչունն իսկ կը նշմարուեր. հետեւարար հաստատ
բայերով աճապարեցինք, հասանք աւերակ ջաղացք մը, Արաքսի
եզրին. քիչ մը հանդատացանք, չորս կողմերը զննեցինք. թշնամիի
ոչ մէկ հետք: Ապահով՝ դարձեալ սկսանք յառաջանալ. ժամ մը
վերջ նշմարելի եղան Արաքսի հոսանքը կարող եւ մեր կողմը անցնող
տուներներ եւ շարժումներ. մինչեւ մեր հոն հասնելը ոչ ոք էր մնա-
ցեր, թէպէտ դետի միւս ափին թնդանօթի եւ հրացանի որոտները
անպակաս էին:

Անցքը տարօրինակ տեսարան մը կը պարզէր մեր առջև. գետին
մէջ խրուած եւ խեղդուած էին սայլեր՝ իրենց եզներով եւ գոմէշ-
ներով. մէկ մասը յաջողած էր դուրս դալ գետեզերք. սայլերն ու
ապրանքները լքուած, ողջ անասունները փախցուած. ապրանքներ,
պարսկական դորպերու հնակեր եւ տան կարասիներու կոյտեր կը
լողային թէ՛ ջուրին մէջ, թէ՛ դուրսը. շատ մը հակեր ալ արդէն
քակուած էին. երեւի արժէքաւորները փախցուած էին: Խուզարկու-
թիւն մը կատարեցինք չորս կողմերը՝ թշնամիի ոչ մէկ հետք:

Բայց փախստականները, որ հարկադրուած էին Պարսկաստան
անցնիլ, որուն սահմանները հեռուէն արդէն կ'երեւային. զէնքի
խուլ որոտներ կը լսուէին, որովհետեւ պարսկական այդ հողամասը
քրտարնակ էր եւ Մակուի կը պատկանէր: Կ'երեւի թէ փախստական-
ներու տկարութենէն օգտուելով, իրենք ալ թալլել եւ կողոպտել
կ'ուզէին զանոնք. եւ որովհետեւ այդ թուրք փախստականները

զինուած էին, կամովին տեղի չէին տար, իրենց կարգին կրակ կը բանային Քիւրտերու վրայ, ի վերջոյ հասկացողութեան մը դալու յոյսով, նկատի ունենալով որ անոնք ալ իսլամ էին իրենց պէս եւ ոչ թէ մեղի պէս «կեամբուր»ներ:

Կանք հիմա մեր ռազմավայրին եւ մեր զինուորներուն:

Ինչպէս յիշեցինք՝ լքեալ դոյքերու կոյտերէ զատ ուրիշ բան չի կար, իսկ թշնամին քանի որ արդէն անցեր էր պարսկական սահմանը հետապնդումը աննպատակ պիտի ըլլար: Ուստի զինուորները տղատ ժամանակ ունեցան հարկաւոր ապրանքները պրպտելու, քանի որ իրենք ալ տաճկահայ էին, փախստական ընտանիքի կամ բարեկամներու տէրեր, կարիքը ունէին այդ ապրանքներուն: Աչք դոցեցի որպէսզի օգտուին, քանի որ յարմարութիւն կար:

Զիապահիս պատուիրեցի որ կըցածին չափ դորդ եւ տնական ապրանք բեռնայ ձիուս վրայ: Երբտասարդ էինք. կընար ըլլալ որ օր մը մենք ալ տուն տեղ կազմէինք, պէտք ունենայինք այդ ապրանքներուն, քանի որ մեր ապրանքներն ալ Տաճկաստանի թուրքերը իւրացուցած էին:

Ժամ մը վերջ հրամայեցի վերադառնալ Հասանապատ. այս անգամ կոչուորներու կարաւան մըն էր կարծես որ կը վերադառնար: Կէս ճանապարհին, զնդապետ Պաղտասարեանը եւ Պնդունին Հանդիպեցան մեզ, որոնք դարձացած հարց տուին. — Այս ի՞նչ բան է Մանու'կ, դաղթականի կարաւան է ըսելով՝ քիթերնուն տակէն խնդացին ու անցան, իսկ մենք շարունակեցինք մեր ճամբան յայտնելով որ բացառիկ պարագաները երբեմն ներկի են որեւէ տեղ:

Հասանք Տիգէ, թրքական թափուր մնացած մեծ դիւղը, որ իմ զօրամասի բնակատեղին դարձաւ:

Վերոյիշեալ թալանի դէպքը իր դժբախտ անդրադարձումը բնեցաւ, վաշտիս միասնականութիւնը խախտելու. որովհետեւ էրնամ ըսել որ զինուորիս մէկ երրորդը տակաւ առ տակաւ հայեցաւ, բրոնք իրենց թալանները շարկած անհետացան դէպի իրենց տունները, բաժնեկից եւ ուրախակից դարձնելու համար նաեւ իրենց կարգին թալանուած եւ Տաճկաստանէն ճողոպրած իրենց սիրելիները, որոնք տեղաւորուած էին Արաքս գետին միւս կողմը, Արարատեան դաշտի զանազան գիւղերու եւ քաղաքներու ծոցը:

Զմոռնամ յիշատակելու որ ձիապահ զինուորս ալ փախեր էր ոչ միայն իր թալաններով, այլեւ տանելով իմ սնտուկէս զինուորական յաւազոյն բանթալոնս:

Այս փախուստը տեղի ունեցաւ ոչ միայն իմ վաշտիս զինուորներէն, այլեւ Պաղտասարեանի Տրդ դունդի երկոտասան վաշտերէն, որոնց մեծագոյն մասը Վանեցիներ էին, եւ առիթը յարմար համարեր էին երթալ Զանգիպազարի շրջանը, ուր հարիւրէ աւելի թրքական գիւղեր փախուստի մատնուելով լքեր էին իրենց տունն ու կայքը,

այդրս ու ցանքը անտիրական, տեղաւորելու համար իրենց սիրելի-
ները կառ աղբակահանները այդ լքեալ վայրերուն մէջ, վայելելու հա-
մար գանոնք, ինչպէս իրենց տունն ու կայքը կը վայելէին Տաճկա-
հայաստանի թուրքերը:

Ամբս մը վերջ գունդի ղեկավարութիւնը որոշեց մարդ ուղարկել
վերոյիշեալ շրջանները, փախստական զինուորները հաւաքելու եւ
վաշտարու պահածոնները լրացնելու համար:

Առ այդ՝ թեկնածու ներկայացայ եւ Տ զինուոր առնելով վաշտէս,
ձիս նստայ ու ճամբայ ինկայ գէպի Չանդիպասար. առաջին առթիւ
հանդիպեցայ, լքուած ամուսնեբու, որոնց բերքը ինչպէս՝ ձմերուկը,
բուսած, հասած, ոչխարի պէս պառկած էին ընդարձակ դաշտերուն
մէջ, որ կը վայելէին բոլոր անոնք՝ որոնք մօտը կը գտնուէին եւ
կամ ձի ունէին հեռաւոր տեղերէն դալու համար մինչեւ հող:

Մինչ իմ զինուորները անխնայօրէն աջ ու ձախ դանակ կը շար-
ժէին երկուքի բաժնելով զանոնք, որպէսզի ընտրեն լաւ կարմրածը,
ճաշակելու համար միմիայն կեդրոնը, տասնեակներով կը փճացնէին:
Նկատի ունենալով որ ինքնիրեն ալ պիտի փճանային այդ բերքերը,
խստութիւն ցոյց չտուի զինուորներուս այդ արարքին հանդէպ:

Ձմերուկի դաշտին հեռաւոր ծայրին նշմարեցի ձիաւոր մը, որ
իր կարգին ձմերուկ կը բեռնար իր ձիուն, որ երիտասարդ զինուոր-
ցու մը ըլլալը կը վկայէր. չէ՞ որ իմ պարտականութիւնս ալ զինուոր
հաւաքել էր. մօտեցայ անոր եւ հարց տուի.

— Ձեր տարիքի երիտասարդ մը հոս ի՞նչ գործ ունի, երբ մեր
զօրամասերը պէտք ունին ձեզ նման ուժերու:

Երիտասարդը դուշակելով հանգամանքս եւ հարցումիս նպա-
տակը, պատասխանեց.

— Պարոն վաշտապետ, ինձ մի դպչիք. այդ մասին ներողամիտ
կ'ըլլաք համարձակութեանս, ես զօրանոց երթալ եւ մարզանք տես-
նելու կարիք չունիմ. ես արդէն զինուոր կը հաշուիմ իմ ձիով եւ
զէնքով, եւ զինուորական արհեստին ալ շատ վարժ եմ. ո՛ւր որ հայ
ժողովուրդի կամ հողի վրայ զէնք կամ թնդանօթ կը պայթի եւ
կառավարութիւնը կարիք կ'ունենայ ուժի, այդ բոլորէն իսկ, այս
ձմերուկները մէկ կողմ կը շարտեմ, ձիս հեծած կը սուրամ դէպի
հոն: Ես մինակ չեմ. մենք հարիւրաւորներ ենք. մենք Սասունցի ենք,
կը բնակինք Արագածի բարձունքներուն, ուր ձմերուկ չկայ, ատոր
համար է որ ձիովս մինչեւ հոս եմ եկեր օգտուելու անկէ: Հետեւա-
բար պիտի խնդրէի որ ազատ ձգէք զիս, պարոն վաշտապետ:

Չայն անպատճառ ձերբակալելու մարմաջս թուլցաւ մէջս. կա-
մայ ակամայ լռեցի եւ տեղի տուի քաջ Սասունցիի տուած համոզիչ
պատասխաններուն առաջ, ձգեցի եւ հեռացայ:

Շարաթ մը ման կեկայ, այդ շրջաններէն հաւաքեցի մօտ 30ի չափ
զինուորներ, որոնց մեծագոյն մասը արդէն մեր գունդի վաշտերու

փախստականներէն էին: Վերջին օրը հանդիպեցայ զիւզ մը, ուր քանի մը զինուորներ եւս հաւաքելով, տեղաւորեցի նոյն զիւղին մէջ՝ զինուորներու հսկողութեան տակ, իսկ ես հիւր եղայ զիւղի գոմիւսարին տունը, որ նոյնպէս Վանեցի էր: Ան զիս հիւրասիրեց խաչով: Նոյն զիւղին երեւելիներէն կար նաեւ նախկին խմբապետ մը, դաշնակցական յեղափոխական մը իր յիսնամեայ տարիքով, փափախով եւ տասնոց մաուղերով, որ նոյնպէս սեղանակից դարձաւ մեր խաչի ճաշին:

Երեկոյեան, սոյն մաուղերիստը՝ որ Աւօ կը կոչուէր, խնդրեց ինձմէ որ նորահաւաք զինուորներու մէջ գտնուող իր ազգականը իրեն վստահիմ, առաւօտեան բերել յանձնելու պայմանով, որպէսզի վերջին զիւղեր մը երթայ իր տունը պառկի:

Ես ալ յարգանք ցոյց տալու համար իրեն եւ հաւատք ընծայելով իր խոստումին, յանձնեցի զինուորը՝ իր պատասխանատուութեամբ:

Առաւօտեան զինուորները շարեցի մեկնելու պատրաստ եւ սպասեցի որ Աւոյին վստահած զինուորս դայ, բայց ան ուշացաւ: Զինուոր մը ուղարկեցի պատասխանատու Աւոյին, որպէսզի դայ պատասխան տայ անձամբ: Չուշացաւ եւ զինուորիս հետ ներկայացաւ ինձ, որ խոշոր հեծանի մը վրայ նստած՝ կը սպասէի զինքը կալին մէջ՝ կազմ ու պատրաստ մեկնումի: Հարց տուի իրեն.

— Ո՞ւր է ձեզ վստահուած զինուորը:

Անհանդիստ շարժուձեւով մը կմկմաց.

— Պարոն վաշտապետ, հաւատացէք որ փնտոցի չգտայ:

— Եթէ ձեր վրայ վստահութիւն չունէիք, ինչո՞ւ պատասխանատուութիւնը ընդունեցիք:

— Ես ալ չէի ցանկար որ այսպէս ըլլար, բայց ի՞նչ կրնամ ընել այժմ:

Վստահ քայլերով մօտեցայ անոր, ձեռքս տասնոց մաուղերիս զարնելով գոռացի.

— Զինաթափ ըրէք այս խաբերան:

Պահակ զինուորներէս չորս հոգի նետուեցան վրան եւ թեւերը կաշկանդեցին իրենց կուռ բողուկներով, մաուղերը քակելով վրայէն յանձնեցին ինձ, մինչ փախստական նոր հաւաքուած զինուորները քարացած կը դիտէին տեսարանը. արդէն արցունքի երկու խոշոր կաթիլներ վար կը սահէին Աւոյի այտերէն, որ այդ միջոցին յայտարարեց.

— Մինչեւ այս տարիքս ես ոչ ոքի չէի զիջեր իմ զէնքը:

— Ես չէ որ առի ձեր զէնքը. օրէնքն է որ առաւ գայն. որովհետեւ դուք այդ օրէնքին դաւաճանեցիք, հայրենիքի զինուորին փախստեան պատճառ դարձաք:

Իր արցունքը իրր պատիժ բաւ համարելով իրեն, զէնքը վերադարձուցի, զինուորները ճամբու դրի դէպի Իգտիր, իսկ ես ձիովս

մեկնեցայ դէպի Երեւան քանի մը օր ման գալու համար, քանի որ երկար ատեն քաղաքի երես չէի տեսած. հարկադրուեր էի մնալու միշտ սահմանային դիրքերուն, յաճախ դիշերները լուացուցեր էի կօշիկով եւ հագուստով, մանաւանդ ականջներս յոգներ էին գէնքի եւ թնդանօթի որոտէն:

Երկու օր շրջան ըրի Երեւան. երկու տարուան ընթացքին բազմիք մը միայն առի՛ Արաքսի լողանքը նկատի չունենալով. անցայ էջմիածին: Ինձ համար զարմանալի կը թուէր երբ կը նշմարէի յաճախակի էջմիածնի պողոտաներէն, պատուհաններէն լուսանման աղջիկներու դաղտագողի ակնարկներով հետախուզումը անցքիս. բան մը որ ինձ համար նորութիւն էր, որովհետեւ տարիներով տապալտրկած, տապալուած Իգտիրի սահմանային դիրքերու մէջ՝ նման երեսոյթներ արպէս երազ անգամ չէին ներկայանար ո՛չ աչքիս եւ ոչ ալ մտքիս:

Ապա վերադարձայ Իգտիր: Երկրորդ օրը, հեռախօսով զիս կը կանչէր զնդապետ Պաղտասարեան:

Պացի ներկայացայ իրեն. զարմանքս մեծ եղաւ երբ անպակասի էւ տարօրինակ հարցումի մը առջեւ գտնուեցայ. թէ՛ դրաւոր բողոք կայ ձեր վրայ, Երեւանի ոստիկանապետութենէն, զօրահաւաքի պաշտօննիդ չարաչար դորձածելնուդ համար, հաւաքած զինուորներդ, կաշառակերութեամբ բաց ձգելով, եւայլն...

Գնդապետ Պաղտասարեան սոյն բողոքագիրը կամայ ակամայ կը յայտնէր ինձ, վստահ չըլլալով անոր իրականութեան, իսկ ես բարկութենէս կը սկսէի միայն կարմրիլ, առանց պոթկալու: Մինչ այդ զնդապետ Պաղտասարեան չուշացաւ իմ ներկայութեան կանչել ինձի ընկերացող պահակապետը զոր արդէն բանտարկած էր եւ հարց տուաւ անոր.

— Այն դրամները որ թուր, այն հագուստեղէնները որ ստացար եւ բաց ձգեցիր հաւաքուած զինուորները, վաշտապետդ Աւետեանը, միասին էր, լուր ունէ՞ր թէ ոչ:

Իսկ ան ամօթխած, աչքին տակով անմեղ եւ դաւաճանուած երեսոյթս չափելով պատասխանեց անայլայլ:

— Ո՛չ, պարոն զնդապետ, վաշտապետը անտեղեակ է կատարուած սխալմունքներուն. մանաւանդ ան զոհն է չարամտութեան՝ Վանեցի խմբապետ Աւոյին, որը զինաթափ ըրաւ, զինուոր մը խաբէութեամբ փախցուցած ըլլալուն համար:

Ես դարձեալ ոչինչ պատասխանեցի եւ դուրս ելայ, որովհետեւ անդապելիի զայրոյթի փոթորիկ մը սկսած էր, առաջին անգամ ըլլալով, եռալ գանկիս մէջ թէ՛ ինչպէ՞ս Հայ մը, Հայու մը գէմ կը դաւաճանէ քինախնդրութեամբ, այն ատեն՝ երբ ես հեռու քինախնդրութենէ, որեւէ Հայու բարօրութեան եւ ապահովութեան ի նպաստ, իմ երիտասարդ կեանքս նժարի եմ դրեր՝ նոյնիսկ անձնագոհութեան գնով, նուիրուելով սահմանապահի պարտականութեան, նետուելով

ազմագաշտ, յաճախ դործ ունենալով թուրք եւ քիւրա թշնամի-
հետ, որպէսզի արդէն տկարացած հայ ժողովուրդը խաղաղ քուն մը
քաշէ իմ ետին, իմ պաշտպանութեամբ, իր նորակազմ հայրենիքին մէջ:
Մերժելով երիտասարդ կեանքիս բոլոր վայելքները, հեռու քաղաք-
ներէ եւ բնակչութիւններէ, սարերու խոպան լանջերուն կառչած:
Երբ մանաւանդ անճարակ մը չէի՝ երկրորդական վարժարանէ մը
վկայեալ ուսմունքովս եւ դժադրիչի մասնագիտութեամբս կարող էի
որեւէ տեղ ապրուստս ճարել եւ կեանք վայելել:

Մինչ տարտամ քայլերովս դէպի պաշտօնատեղիս կը վերագա-
նայի, տեսայ քամիոն կառք մը որ դէպի Կողբ կ'ընթանար. ձեռք
բարձրացուցի եւ կանդ առնել տուի, ըսի— Երեւան պիտի երթա՞ք:

— Այո՛, բայց Կողբի ճամբով, պատասխանեց կառավարը:

— Ես ալ Երեւան պիտի երթամ, հոգս չէ թէ ի՞նչ ճամբով ըսե-
լով, բարձրացայ կառքը որ սկսաւ սուրալ Կողբ: Գիշերը հոն լուս-
ցուցինք, ուր թէեւ բնակչութիւն չկար, բայց սահմանապահ վաշտ
մը տեղաւորուած էր հոն:

Առաւօտեան լուսարացին, օթօ-կառքը դիւ առնելով ճամբայ
ինկաւ դէպի Երեւան: Երկու ժամէն հոն էինք արդէն:

Առանց այլեւայլի ուղղուեցայ դէպի զինուորական նախարարու-
թեան գրասենեակը, մտայ ներս, սպասեցի հերթի. սպասարկող
հերթապահ սպային յայտնեցի որ, նախարարութենէ անցազիր պիտի
ուզեմ Կիլիկիա երթալու համար, ուր յոյս ունիմ, ջարդէն վերապ-
րողներու մէջ սիրելիներս գտնելու:

Պահակը յայտնեց ցանկութիւնս օրուան պատերազմական նախա-
բար Ռուբէն փաշային, որուն գրասենեակի կողքին ուրիշ գրասեն-
եակի մը մէջ օժանդակի դեր կը կատարէր Զօր. Նազարէկով:

ՂԱՐՍԻ ՎԵՐՁԻՆ ՊԱՏԵՐԱԶՍԸ

Ընդունման պատասխանը ուշացաւ, ժամեր սահեցան. ինձմով
հետաքրքրուող չկար, բայց խառնիճաղանճ եռուզեռ մը կար պատե-
րազմական նախարարութեան պաշտօնատեղին. ի վերջոյ հասկնալի
եղաւ որ Գեաղիմ Քարապէտիւր Ղարսի վրայ յարձակում դործեր է.
հայրենիքը վտանդի տակ ըլլալու ահազանդը հնչած է, կենաց եւ
մահու ժամն է կը բացազանչուի, նոյնիսկ Ռուբէն փաշայի բերնով:

Այդ միջոցին, ես՝ սպայ մը, անձագիր կը սպասէի՝ լքել եւ
հեռանալու համար դէպի Կիլիկիա: Որքան որ ալ նեղուած էի, յան-
կարծ միտքս փոխուեցաւ, մտատանջուելով թէ՛ ինչպէ՛ս կարելի է
հեռանալ երբ հայրենիքն ու հայ ժողովուրդը վտանդի տակ է,
դարձեալ նոյն դաժան թուրքի, արդէն Հայու արիւնով ներկուած
դանակին առաջ. միթէ՞ կարելի է ինձ նման Հայու մը նահանջը՝
նման վտանդի մը առաջ, նման պարտականութեան մը դէմ:

Երբ երևցաւ սպասարկող սպան, այս անգամ ըսի անոր .

— Լուր տուէք ժաշային թէ՛ տեղակալ Աւետեանը, այս անգամ արտօնադիր կը խնդրէ իրմէ, անմիջապէս Ղարսի ճակատ մեկնելու, քանի որ թուրքն է յարձակողը :

Տասը վայրկեան վերջը, արտօնադիրս ինձ յանձնուեցաւ Ղարս մեկնելու համար :

Նոյն օրն իսկ շողեկառք նստայ եւ Ալեքսանդրոպոլ հասայ, որուն կուտակալը Կարօ Սասունի՛ իր կարգին ահադանդ կը հնչեցնէր թէ — Հայրենիքը վտանգի տակ է, առանց բացառութեան պէտք է ամէն Հայ, ինչ տարիքի եւ սեռի ալ պատկանի, իր մասնակցութիւնը բերէ որեւէ կերպով :

Ձիս տեսնելուն ճանչցաւ. կասկած չունէր բռնած ուղղութեանս եւ նպատակիս մասին եւ ըսաւ .

— Մանուկ, Գրգըլ Չախչախ որ հասնիս, այնտեղ արդէն հաւաքուած կը սպասեն կամաւորները, պատրաստ մեկնելու Ղարսի ռազմաճակատը . զանոնք ալ հետդ կ'առնես եւ կը տանիս Արտաշանի ճակատ, ուր զօրավար Սմբատ ճակատ բռնած է :

Հաւանութիւն յայտնեցի, վստահութիւն տուի եւ բաժնուեցայ . դարձեալ շողեկառքով դէպի Գրգըլ Չախչախ, ուր հասնելուս, պատրաստ դտայ նորակոչ կամաւորները . զանոնք ինձ հետ վերցնելով Ղարս հասայ, որոնց մեծագոյն մասը առանց զէնքի էին : Ղարսի զօրապետ զօրավար Բիրումեանին դիմեցի անզէն զինուորներուս զէնք հայթայթելու համար, որ դժբախտարար մերժեց յայտարարելով որ — Պէտք է զանոնք բաժնէք օրինաւոր զօրամասերու մէջ : Մերոնց համար անկարելի էր զիրենք բաժնել զօրավար Սմբատէն կամ Սուսունցի ու Մշեցի այլ խմբապետներէն, մանաւանդ որ երկար վիճաքանութեան ժամանակ չկար, կռիւր սաստկացած էր . ուստի կէս մը զինուած, կէս մը անզէն զինուորութիւնը ճամբայ հանեցի դէպի Արտաշան : Առաջին առթիւ հանդիպեցանք Մալականի դիւղ մը . հիւրասիրուած տանս ախոռին մէջ տեսայ տասնեակ մը ձիեր . տան տիրոջ առջարկեցի որ անմիջապէս ինձ ձի մը տրամադրէ՛ դէպի ռազմաճակատ : Տան տէրը ըսաւ .

— Պարոն, կամքը ձերն է, որն որ կ'ուզէք ընտրեցէք :

Ընտրեցի երիտասարդ սեւ ձի մը եւ ինկայ ճանապարհ . երկրորդ օրը միացայ զօրավար Սմբատի զօրամասին, որուն յայտնի վաշտապետներէն էին Թոյթոյ (Ռուբէն Պոլեան), Խնուսցի Թոփալ Նդիշէն, Մուշեղը, Մուրատը (Յոռնցի), եւայլն :

Տեսարանը ցաւալի էր . տասնեակ մը նահանջած թուրք դիւղեր մնացած էին անտէր եւ լքուած իրենց դոյքերով, նոյնիսկ հաւերով . թէեւ արջառները քշուած էին, սակայն ոչխարներու մեծագոյն մասը անցեր էր մեր զինուորներուն ձեռքը, ինչպէս նաեւ ցորեն եւ ալիւր : Բայց զինուորը իր պաշարո՞վ պիտի գրադէր թէ թշնամիով : Սոյն

գործաւար ոչ օղնական ուժ մը ունէր եւ ոչ իր ապրուստն ու զինամթերքը ապահովող որեւէ պետական կազմակերպութիւն կամ օժանդակութիւն:

Այդ կողմանէ ամենէն ճարպիկը՝ վաշտապետ Թօփալ Եղիշէ՝ կազմակերպեց զինուորներուն հացի ապահովութիւնը, մասնազէտներէն զինուորներ յատկացնելով հացի փուռին համար, իսկ այլերը կարելի էր ապահովել Թուրքերու լքած ամբարներու պահեստներէն. ապահովուեցաւ նաեւ մսի եւ կերակուրի գործը՝ դերի առնուած ոչխարներով եւ լքուած ամբարներու պահեստներով:

Աջ թեւերնու ծայրը Արտահանն էր, որուն կէսը Վրացիներուն կը մնար՝ զետով մը բաժնուած, իբր վրացական եւ հայկական սահման: Այսպէսով Արտահանը որեւէ ռազմական նշանակութիւն չունէր եւ Հոն զինուորական ուժ պահելու կարիքը չունէինք, քանի որ մեր Պատերազմը Թուրքին դէմ էր: Իսկ ձախ թեւը կը գտնուէր Տէմիր Գափու (Մերտինիկ) ուղղութիւնը. այս երկու կէտերու իրար կտրող ուղղութիւնը որ 15-20 քիլոմէթր լայնք մը ունէր, անտառախիտ պուրակներու շրջան մըն էր, որ Թուրքերու հսկողութեան տակ էր, բայց ոչ գորաւոր յարձակողական ճակատ մը, որուն կը դիմադրէինք մեր քանի մը հազար ուժ ներկայացնող ձիաւոր եւ հետեւակ վաշտերով:

Հետեւաբար ժամանակ ունեցայ դէպի Արտահան ուղղութեան վրայ լքուած քանի մը թրքական անտէր գիւղերը հետախուզութիւն ընել քանի մը զինուորներով:

Գիւղի մը մէջ հանդիպեցայ սայլւորի մը, հասկցայ որ Հայ էր. սայլը բուրդի հակերով ծանրաբեռնուած էր, որուն հարց տուի.

Այս ի՞նչ բան է, ո՞ւր կը տանիք:

— Ղարսից եմ եկեր, բուրդ կը տեղափոխեմ, ըսաւ:

— Գիտէ՞ք որ Հոս զինուորական շրջան է. իրաւունք ունի՞ք ձեր գլխուն Հոս գալու. իրաւունք ունի՞ք այս ապրանքի փոխադրութեամբ դրադելու:

— Այո Ղարսի զինուորական հրամանատարէն թուղթ ունիմ:

Տեսայ թուղթը որ պաշտօնական ըլլալէ աւելի անպաշտօն էր՝ իր պարունակութեամբ եւ ձեւովը, թէեւ զինուորական էր: Եւ այս, ինձ աւելի դայրոյթ կը պատճառէր, նկատի ունենալով կռուող գործասերու կտրուած յարաբերութիւնը, ռազմական եւ նիւթական լծանդակութեան անկազմակերպ վիճակը, եղան կամ ձիու կառքերու չզոյլութիւնը, հաւատալով որ կտաւաւարութիւնը կարող չէ օժանդակութեան հասնիլ իւրաքանչիւր ճակատի վրայ այդ ուղղութեամբ, միջոցներու պակասութեան պատճառով, մինչ երեւոյթը ցոյց կուտար որ, գտնուէր են զինուորականներ, Ղարսի մէջ, որոնք փոխանակ իրենց տրամադրութեան տակ գտնուած սայլերով ճակատի օրհասական կռիւ մղող Հայ զինուորին օժանդակութիւն հասցնելու, անձնա-

կան բարեկամներու կամ խնամիրներու յանձներ են սայլեր, որպէսզի
լքուած թրքական զիւղերէն ապրանք փոխադրեն, եւ այն ալ բուրդ,
առանց վստահ ըլլալու որ այդ թաւանները պիտի կրնա՞ն վայելել,
կամ Ղարսէն դէպի Ալեքսանդրոպոլ կամ Երեւան պիտի կարողանա՞ն
փոխադրել: Արդարեւ, ոչ միայն կարելի չեղաւ ապրանք փոխադրել,
այլև ժողովուրդն ու որբանոցի որբերն իսկ չկարողացանք փախցնել
ամբողջութեամբ:

Հետախուզութիւն մը կատարեցի նաև տուներէն ներս, որոնցմէ
մէկուն անկիւնը տեսայ սարսափի եւ հեծկլտուքի տակ կծկուած ծեր
թուրք կին մը՝ երախան կուրծքին սեղմած: Զինուորներուն պատ-
ուիրեցի չդպչիլ այդ տկար արարածներուն եւ ձգել իրենց բախտին:
Անկէ վերադարձանք դարձեալ մեր զինուորական կեդրոնատեղին:

Երեկոյեան հրաման ստացանք, մեր ձիաւոր ուժերով անցնիլ եւ
կեդրոնանալ ձախ թեւ՝ Տէմիր Գափու, ուր Սեպուհ յարձակում
պիտի դործէր առաւօտեան լուսարացին:

Կէս զիշերին քանի մը ձիաւոր հարիւրեակով Զօր. Սմբատի
առաջնորդութեամբ, ձիւնն ու բուքը ճեղքելով, հասանք Տէմիր Գա-
փու, ամբողջ պատրաստութիւննիս տեսանք եւ առաւօտեան լուսա-
րացին սկսանք յառաջանալ. Յոռնցի Մուրատի հարիւրեակը որ
իրբ հետադօտիչ բաւական յառաջացած էր մեր ձախ թելով, սկսաւ
նահանջել կռուելով, իսկ մենք Տէմիր Գափուի առաջ բռնուեցանք
կատաղի կռիւի, տեղ տեղ սուրի եւ սուրի կռիւներ պատահեցան
գիրկընդիսան՝ թուրքերու հետ:

Մեր ճակատի անկազմակերպ եւ անապահով վիճակը կտրուած
այլ զօրամասերէ, առանց սուրհանդակի եւ օգնական ուժի, նոյնիսկ
առանց հեռաձայնի, զերի շինալու համար նահանջեցինք, քանի որ
մեր քամակը կամ աջն ու ձախը ապահովուած չէր մերոնցմով՝ ոսդ-
մականպէս, եւ մինչ մեր նահանջը, այլ ճակատներու վրայ արդէն
մերոնք նահանջեր էին թուրք դրոհի առաջ, նոյնիսկ Ղարսը վտան-
գելով, իսկ մենք Ղարսէն շատ յառաջացած դիրքերու մէջ կը
դանուէինք. ուստի առ ի ապահովութիւն, պարտադրուեցանք քաշ-
ուիլ դէպի ետ, Ղարսի հիւսիսը: Այսպէս 40-50 քիլոմէթր առանց
բեւեւ տեղ կանգ առնելու Ղարսէն 10 քիլոմէթր դէպի հիւսիս, հայ-
կական անստիկ զիւղ մը դիրք բռնեցինք, գոնէ միաժամանակ Ղարսի
հիւսիսային դիժը պաշտպանելու համար:

Մութը կոխեց. կրակը սաստկացաւ եւ մօտեցաւ Ղարսի վրայ.
Թնդանօթներու որոտը սկսաւ բաղմապատկուիլ. վճռական պատե-
րագծի մը հաւանականութիւնը կ'ապացուցուէր, սակայն մանրամտ-
նութիւնները կը պակսէին. ի վերջոյ հեռաձայն հասաւ թէ — Ղարսը
դրաւուելու վրայ է, չըլլայ որ ինքզինքնիդ վտանգէք եւ Ղարսի
անկումով պաշարուիք. զգոյշ եղէք:

Մութ գիշեր էր. զէնքի եւ թնդանօթի գոռոցները թեթեւնալ

«կասն: Սմբատի ձիաւոր վաշտերուն հեռացած ըլլալը ստուգեցի, վաշտովս մինակ գտայ ինքզինքս. լուր ստացայ ի վերջոյ թէ՛ վաշտովս ես ալ պէտք է նահանջեմ: Առանց խուճապ ստեղծելու եւ կամ հասկցնելու մեր նահանջը կամ Ղարսի անկումը, այն թուրք զիւղին՝ որ նահանջի միակ ճամբուս վրայ կը գտնուէր, հետեւաբար երբ մօտեցայ անոր, արդէն կէս զիւղեր էր. վաշտս զիւղին մօտ կանգ առնել տալով, քանի մը տասնեակ զինուոր զրկեցի զիւղ, թուրք զիւղապետին յայտնելու թէ — ոչ ոք տեղէն չչարժի. Սմբատ փաշան պիտի դայ, իսկ մենք պէտք է անցնինք խումբ առ խումբ՝ զիւղին նեղ կամուրջով մինչեւ անոր գալը:

Թուրքերը ի հարկէ կը կռահէին մեր նահանջը. այսուամենայնիւ դողի մէջ էին. չըլլայ թէ մեր նահանջով զիրենք կրակի տայինք. հետեւաբար անոնք ալ իրենց կարգին զոչոյչ էին, հաւատալով որ դեռ մեր ետեւէն պիտի դայ Սմբատ փաշան, աւելի բազմամարդ զինուորներով: Մինչ թուրք զիւղապետն ու զիւղացին այդ մտատանջութեան մէջ էին, ես մէկ կողմէն տասնեակ առ տասնեակ կ'անցնէի զինուորները զիւղի ճանապարհով դէպի ետ, որուն քանակը անձանօթ պահեցի թուրքերուն:

Այսպէսով այդ վտանգաւոր զիւղն ալ անցնելով հասայ Ղարսի քամակը, բայց դժբախտութիւն մը որ կար, ոչ մէկ կապ ունէի մեր հայկական նահանջող ուժերու որեւէ մէկուն հետ, եւ անտեղեակ անոնց կացութեան: Հասայ Ղարսի գետեզրին որ դէպի Ալեքսանդրոպոլ-Արաքս կ'ընթանայ. ջուրին խորութեան անձանօթ էի. ձիս քաջ զինուորի մը տուի (Սաչիկ Արղումանեան, Խարբերդցի), որ առաջ անցնի եւ դետի հունին ծանօթանայ: Վերադարձաւ եւ ըսաւ թէ՛ կարելի է անցնիլ:

Այսպէսով դեռն ալ անցանք կօշիկով, հագուստով, ապահով շարունակեցինք մեր ճամբան Ղարսի քամակով, ուր պիտի հանդիպէինք երկու մալական զիւղերու, որոնք այնքան վտանգաւոր չէին մեզ համար, որքան թրքական զիւղերը, քանի որ քրիստոնեայ էին եւ երբեք դահիճներ՝ թուրքի նման, միայն թէ թուրքէն զբաւուած չըլլային:

Կէս զիւղերը անց էր եւ սաստիկ մութ. դարձեալ զգուշութիւն պէտք էր յանկարծակի թշնամիի գիրկը չիյնալու համար, ուստի դարձեալ ձիս վստահեցայ Սաչիկին, որպէսզի առաջ անցնի եւ զգուշութեամբ լրտեսէ զիւղը թէ՛ թշնամիէն զբաւուած է թէ ազատ է: Ժամ մը վերջ վերադարձաւ յայտնելով որ զիւղը բացի զիւղացիներէն ոչ ոք կայ. ո՛չ հայկական զինուոր մնացած է եւ ոչ ալ թրքական զինուոր մուտք գործած է:

Ուրեմն քանի ուշ չէ, պէտք է աճապարենք եւ անցնինք այդ երկու զիւղերն ալ, որոնք չնահանջելով, պատրաստակամութիւն ունէին յանձնուելու թուրքին, որու վարքին ու բարքին անձանօթ էին:

Հետեւաբար աճապարեցինք այդ մալական գիւղերու մէջէն ապա-
հով անցնել եւ բռնել Ղարս-Ալեքսանդրոպոլ կեդրոնական խնուղին :
Շարունակելով մեր ճամբան, լուսարացին միայն հանդիպեցանք այլ
զօրամասերու, որոնք կը նահանջէին իրենց գէնքերով, ձիերով եւ
թնդանօթներով, պաշտպանուելով իրենց աջ ու ձախէն դալիք հաւա-
նական թշնամիի յարձակումներուն դէմ :

Զինուորները յոգնած էին, մանաւանդ անօթի. ոչ մէկ միջոց
զանոնք կերակրելու համար. տեսայ ձիու կառք մը՝ որուն վրայ բեռ-
ցուած էին թիթեղեայ տուփեր, որոնք ամերիկեան պիսքիւթներ կը
պարունակէին. հարկադրեցի կառապանին որ զանոնք բաշխէ զին-
ուորներուս, որպէսզի ուժ ունենան գոնէ գալիք հաւանական յարձակ-
ման մը կամ պաշարումի մը գլխադրելու համար :

Կամայ ահամայ կառապանը բաժնեց տուփերէն մաս մը զինուոր-
ներուս, որոնք բղկտեցին թիթեղները եւ պարունակութիւնը բաժնե-
ցին, ի հարկէ անկանոն կերպով. այդ ահ ու դոհին օրինականութիւն
պիտի փնտռուէր : Բարեբախտաբար՝ քանի մը զինուորներ բարի կզան
մնացած թափթփուքներէն ինձ ալ բաժին մը հանելու, որովհետեւ
ես ուտելիքով կամ թալանով զբաղելէ աւելի, ռազմաճակատով տար-
ուած էի, զգուշութիւն զարձնելով եւ հսկելով աջին ու ձախին՝ գալիք
երեւէ յարձակման մը դէմ :

Կէսօրուան մօտ՝ աջ թեւի բարձունքներէն, հրացանաձուլութիւն
մը սկսաւ մեր նահանջող զօրասիւնի վրայ. անմիջապէս արագահար-
ուածներն ու թնդանօթները ուղղելով անոնց, սկսանք թէ՛ կրակել թէ՛
շարունակել նահանջի ճամբան, որովհետեւ ճակատ հարթելու եւ
ռազմաճակատ ստեղծելու ոչ կարելիութիւն ունէին եւ ոչ ալ դիրք
ու յարմարութիւն. մանաւանդ Ղարսը զբաւող թուրք բանակին հե-
տապնդման ալ առարկան դառնալու վախը կար, որուն ամբողջու-
թեամբ գոհ երթալու հաւանական վտանգը կախուած էր մեր գլխուն :

Բարեբախտաբար մեզ հետապնդողներ չունէինք. սակայն մեր
նահանջը դժուարացնող եւ մեր ճանապարհը կտրելու փորձեր ընողներ
կային, որոնք քիւրտ եւ թուրք տեղական աշիրէթներ էին, որոնց
աեզի չտուինք, կոտելով շարունակեցինք մեր նահանջի ճամբան :

Միւս թեւէն ալ սկսաւ նոյնկերպ յարձակումը : Քանի մը հետեւակ
փաշա, Տիգրան Պաղտատարեանի գունդէն, դետը անցան միւս ափը,
որ քարքարուտով եւ ժայռերով եղբրուած էր եւ շատ լաւ պաշտպան-
ուած. այդ դիրքերէն մեզ զուգահեռ, թէ՛ կը կրակէին եւ թէ՛ կը
նահանջէին. բաց դաշտի վրայով մօտենալ ցանկացող թշնամին յու-
սալքելով, երեկոյեան մօտ հասանք Ղըզըլ Չախչախ ուր հաւաքեցինք
մեր բոլոր նահանջող ուժերը, քիչ մը չունչ առինք ու հանդատանանք :
Պատերազմական նախարար Ռուբէն փաշան ալ հոն էր. կարգադրեց
եւ հրամայեց զօրամասերուն, գլխադրական ճակատ մը յարդարել,
օգտուելով դիրքերու յարմարութենէն, թշնամին ատկէ անդին չանցր-

նելու համար: Ուստի զօրամասերը ընտրեցին իրենց պաշտպանողա-
կան դիրքերը եւ ամրացան: Ես ալ, դարձեալ Սմբատի ուժերուն հետ,
վաշտովս տեղաւորուեցայ Ղըզըլ Չախչախի հիւսիսային բարձունքը:

Կը սպասէինք թշնամիի յարձակումին: Ահա՛ երեւցաւ անոնց
զօրասիւնը, որ Ղարսէն կուգար՝ մեր նահանջած խճուղիով, հա-
ւաքուած շարքերով, կարծելով որ իրենց դէմ որեւէ թշնամի չէ
մնացած: «Վարդան Զօրավար» զրահապատը Ղըզըլ Չախչախի կա-
յարանն էր, մեզ հետ կուուելու պատրաստ՝ թուրք զրոհին դէմ:

Բարձունքէն, մեր աչքերուն առաջ պիտի պարզուէր ամբողջ
համայնապատկերը կատարուելիք ռազմամարտի մը, որ տեղի պիտի
ուեննար մեր եւ թշնամիին միջեւ, բաց դաշտի մը վրայ:

Ահա թուրք զօրասիւնը երեւալ սկսաւ ու անտարբեր յառաջացաւ
բաց դաշտով չորսական զօրաշարքով, ի հարկէ ոչինչ նշմարելով մեր
դիրքերէն:

Ղըզըլ Չախչախի կայարանէն դուրս եկաւ դանդաղօրէն «Վարդան
Զօրավար»ը. կայարանը կոր բլուրի մը ետին ըլլալով, թշնամին ոչինչ
կը տեսնէր, իսկ զրահապատը որ կը դանդաղէր մինչեւ բլուրի ան-
տեսանելի դարձուածքը, յանկարծ բաց դաշտ սուրաց, ուր երկարած
էր Ղըզըլ Չախչախ-Ղարս երկաթուղադիժը: Առիւծի մը նման, զրա-
հապատը ծխնելոյցի ծուխը երկար փաթթած իր կոնակը, մտաւ թըշ-
նամու զօրասիւնը եւ սկսաւ կրակ մաղել արագահարուածներով, ումրա-
ձիղներով եւ թնդանօթներով: Յանկարծակիի եկան թուրք զօրասիւ-
ները. ոչխարի նման ցիրուցան եղան՝ ծակեր փնտռելու, դիրք
փնտռելու եւ զլուխնին պահելու համար. գրեթէ մարդ չմնաց թշնա-
միէն, բոլորն ալ աներեւոյթ եղան: Մինչ այդ «Վարդան Զօրավար»
քառորդ ժամ իր պարտականութիւնը կատարեց եւ զգալով որ թշնա-
մին ժամանակ չահելով կարող է թնդանօթները լարել եւ բաց դաշտի
մէջ զինքը կրակի տակ առնել, անմիջապէս դարձաւ ետ, չուեց արագ,
ոլորուելով կայարանի բլուրը, աներեւոյթ եղաւ թշնամիի տեսո-
յութենէն:

Թուրք բանակը իր մտած ծակերէն կրկին դուրս եկաւ, բայց՝ այս
անգամ զինուորական շղթայով եւ հարկաւոր զգուշութեամբ սկսաւ
մօտենալ մեր դիրքերուն: Մութը կոխելու վրայ էր. այս անգամ ալ
մեր դիրքերու հրացանները, արագահարուածներն ու թնդանօթները
սկսան դռալ. դիմադրեցինք մինչեւ խոր մութը. անկէ վերջ, չզիտեմ
ինչո՞ւ համար, նահանջի հրաման տուաւ մեր պատերազմական
նախարարը (Գէորգ Չափուշի ընկերը) Ռուրէն փաշան, զինուորական
մասնադիտութենէ զուրկ «Փետայի»ն՝ արդեօք Փետայիութիւն կը
խաղար Փետայական «ղարնել փախչիլ» հասկացողութեամբը:

Ամբողջ գիշերը նահանջեցինք: Լուսարացին մեր զօրաբաժինը
հասաւ Վարդանլու գիւղը, ուր հարկադրուեցանք քիչ մը շունչ առնել
եւ տաքանալ՝ նոր փախած Հայերու դեռ վառ թոնիրներուն շուրջ,

ուր տեսայ՝ թուրք բանակի մեր նախկին ընկերներէն, տեղակալ Զոհրապը (Պոլսեցի), որ թոնիրին վրայ մերկացած, անվարտի, ճերմակեղէնները կը շորցնէր ու թօթուէր: Նոր եկեր էր Պոլսէն եւ 'Ղարս կ'երթար մեր օգնութեան, բայց մենք իրմէ առաջ Ղարսը լքելով վեհադարձանք եւ դտանք զինքը կէս ճանապարհին:

Այս միջոցին յարձակում դործուեցաւ մեր վրայ տեղական թշնամիի մը կողմէ, որ վրէժ ունէր լուծելիք Հայերէն, որովհետեւ Հայերը, մանաւանդ «մտուղերիտներ»ը, որոնց գլխաւորներն էին Պոլէեան Արշակ, Պոլէեան Ռուբէն (Թայթոյ), Մանուկ Չափուչ եւ այլ բազմաթիւ ուրիշներ, որոնց անունը կը դժուարանամ յիշել, թալանի տուած էին Հայաստանի սրտահանող սոյն թուրք զիւղերու անասունները եւ մինչեւ իսկ վրացական սահման տանելով ծախած էին:

Իրաւացի կամ անիրաւ՝ մեր պարտութեան առիթէն օգտուելով, անոնք սկսան կրակել մեր վրայ, մենք ալ զիւղէն դուրս գալով, սկսանք փոխադարձել. շատ շանցած բաւական դոճեր տուինք:

Նոյեմբեր 14ի յաջորդ առաւօտեան ճարճուս զիւղի հարթ տարածութեան վրայ դարձեալ տեղի ունեցաւ տաք կռիւ մը, ուր յանկարծ

Տեղակալներ՝ ԲԱԳՐԵԻԱՆԴԵԱՆ ԶՈՀՐԱՊ (Պելսեցի), ՎԱՐԴԱՆ ԲԱԿՈՒՐ (Սերաստացի), ՍՈՒՐԷՆ (Պայազիտցի)

տեղակալ Զոհրապ Բագրեանդեան գետին ինկաւ. զինուորը տեսնելով մեծաւորին դժբախտութիւնը, նահանջի զիմեց: Վերաւորեալը զգաց դժբախտութիւնը՝ դերի իյնալու վախը, որ մահն իսկ էր. որով յուսահատօրէն սկսաւ աղերսել, որպէսզի զինքն ալ իրենց հետ տանին:

Կրտսեր սպաներէն փոխ-տեղակալ Տրդատ, հերոսաբար առաջ նետուեցաւ, կրակի տակ ուսը առաւ վերաւորեալը, հազիւ քանի մը քայլ առած, ինքն ալ վերաւորուեցաւ եւ երկուքը մէկ թաւաղլոր գետին ինկան. անձնուէր զինուորներէն քանի մը հողի ի դուր փորձեցին անոնց բայց անկարող եղան:

Ահաւաստիկ այդ պծով կուռողներէն տեղակալ Համբարձում Թէրզեանի յուշերէն մէջբերում մը.—

« Հայկական զօրամասերը Արփայ Չայը միւս կողմը անցնելով եւ Ալեքսանդրոպոլ մտնելով, կառավարութիւնը հարկադրուեր էր հաշտութեան մտնել թուրք Գեաղիմ Գարապէտիւրի հետ, Ալեքսանդրոպոլ բանազնաց ուղարկելով Սատիսեանն ու Ղորղանեանը »:

Մինչ այդ՝ պատերազմը կը շարունակուէր: Մենք ստիպուեցանք Ալեքսանդրոպոլն ալ լքել եւ նահանջել զանազան ուղղութեամբ. մէկ մասը դէպի Գարաքիլիսէ, իսկ միւս մասը դէպի Սարտարապատ եւ Երեւան:

Մենք դարձեալ Սմբատի ձիաւոր եւ հետեւակ զօրամասերով սկսանք բարձրանալ Արաղածի կուրծքը: Արաղահարուածի վաշտը Գափիթան Փանթարճեանի ղեկավարութեամբ, մեր պաշտպանողականի պծին կը գտնուէր: Սմբատ ձիաւոր վաշտով մը առաջին պծի վրայ կը գտնուէր Ալազեազի փէշերուն. թշնամի աշիրաթական վաշտ մը Ալեքսանդրոպոլէն դուրս դալով կտրեց բաց դաշտը եւ համարձակեցաւ մեր դիրքերը մտնել, օգտուելով մեր դիրքերու բլրային մանուածապատ հիւսուածքներէն, դիրկրնդխառնուեցան Սմբատի պաշտպան ձիաւոր հարիւրեակին հետ. քիւրտ աշիրէթի պետը, ճերմակ ձիաւոր մը, նետուեցաւ Սմբատի վրայ, եւ ձեռքը նետեց անոր ձիուն սանձին, որպէսզի ողջ բռնէ, իսկ Սմբատ զգալով կացութիւնը՝ ձին մտրակեց ու խոյս տուաւ, ապաստանեցաւ անմիջապէս ուրիշ բլուրի մը ետին, սաստիկ կրակ բացաւ իր մարդոցմով թշնամու վրայ, որոնք չոյնպէս ապաստանեցան այլ դիրքեր եւ սկսան կրակել դէմ ընդ դէմ:

Սմբատ երբ Գրբըզ գիւղի բլուրի գլխին գիտակը ձեռքին, թշնամիին ուժն ու շարժումը կը գիտէր, յանկարծ գլտորուեցաւ. մօտիկ մարդիկը անմիջապէս անոր գլուխը հաւաքուեցան եւ ստուգեցին որ ծանրապէս վիրաւորուած էր գանկէն:

Իրիկունը վրայ հասած ըլլալով, երկու ձիերու մէջ պատդարակ մը ձեւացուցին եւ զայն տեղաւորելով անոր մէջ, սկսան բարձրանալ գառիվերը Մաստարա եւ Թալինի ճանապարհով հասցնելու համար Էջմիածնի կամ Երեւանի հիւանդանոցը. իսկ մենք շարունակեցինք մեր կռիւր, տակաւ առ տակաւ նահանջելով եւ բարձրանալով դէպի Ալազեազի բարձունքը:

Թաշ Գալէէն Անի կայարանի ուղղութեամբ կապիտան Փանթարճեան իր արաղահարուածի վաշտով կատաղի գիմադրութեան մը մտած էր, որովհետեւ ան ուռսական նախկին սպայ ըլլալով իր կոչումին գիտակցութիւնն ու պարտաճանաչութիւնը ունէր, մանաւանդ Հայու սիրտ կրող զոհարերութեամբ:

Թշնամի կեդրոնական ուժը Անի երկաթուղապծով կը յառաջանար Սարտարապատ ուղղութեամբ, կապ հաստատելու կամ միանալու համար Սուրմալուի թուրք զօրամասերուն հետ, որոնք ամբողջու-

թեամբ դրաւած էին Սուրմալուն մինչեւ Արաքս գետը, իսկ Ալազ-
կազի միւս կողմը, դարձեալ Ալեքսանդրոպոլէն դէպի Գարազիլիսէ՝
կառապի ընդդիմութիւն տեղի կ'ունենար Սեպուհի, զնդապետ Պազ-
ասասարեանի եւ այլ զանազան զօրաբաժիններու յուսահատական
ճիգերով:

Սմբատի վիրաւորումով եւ անոր բացակայումով՝ Ալազկազի լան-
ջին կոռուզ մեր ուժերուն թափը կոտորուած էր. յուսահատութիւնը
վերջին աստիճանի հասած էր թէ՛ սպրուստի, թէ՛ ղինամթերքի եւ
այլ կենսական պահանջներու չզոյութեամբ. լքուած էինք մեր
բախտին, մանաւանդ զիտակցութիւնը ունէինք որ ոչ մէկ փրկութեան
ճանապարհ մնացեր էր մեզ համար, բայց միայն զէնք ի ձեռին
պատուաւոր մահը, ուշացնելու համար նաեւ մահը, վերջին պատըս-
պարան եւ կայան էջմիածնայ եւ Երեւանի հայ ժողովուրդին:

Գարձեալ քաշուեցանք դէպի ետ, բարձունքն ի վեր. գիշերը
անցուցինք Մաստարա հայ գիւղը, որուն բնակիչները ամբողջու-
թեամբ լքելով իրենց տուներն ու դոյքերը արդէն նահանջեր էին
դէպի էջմիածին եւ Երեւան:

Մինչ ղինուորութիւնը իր ստամոքսը դոհացնելու պարտականու-
թեամբ էր զբաղուած հայ լքեալ տուներու մէջ, ոմանք մեղուի փե-
թակներուն գլուխը անցած պայքար կը մղէին մեղուներուն հետ,
փեթակի պարունակութիւնը բաժնուելու համար, քիթն ու բերաննին
ուռեցնել տալով անոնց խայծերէն:

Անդին քանի մը երիտասարդներ ալ վիճարանութեան բռնուած
էին երկու քոյրերու հետ, որոնք իրենց մօր հետ փախուստ չէին
տուեր եւ մնացեր էին գիւղը:

Ձինուորները կը սպաննան թէ — Ինչո՞ւ չէք հեռանար, Թուրքը
կուզայ, ձեզ պիտի ջարդէ:

Անոնք կը պատասխանէին — Մենք փախելու պէտք չունինք. դուք
փախէք. Թուրքը մեզի բան չընէր. Սարտարապատի նախկին կռուին
ալ մենք հոս մնացած էինք եւ Թուրքերը զոնէ մեզ հետ լաւ վար-
ուած էին:

Արդէն հասկնալի կ'ըլլար իրենց իսկ խոստովանութեամբ՝ իրենց
եղկելի բարքը, հետեւաբար լոյսը չբացուած, այդ գիւղէն ալ քաշուե-
ցանք Թայիշի սարալանջը՝ զնդակի եւ թնդանօթի հարուածներուն
տակ չչմած, բարոյսպէս յուսահատած, արեան, քրտինքի եւ ցեխի
լողանքներով, քարերու ու հողերու փակած՝ երբ մեր եւ հայ ցեղի
մահու եւ կենաց ժամերն ու վայրկեանները կը համրէինք, յանկարծ
լուր ստացանք Երեւանէն թէ — եռագոյն դրօշակները վար առէք եւ
անոր տեղը բարձրացուցէք կարմիր դրօշակ, որ մեզ այնքան չի հե-
տաքրքրեց խորհելով թէ՛ ի՞նչ պիտի ըլլայ տարրերութիւնը եռագոյ-
նին եւ կարմիրին, առանց ղինուորական օժանդակութեան:

Բայց մեծ զարմանքի մէջ ինկանք երբ տեսանք որ նոյնիսկ կար-

միր դրօշակի շնորհք շներկայացնող, ասդիկն անդիկն ճարուած կարմիր կտորներով պարաստուած եւ բարձրացուած կարմիր դրօշակին առաջ, յանկարծ դադրեցան զէնքերու եւ թնդանօթներու վզզոցն ու գոռոցը, եւ մեր զէմ գրոհ տուող թուրք զօրամասերը մտան եւ կծկուեցան իրենց ծակերուն մէջ:

Հրա՞ջք թէ իրականութիւն — հաւատարիս չէր վար. կը խորհէինք թէ այս ի՞նչ բան է. միթէ այս դրօշակը այսքան ո՞ւժ ունի, որ զէնքէն, թնդանօթէն եւ բանակէն աւելի զօրաւոր ըլլայ, որուն առջեւ ծունկի դայ նոյնիսկ կատաղի եւ անզգամ թուրք բանակը: Բայց իրականութիւն էր:

Միտժամանակ կը խորհէինք թէ եթէ այսքան աժան եւ դիւրին է թուրքը ծունկի բերել համեստ կարմիր դրօշակով մը, ինչո՞ւ այսքան կորուստ եւ արիւնհեղութիւն, կարելի չէ՞ր դայն պարզել Ղարսի եւ Սարըղամիշի սահմաններուն:

Այո, կարելի էր. ուսական ներկայացուցիչ Լէկրան շատոնց Երեւան էր. նոյնիսկ Ղարսի աղէտը չսկսած, թելադրած եւ խնդրած էր որ, ի սէր բազմաշարչար հայ ժողովուրդին, հայ հանրապետական զեկաւարները խնայել զիտնան զալիք հաւանական վտանգը եւ պարզեն կարմիր դրօշակը:

Անոնք կուրացան իրենց մինիստրի եւ նախագահի նոր ախտոսներով, մանաւանդ խարուած եւրոպական կապիտալիզմի խարուսիկ խոստումներով թէ — որեւէ ժամանակ պաշտպան պիտի կանգնին հայութեան:

Դժբախտաբար, իրականութիւնը ցոյց տուաւ որ անոնց նաւերը Հայուն համար Արարատ չեն կրնար բարձրանալ, իսկ թուրքին համար շատ դիւրին:

Թողունք սակայն այդ խորհրդածութիւնները եւ դառնանք մեր հրաջք դրօշակին շուրջ:

Բայ բերան, ապուշ կտրած, անոր նայիլ չէր բաւեր. խօսք, բացատրութիւն մը պէտք էր տալ բազմահար զինուորներուն, որոնք պիշ-պիշ այդ փրկարարին կը նայէին: Վաշտապետներս հաւաքուեցանք, խորհրդակցեցանք լուսարանութիւն մը տալու համար զինուորներուն՝ հրաջք կարմիր դրօշակի շուրջ, որ համայնավարի մը շնորհքը միայն կրնար ըլլալ: Փնտոեցինք, չգտանք զօրամասերու մէջ այդ զաղափարէն մէկը, ուստի որոշեցինք որ մեր մէջէն երեք վաշտապետներ՝ Ռուբէն Պոլեկան (Թոյթոյ) Մշեցի, Թօփալ Եղիշէ Խնուսցի եւ տեղակալ Մանուկ Աւետեան Սերաստացի, խօսք առնել, մեր կարելիութեան չափով լուսարանութիւն մը տալու համար մեր զինուորներուն: Հաւաքելով զանոնք մեր շուրջ, կարողացանք մի կերպ բաւական յաջող դուրս դալ այդ ուղղութեամբ, հակառակ համայնավար չըլլալուն:

Շարաթ մը անցաւ, դրօշակի առաքեալներէն (համայնավարնե-

բէն) ոչ ոք հասաւ մեզ մօտ, թէպէտ կը խօսուէր թէ՛ Երեւան հասնիլ սկսած են ռուսական սահմանին հայ համայնավար ղեկավարները, որոնք տակաւ առ տակաւ կը ստանձնէին երկրին ղեկավարութիւնը:

Անցաւ երկրորդ շաբաթ մը եւս, դարձեալ մնացինք անտէր եւ անպաշտպան Ալազեայի կուրծքին. ոչ ոք եկաւ մեզմով հետաքրքրուելու նորեկ իշխանաւորներէն, որոնց երեսն իսկ չկարողացանք տեսնել: Ի վերջոյ խելքի եկանք որ՝ այլեւս մենք, իբրեւ զինուոր կամ զօրական արժէք մը չէինք ներկայացնէր կարմիր դրօշակին համար. ան մեր ուժին պէտք չունէր, որովհետեւ ոչ ոք կարող էր դպչիլ անոր սահմաններուն:

Ինքնարեւարար լուծուեցանք եւ ցրուեցանք, ամէն մարդ իր ուղղութիւնն ու գլխուն ճարը փնտոելու որոշումով, որ ուրիշ բան պիտի չըլլար, եթէ ոչ աշխատանք՝ նշանաբան ունենալով Աւետարանի խօսքը թէ — «բրտամբ կերիցիս զհաց քո»:

Այսպէս վերջ գտաւ մայիս 28եան հայկական հանրապետութիւնը, ինչպէս նաեւ Ղարսի, Սարըղամիչի, Արտաշանի, Ղազղուանի եւ Իգտիրի անփառունակ անկումը, մեր վաղեմի թուրք թշնամի, Քեպլիմ Գարապէտի յարիւնտ ճիրաններուն տակ:

Մնացեալ մասը յանձնելով խորհրդային դրօշակի հողատարութեան:

ՂԱՐՍԻ ԿՌՈՒԻՆ ՄԱՍՆԱԿՑՈՂ ԱՅԼ ԶԻՆՈՒՈՐԱԿԱՆՆԵՐՈՒ ԵՒ ԽՄԲԱՊԵՏՆԵՐՈՒ ՎԿԱՅՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ ՈՐՈՆՔ ԹՈՒՆԴ ԴԱՇՆԱԿՑԱԿԱՆՆԵՐ ԵՆ

Տեղակալ
ՅՈՎ.Ն. ՍԱՀԱԿԵԱՆ

Տեղակալ Յովհաննէս Սահակեան (Թերճանցի), «Երկու տարի հայկական բանակի մէջ» հրատարակութեան էջերէն (տպուած Փարիզ, «Յառաջ»ի տպարանը) կը դրէ:—

«... Հայ-թրքական (Ղարսի Քեպլիմ Գարապէտի բան) կռիւը սկսած էր:

«Բայց մեր բանակը ի վիճակի՞ էր ընդունելու նոր կռիւ մը թուրքին դէմ. — ո՞վ իրաւունք տուած էր հայ սպային կամ զինուորին դատողութիւններ ընելու այդ մասին. մենք միայն մէկ բան դիտէինք. — հայրենիքը վտանգի տակ է, մեր գահի՞ թուրք ոտխին կողմէ, որուն արժէքը շատ լաւ կը հասկնայինք, մանաւանդ՝ Տաճկահայերս:

«Որով՝ 1920 Հոկտ. 12ին, մեր Տրդ գունդը մեկնեցաւ դէպի Ղարս, ուր՝ ռազմադիտական ի՞նչ հաշիւներով մեր գունդի միաս-

նահանութիւնը բաժան բաժան եղաւ, ինչ որ աններելի եւ անհասկընալի սխալ մըն էր. այս կարգադրութեան նպատակը մեզ անծանօթ մնաց մինչեւ այսօր: (Նոյն օրերուն հասկնալիք դաւադրութիւնը 17 տարիէ ի վեր դեռ անծանօթ կը մնայ կոյր կուսակցականին. Ղարսը Թուրքիոյ ծախսող դաւադիրները գիտէին որ Տրդ գունդը ամբողջութեամբ Տանկախայերէ կազմուած ըլլալով՝ բան մը կ'արժէր, հետեւաբար պէտք էր գայն ջլատել, բաժնել գանձնի, իրենց «վստահելի»-ներուն ծոցը: — Ընդգծ. մերն է): Իսկ մեզի միացուցին Բ. գունդի մէկ գումարտակը, գլխապետ Աղայեանի հրամանատարութեամբ:

« Բոլոր ճակատներու վրայ սկսաւ ընդհ. յարձակումը. մեր այս յարձակումին՝ թշնամին թիզ մը հող չգիջելէ վերջ, գրաւումներ ալ կատարեց եւ մեր կեդրոնի զօրամասերը նախկին դիրքերէն հանեց. որով՝ մեր յարձակումը թշնամու հացին իւր քսած եղաւ, կոխին ծանրութիւնը կեդրոնացաւ դէպի բերդաքաղաք:

« Հաճի Խալիլ լերան (9072 օտք) ուղղութեամբ կոխը տենդոտ կերպարանք առաւ եւ սկսաւ վտանգել «Եւջէր Թէփէ»ի խրամները, ուր մեր զինուորը չէր ուղեր մնալ՝ ցուրտ ու ձիւնի պատճառաւ. հետեւաբար՝ առանց հրամանի, առանց մեծերը մտիկ ընելու սկսաւ դիւղ վերագտնալ հանդստանալու համար:

Խմբապետներն ալ դժգոհութիւնով կ'ենթարկուէին ճակատի հրամանատարին, որով՝ մենք այլեւս դիրքեր դրաւելու մտքէն հեռացած՝ կ'աշխատէինք գոնէ զմեզ պաշտպանել, դիրքէ դիրք փոխուելով, ինչ որ դարձեալ կը դժուարանայինք, որովհետեւ՝ մեր զինուորը չէր ուղեր կռուիլ, աչքը ետ քաշուիլ, նահանջել էր: (Որովհետեւ վստահութիւն չունէր՝ ո՛չ իր մեծին եւ ոչ ալ իր կառավարութեան: Ընդգծ. մերն է):

« Պատասխանատուները, անհնազանդները պատժելու ոչ մի հնարաւորութիւն, ո՞ւր մնաց զնդակահարութեամբ պատժելու մասին մտածելը:

« Մեր զինուորին ձեռքը տրուած «Ռոս» նոր հրացանը շատ անպէտք էր, փամփուշտ զեղաւորելու եւ զուրս հանելու գործը չափազանց բարդ եւ դժուար:

« Լրարեր ձիաւոր մը յայտնեց թէ — «Արդէն Բ. գունդի Աղայեանի գումարտակը կը նահանջէ. դուք ալ քաշուեցէք բլուրի աջ կողմ ուղղութեամբ»:

« Երբ նահանջի լուրը վաշտի զինուորներուն տկանջը հասաւ, սկսաւ խելագար նահանջի ճամբան բռնել առանց իմ հրամանիս, սպառնալիք, կծու հայհոյանք անօգուտ դարձան. ի վերջոյ ես ալ ստիպուեցայ արագ վաղըով միանալ նահանջող վաշտիս: Տեսայ մեր կողմէն՝ ամէն ուղղութեամբ նահանջ կայ, բայց դէպի ո՞ւր, մինչեւ ո՞ր կէտը, ոչ ոք գիտէր: Թշնամին նկատելով՝ ոչխարի պէս ինքնա-

գլուխ նահանջող հայ զորքը, անվրդով իր դիրքերէն դուրս եկաւ եւ սկսաւ հետապնդել մեզ:

« Ղարսը պաշտպանող վերջին կէտ կը մնար Իւչլէրի բլուրը, իր ահռելի խրամներով եւ երկաթաթել պատնէշներով, որ բռնած էր մեր Տրդ գունդի չորրորդ վաշտը, տեղակալ Երուանդ Տէր Մարտիրոսեանի հրամանատարութեամբ:

« Մենք մեր այս ապահով դիրքերուն չմօտեցած՝ անոր անառիկ դիրքերուն վրայէն թշնամի զնդացիները սկսան կրակ մաղել մեր վրայ:

Տեղեկալ Երուանդ Տէր Մարտիրոսեան

« Շատ սրտաճմլիկ էր Իւչլէրի դրաւումը: — Վաշտապետ Ե. Տէր-Մարտիրոսեան՝ թէպէտ անձնուէր, խիզախ եւ անվախ սպայ մըն էր, բայց դո՛հ դացած էր Բ. գունդի մէկ դումարտակին, որ իր դիրքը լքած էր, վտանդի ենթարկելով վերոյիշեալ դիրքերը:

« Թուրքերը ձորի միջով՝ աննկատելի կերպով մաղլցած էին գէպի Իւչլէրի խրամները, որուն աջ թևի պահակախումբը անտարբեր գտնուած ըլլալով, թշնամի ուժերը խրամները կը մտնեն, ուր գիրկընդխառն կռիւով մը տեղն ու տեղը կը սպաննուին մեր պահակախումբը:

« Երուանդ Տէր-Մարտիրոսեան՝ իր մնացած ուժերով՝ օրհասական կռիւ կը մղէ գերազանց թշնամու դէմ, հազիւ 5-10 զինուոր կ'ազատուին, մնացեալները իրենց հրամանատարին հետ կը սպաննուին տեղն ու տեղը:

« Երուանդ Տէր-Մարտիրոսեան բնիկ Թալասցի էր եւ թրքական բանակի սպայ. գերի ինկած էր Ռուսերու ճակատը եւ անցած էր հայկական զորամասը:

Նոր հրամանի մը համաձայն նահանջեցինք քաղաքին ամենավերջին դիրքերը, որոնք պայտի ձեւով շինուած գետնափոր զօրանոցներ էին, կռուելու եւ պաշտպանուելու բոլոր յարմարութիւններով օժտուած. ոռւսական զինուորական հանձարի արդիւնք:

« Հոկտ. 20-30 անցուցինք զօրանոցներուն մէջ. վէզին Քէօփրիւի ուղղութեամբ ահռելի հրացանաձողութիւն մըն է սկսաւ, ուր կը գտնուէր Ա. գունդը զնդապետ Մազմանեանի հրամանատարութեամբ. շատ շանցած չարաղէտ լուրը մեզ հասաւ թէ — «Գունդի զինուորը լքած է ճակատը, պատուախնդիր եւ հերոս հայ զնդապետը ի դուր մարտահրաւէր կարգացած է իր զինուորին, ինքը մինակ մնացած է սաղմաղաշտին, որով հայրենասէր՝ պատուախնդիր եւ հերոս հայ

սպան՝ իր վերջին փամփուշտը սեղմած է իր սրտին և նահատակուած, շտեննելու համար Ղարսի անփառունակ անկումը: »

Գնդապետ ՄԱԶՄԱՆԵԱՆ

« Այս որոշումին աղէտաւոր ըլլալը՝ հայելիի պէս զգացի: Գիմելով դումարտակապետին ըսի — «Պրն. հրամանատար՝, ամբողջներէն դուրս ելլող մեր զինուորը՝ այս բաց տափարակին վրայէն չի կարող յարձակման անցնիլ, մանաւանդ դուք զիտէք որ մեր զինուորին մէջ կոռուելու բարոյական կորույթ մեռած է, յարձակման անցնիլը սխալ է: »

Գումարտակապետը պնդեց, և այս անգամ դրաւոր: Զինուորական կարգապահութեան սպառնալիքին տակ ստիպուեցայ Արտուս բերդէն դուրս գալ և յառաջանալ:

Թշնամոյն թնդանօթները սկսան դործել՝ ոտմբեր տեղացնելով մեր գլխուն. բարեբախտաբար շատերը հողը կը խրէին և չէին պայթեր:

Տասնական քայլ ոտուամներով սկսանք յառաջանալ դէպի թշնամին. դոհերս սկսան բազմանալ. քովս գտնուող զինուոր մը կամացուկ մը շնչաց. — Պրն. վաշտապետ, Աղայեանի վաշտը բերդէն դուրս ելաւ շարքերով և արագ արագ դէպի ետ կ'երթայ:

— Սուտ ես, ըսի զինուորին:

— Խաչ որ ճիշդ է ըսածս, կանգնէ՛ և տե՛ս:

Ի՞նչ տեսնեմ, անոնք արդէն նահանջի ճամբան բռներ էին: Կծու հայհոյանք մը թռաւ սեղմած ակուններէս. բերդի ուղղութեամբ տեսայ որ՝ մէկը գլխարկ կը շարժէ, ինչ որ հաւաքուելու և ետ քաշուելու նշան էր: Եղթայիս հրամայեցի սողոսկելով ետ

քաշուել, զնդակի ազդեցութենէն զգուշանալու համար. ի վերջոյ արագ վազքով դարձեալ մտանք բերդ, ուր հարց տուի.

— Ո՞ւր է դումարտակապետը:

— Անոնք շատոնց քաշուեցան. մենք ալ հոս մնացինք, սրպէսզի ձեզ տեղեակ պահենք կացութեան:

— Այդ ալ շնորհք մըն է, բայց ձիս ո՞ւր է:

— Գերի ինկաւ, թշնամին Աղայեանի լքած դիրքերը մտած է. ժամանակ չկայ, հեռանանք:

Շուրջս նայեցայ՝ հազիւ քանի մը զինուոր մնացեր էր. զլուխը առնողը հեռացեր էր քաղաք, ուր աննկարողելի դարձած էր խուճապահար փախուստը: Կոշիկներս ծակած, տիղմով ծանրացած՝ քալելու եւ վազելու արդելք կը հանդիսանային. որով զանոնք ալ նետեցի, ինչպէս նաեւ վերարկուս եւ դիտակս. ատրճանակս միայն ձեռքիս բռնած՝ քանի մը հողիով վազեցի քաղաք:

Գումարտակ, վաշտ, զնդացիք, ձի, ամէնքն ալ ձեռքէ ելած էին. ամէն մարդ՝ միայն իր կեանքը ապատելու. հոգսով տարուած էր. թրքական թնդանօթներն ու հրացանները անդադար կը զործէին. մտանք քաղաքի կայարանը՝ ուր խուլ վայնասուն մը ականջներ կը խլացնէր:

Յանկարծ մէկը ուսէս բռնեց. տեսայ որ ենթասպաս էր:

— Ո՞ւր, ո՞ւր, ընկեր վաշտապետ:

— Ո՞ւր, հարցնելու պէտք կա՞յ, չէ՞ որ կը նահանջենք. քալէ՛, անտնայու ժամանակ չէ:

— Մնանք հոս. կեցի՛ր, մի՛ երթար. ես քեզ կ'ազատեմ թուրքերէն. անոնք մեր ընկերներն են որ կուզան:

Իբր պատասխան՝ խոփոս դէմքս տեսնելով, ենթասպան մեղմէ բաժնուեցաւ եւ մտաւ քաղաք, ընդունելու համար թուրքերը:

Որքան անփառունակ էր մեր յարձակումն ու պաշտպանողականը, նոյնքան անփառունակ էր մեր նահանջը, որովհետեւ՝ նահանջն ալ բանակի մը ռազմադիտական շնորհքը կը կադմէ, որմէ նոյնպէս զուրկ էինք. որովհետեւ մինչեւ ո՞ւր պիտի նահանջէինք. կարծես հեղեղի հոսանք մըն էր մեզ կը քշէր՝ ըստ իր կամքին:

Մեր պարտուած եւ նահանջող զօրքին հետ կը փախչէր անպաշտպան ժողովուրդը, որ թուրք ջարդէն ազատուելու գերազայն հոգսով լեղապատառ կը դառնար, իրեն վիճակին հասցնելով զինուորին կորոյն ու ուժը:

Սայլեր, բեռնակիր ձիեր, մարդ, կին, երախայ, զօրք, թնդանօթ իրար պլլուած քարշ կուտային դէպի Ալեքսանդրոպոլ խճուղին՝ խուճապահար, թաւաղլոր եւ խելազար:

Յերոտ ճանապարհ, ցուրդ օր, ամպամած երկինք, սեւ գիշեր սկսան ծանրացնել դժբախտ նահանջը, որոնց վրայ կուզար բարդուելու աջէն, ձախէն ճանապարհը կտրել փորձող տեղական թուրք

հրոսակներու պաշարումները, որոնց դէմ ճակատ յարդարելու սիրտ
և աննկուն կամք ունեցողները դարձեալ Տաճկահայերն էին, որոնք՝
չստ լաւ կը ճանչնային թրքութեան ոճրագործ մասնազիտութիւնը.
հետեւաբար՝ կուռելով և պաշտպանուելով հասանք Գրգըլ Չախչախ,
ուր Ռուրէն փաշա՝ վերջին ճակատամարտ մը ևս փորձեց մինչև
մութը կոխելը և ապա նահանջեց դէպի Ալեքսանդրոպոլ:

Այժմ լսենք՝ դումարտակապետ Հայ Գնդունիի (Հաճրնցի, տե՛ս
նկարը էջ 408) վկայութիւնները, որ նոյնպէս եղած է դաշնակցական
և Ղարսի կռիւներուն մասնակից, որ լոյս տեսած է «Հայ Մարտիկ»
կամուտրական թերթի թիւ 10ին մէջ, Մարտէյլ 1936ին:—

«... Ղարսայ անկումը և անոր դժբախտ հետեւանքը մենք
երբեք չենք կարող մոռանալ, միշտ պահանջատէր մնալով մեր իրա-
ւունքներուն: Այս անխախտ համոզումին և դաւանանքին հետ սա-
կայն՝ հաշուեյարդարի պարտք մը կը դրանք՝ Ղարսը դաւաճանաբար
լքող, անարդ թշնամիի մը նուիրարբերող այն հայ ղեկավարներուն
հանդէպ, որոնց ձեռքին մէջ բոլոր տուեալները կային՝ յաղթելու
Գարա Պէքերի բանակին, եթէ ոչ կարինն ու վասպուրականը վերա-
նուաճելու եղանակով, բայց դէժ անվթար պահելու համար Սարը
Գամիշն ու Իգաիրն կամ Ալեքսանդրոպոլն ու Նախիջևանը և պատ-
ուար քաշելու գոնէ Կովկասահայաստանի սահմաններուն առջև:»

30 Հոկտեմբեր 1920ին Ղարսը թուրքերուն ծախող դաշնակցական
էշխանութիւնը՝ իր դիւանագիտական և զինուորական խայտառակ
պարտութեան կրկնակ ապացոյցները կուտար: Թաղմականապէս
թուրքերը մեզի ընկճելու չափ ուժ և զիւրութիւն չունէին այն ատեն:
Սակայն թշնամիին զինու. զօրութեամբ մեզի վերազանցելու են-
թաղրական վտանգին կամ հեռանկարին դէմ՝ տարբեր ընելիք ունէր
Երեւանի մէջ սոնքացող անմիտ և անսիրտ մարդոց խմբակը, —
ինչ որ չբրաւ, չկրցաւ, չուզե՛ց ընել գիտակցաբար, կամովին, աթոռի
և ստամոքսի իր հաշիւներուն զոհելով ամէն բան, — Հայաստան,
Հանրապետութիւն և Անկախութիւն, Թրքահայաստան արշաւելու
փայլուն ծրագիրներ ու խոստումներ որոճալով:

Անհատներու, ինչպէս ժողովուրդներու կեանքին յատուկ անցքեր
ու իրողութիւններ կան, որոնք տարիներու հոլովոյթին հետ ու նաեւ
անհասանում տուայտանքներու ճնշումին տակ՝ աւելի՛ ահաւոր ու
եղբրական հանգամանք մը կը ստանան: Կարսի անկումին ողբերգու-
թիւնը ա՛յս տեսակէն է: Հայութեան տունը քարուքանդ ընող ողբալի
կուսակցական գործիչներ ու մունետիկներ՝ երբ տարին տասներկու
ամիս, անախտութեան կանչերով և կեղծ ու անպոյ յաղթանակներու
առասպելներով զազուրթներու մեր անտէր երիտասարդութեան յիշո-

դուժինն ու տեսողութիւնը կը բթացնեն, մենք անոր ուշադրութիւնը կը հրաւիրենք չոր թուականներու, կենդանի եւ ճշդապատում դէպքերու վրայ, որոնց հետ հազորդ մնալով, զանոնք լիովին ու լրիւ բժշկանքով միայն կարելի է խուսափիլ նոր թշուառութենէ, յաւելուել յուսախարութիւններէ:

Չուր տեղը զբուած չէ, թէ պարտութիւնները աւելի կ'արժեն քան յաղթութիւնները. որովհետեւ անոնք մեր վրայ կը դնեն պարտաւորութիւններ, մեզի կը մղեն բարձրագոյն կոչումներու, ճարտասաց գործունէութեան մը:

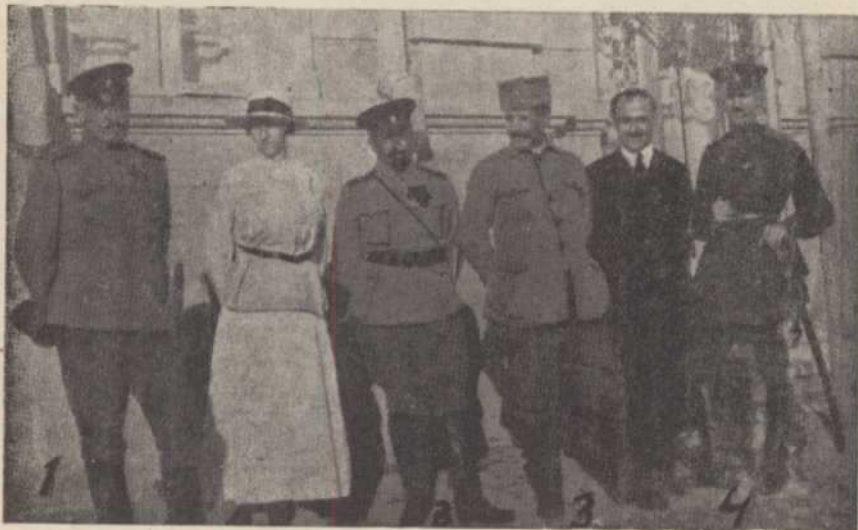
Եթէ իրաւ է այս փիլիսոփայութիւնը — ինչ որ առարկութեանց տեղի պիտի չտար զգացում եւ դատողութիւն ունեցող անձերու համար — մենք զայրոյթով ու պժղանքով կը դատապարտենք մեր պարտութեանց յիշատակներուն վրայէն մոռացութեամբ եւ գիտումնաւոր լուծեամբ անցնող բոլոր գործիչներն ու հայութեան սուտ փրկիչները: Կ'արհամարհենք հայ մամուլին եւ հասարակական կազմակերպութեանց այն ներկայացուցիչներն ու տիտղոսաւորները, որոնք երեւակայական տօներու, ցնորական հաւատալիքներու պաշտամունքը կը քարոզեն աջ ու ձախ, կտրուած մեր իրականութենէն, պարպուած Հայուն արիւնշաղախ պատմութեան դասերէն օգտուելու եւ առաջնորդուելու տարրական առաքինութենէն:

Այս ակնարկով երբ քննենք Կարսի աղէտը, հակառակ անոր ողբերգական հանգամանքին, ցեղանուէր, հայրենասիրական ծառայութեան մը զբոյժը կ'առնեն մեր դժգոհութիւններն ու քննադատութիւնները:

Եւ այս դժգոհութիւններն ու քննադատութիւնները արդար ու բուն են անոր համար մանաւանդ որ մենք հայկական բերդաքաղաքին պաշտպանութեան ամենէն յամառ զօրականներն եղանք 1920ի Հոկտեմբերին: Մեր հոգիներն ու սրտերը դառնութեամբ լեցուն են ամբողջովին որովհետեւ մենք անկեղծ եւ հայրենասէր բնակիչներ Մաղմանեաններու, Տէր-Մարտիրոսեաններու, Չոհրապներու, Սրմբատներու, Աւետեաններու եւ այլոց հետ, կունակ բնաւ չզարձուցինք թուրքին առջեւ, երբ մեր Փանջուռիները նախարարութիւն կը խաղային Երեւանի հանգիստ սենեակներուն մէջ:

Կարսի անփառունակ անկումը երկար-բարակ վերլուծման ենթարկելու փորձէն աւելի՝ զայն քանի մը նախադատութեամբ հայ բնթերցողին պատկերացնելու տենջանքով զրի առնուած այս թուացիկ յօդուածին մէջ, կ'արժէ որ կանգ առնեմ ուրիշ ահաւոր պարագայի մը վրայ: Մինչ մէկ կողմէն դէպի Հայաստանի վրայ արշաւող թուրք բանակին հրամանատարութիւնը ստանձնած էր Գարա Պէքիր փաշայի պէս ականաւոր, հմուտ զինուորական մը, մեր ռազմական նախարարութեան կարեւորագոյն պաշտօնը տրուած էր կատարելապէս անուս, — զինուորական արուեստէն ու գիտութենէն բարցար-

ճակորէն անտեղեակ ոչնչութեան մը, որ սպարապետ Նազարբէկեանին գլխուն վրայէն հայ ժողովուրդին դոյութեան մէկ նոր կռիւր վարելու աւագ պարտականութիւնն ունէր, — պարտականութիւն՝ որ ձախողութեան եւ անպատուութեան ամենէն ամօթալի տեսակովը վերջացուց, ո՛չ միայն թշնամիին յանձնելով անառիկ ամբոյցներ եւ հարիւրաւոր թնդանօթներ, այլ նաեւ գերի տալով տասնեակ հազարաւոր ժողովուրդ, Կարսի բնակչութեան եւ նահանգին գիւղացիութեան էական մասը:

Զօր. ԲԻՐՈՒՄԵԱՆ՝ Ղարսի բերդին հրամանատար
 Զօր. ՅՈՎՍԷՓՈՎ՝ Ղարսի ֆակատի հրամանատար
 ՍԵՊՈՒՀ՝ 4րդ պրիկատի հրամանատար

Չափազանց հետաքրքիր էի Հայաստանի Հանրապետութեան պատերազմական նախարար Ռուբէն Տէր-Մինասեանի կարծիքն ու տպաւորութիւնը լսելու, Կարսի դէպքերուն մասին: Ատիթը ներկայացաւ Փարիզի մէջ՝ ուրտեղ, օր մը, «Դաշնակցական փաշա»ն ըրաւ էր անհաւատալի խոստովանութիւնը յայտարարելով, թէ մենք թուրքէն յաղթուեցանք, որովհետեւ «Հայը եւ առաւելագէտ թրքահայը թուրքին դէմ չկարողացաւ կռուիլ»:

Այս պիղծ ու սնրարոյական պատասխանին դէմ սպարապետ Նազարբէկեանի, Անդրանիկի, մեր նահատակ սպաներուն եւ զինուորներուն սկզբներն իսկ կը բողոքեն:

Այժմ ունկնդրենք՝ դաշնակցական խմբապետ Լորիս Պոլէեանի վկայութիւնը:—

... « Բարոյի հետ վեր կացաւ Շարոն եւ ինձ մօտենալով ըսաւ. —
Պ. Լորիս, վախճամ թէ մենք ծախուած ենք: Ըսի — Եթէ մենք ծախ-

Խմբագրատան
ԼՈՐՒՍ ՊՈԼԷՆԱՆ
(Մշեցի)

ուած ենք, շատ կարելի է Մազմանովն ալ
ծախուած է, այն թուրք ստիկանը որ
կար Ղարսայ ձորին մէջ, առիթը ներկա-
յանալուն նա մեր ճանապարհը պիտի կտրէ
եւ ոչ մէկս պիտի կարողանանք ազատիլ:

« Ստիպուած Շարոն ուղարկեցի զնդ.
Մազմանովի մօտ, պարզելով կացութիւնն
ու զրութիւնը, եւ յայտնեցի թէ — եթէ
այս անգամ ալ անպատասխան ձգէք մեզ,
ստիպուած պիտի վերադառնանք Ղարս:

« Մինչեւ երեկոյ սպասեցի, ոչ մի պա-
տասխան, բարկութենէս Բագարատի հրա-
ցանք առի եւ 5 փամփուշտ կրակեցի թըշ-
նամու դիրքերու վրայ, որոնք չպատաս-
խանեցին: Գնդապետ Մազմանեան այս
լսելով զինուոր մը զրկեց ինձ մօտ զիս
կանչելու. ասոր վրայ զինուորներս հա-

ւաքելով դացի իր մօտ, որ հարց տուաւ թէ՞ դո՞ւք էիք կրակողը:
Պատ. — Այո՛, եւ այն հրամանը որ դուք տուիք ինձ, ես դայն սիրով
կատարեցի, բայց ի՞նչ է պատճառը որ դուք ձեր խոստումը չկատա-
րեցիք: Ըսաւ. — Ահաւասիկ մենք ալ չենք ստացեր որեւէ ուտելիք,
Ղարսէն կը սպասենք զեռ չեկաւ:

Ըսի — Իմ համբերութիւնս հատաւ, ես կը մեկնիմ Կարս: Այս
կացութիւնը միտքս կը պղտորէ. ես իմ զինուորներուս հետ ողջ չեմ
յանձնուիր թուրքերուն, ես կը կասկածիմ Կարսի թուրք ստիկանա-
պետին վրայ. խաղ մը պիտի խաղցուի մեր գլխուն:

Ասոր վրայ նամակ մը գրելով Ժեներալ Յովսէփովին՝ ինձ
յանձնեց եւ մենք մեկնեցանք:

Վերադարձնուս, դարձեալ ստիպուած էինք հանդիպելու թուրք
ստիկանապետին: Անցանք փոստի առջեւէն, չուզեցի հանդիպիլ,
բայց ձայնեց ինձ.

— Հոս եկէք:

Գացի:

— Ո՞ւր էք գնում:

— Այդ քեզանից չեն հարցներ:

Երբ սկսաւ վրաս պոռալ, ապտակ մը փակցուցի երեսին. տղերք
ուզեցին դարնել, սակայն ես չձգեցի. ասոր վրայ կատու դարձած,
զնայ նստաւ իր տեղը, որով դարձեալ սկսանք շարունակել մեր
ճամբան: Տեսայ հեռուէն որ թուրք մը քալած ատեն ուղիղ ճամբէն
չեղեցաւ: Բարոյին ըսի — Հասիր շուտ այդ թուրքը բռնէ: Բարոն

զնաց բռնեց զայն: Ես ալ զացի հասայ տեսայ որ խեղճ թուրք զիւ-
զացի մըն էր պատուած հազուստով, ձեռքին ունէր ջրգիկ (պտուկ)
մը մածուն: Հարց տուի.

— Ո՞ւր կ'երթաս:

— Կարս կ'երթամ, պատասխանեց:

Հ.— Ինչո՞ւ ճանապարհէն շեղեցար:

Պ.— Ձեզ տեսայ վախցայ:

Հ.— Այս մածունը ո՞ւր կը տանիս:

Պ.— Կարս կը տանիմ:

Հ.— Ինչո՞ւ համար կը տանիս:

Պ.— Պիտի ծախեմ եւ դրամովը երախաներու շապիկ կտոր
պիտի առնեմ:

Մածունը ձեռքէն առի, տեսայ որ շատ ծանր էր. ըսի.

— Տղերք, այս երկրի մածունը մեր երկրի մածունէն ծանր
կ'երեւայ: Մատով խառնեցի, տեսայ որ կարմիր ոսկի դիզուած է
տակը: Խարազան մը փակցնելով թուրքին գլխուն, ըսի.

— Դուն ըսիր մածուն է. տանիմ ծախեմ շապիկ պիտի առնեմ.
այս մածունը հիմա ոսկի դարձաւ. այժմ ուղիղը պիտի խոստովանի՞ս.
այս ոսկին քեզ ո՞վ յանձնեց, որո՞ւն կը տանիս եւ ինչո՞ւ համար.
Եթէ շիտակը չխօսիս, գլուխդ կը թռցնեմ: Ըսաւ.

— Փաշա, զուրպան, ես զուակներու տէր եմ. ինձ մի սպաններ
չիտակը քեզ կ'ըսեմ:

— Շատ մի երկնցներ, շիտակը խոստովանէ շուտ:

— Փաշա, Ժեներալ Ղորղանովին կը տանիմ:

— Ո՞վ տուաւ քեզ:

— Գիւղին մեծերը հաւաքեցին, տուին ինձ ըսելով՝ տար Կարս
Ղորղանովին տուր:

— Ինչո՞ւ կուտան Ղորղանովին:

— Վալլահա փաշա, չեմ գիտեր:

— Ըսէ, շարունակէ, քեզ կը խնայեմ երախաներուդ, շիտակը
ըսէ, քովդ նամակ չկա՞յ:

Ինկաւ ձիուս ոտքերուն: Ըսի.

— Վեր կաց, նամակ ունիս քովդ. հանէ՛:

— Փաշա, վալլահա չկայ:

— Տղերք, խուզարկեցէք սա շունը:

Պրպտեցին տղերքը, բան մը չգտան. գլուխը կար հին գլխարկ
մը. ըսի.

— Տուր գլխարկդ: Տուաւ, փնտռեցի. գլխարկին աստառին մէ-
ջէն գտայ նամակ մը. ըսի, ի՞նչ է այս. ո՞վ տուաւ քեզ, եթէ այս
անգամ ալ ստես, քեզ կը սպաննեմ: Պատասխանեց.— Կարսի թուրք
ոստիկանապետը տուաւ:

Նամակը կարգացրինք, որուն պարունակութիւնն էր.

«Ահաւաստիկ երկրորդ պտուկն է որ կ'ուղարկենք Ձեզ. մերոնք լաւ գինուած են, ձորը կարող ենք կտրել. Երեւանէն եկած լուրը մեզ իմացուցէք եթէ ստացաք: Ձեր ոստիկանապետը»:

Թուրքն ալ խոստովանեցաւ թէ՛ երկրորդ անգամն է որ կը տանի: Թուրքը հոն մաքրեցինք եւ մտանք Կարս: Ներկայացանք ուղիղ Ղորդանովի բնակարանին առաջ. սկսանք հրացան կրակել պատուհաններուն, որուն բոլոր ապակիները վար թափեցան: Ղորդանովը չկարողացանք դանել. իջեր էր տան նկուղը եւ պահուրտեր էր զօրավար Ղորդանով՝ որուն յանձնուած էր Կարսի պաշտպանութիւնը:

Առաւօտեան դայի ներկայացայ ժէնէրալ Յովսէփովին. յանձնեցի գնդապետ Մաղմանովի նամակը, զորս կարդաց եւ զարմացաւ ու հարց տուաւ.

— Լորիս, ինչո՞ւ եկար:

Պատասխանեցի. — Երթալնէս ասդին մի կտոր հաց չենք ստացեր. գինուորներս չկարողանալով տոկալ անօթի վերադարձանք:

— Ինչպէ՞ս թէ հացը չի հասնիր Մաղմանովին:

— Քանի այդ թուրք ոստիկանը այդ ճանապարհին նշանակեր էք, ոչ մի կտոր հաց չի հասնիր. եւ աւելցուցի, եթէ անմիջապէս մեր այնտեղի գինուորները չաղատէք, ոստիկանապետը զանոնք կամ կտորել, կամ ողջ ողջ գերի բռնել կուտայ:

Կենեքալ, լաւ իմացէք, Կարսը ծախուած է. ահաւաստիկ ոստիկանապետին նամակը որ բռնեցի թուրքի մը վրայէն եւ այս ջրգիկով սսկին ալ Ղորդանովին կ'երթար: Ձեզ նախապէս ըսած էի որ սոխին քաղցրը չըլլար, արիւն ձեր, ի գլուխ ձեր. ինչ կ'ուղէք ան ըրէք. ես պիտի մեկնիմ Ալեքսանդրոպոլ. մենք տաճկահայ ենք. թուրքին ողջ ողջ յանձնուող պտուղներ չենք: Ես այս ճամբարտութիւնը պիտի յայտնեմ նաեւ բոլոր գինուորներուն:

Նամակը տեսնելով, գլուխը առաւ երկու ձեռքերուն մէջ եւ սկսաւ մտածել. վայրկեան մը չանցած, վեր կեցաւ ինձ հետ, միասին դայինք իմ գինուորներուս մօտ, ոսկիները բաժնեց մերոնց, ապա ինձ զատնալով ըսաւ. — Երբ գինուորական վերին իշխանութիւնն ալ մատունի Ղորդանովի հետ, այլեւս մենք ի՞նչ կարող ենք Լորիս, ինչպէ՞ս կ'ուղես որ կառավարուի այս երկիրը: Գացէք ինչպէս որ կ'ուղէք:

Շնորհակալութիւն յայտնեցի եւ ուղղուեցայ Ալեքսանդրոպոլ, որ Սատիսեանի դաշնագրով ան ալ կը տրուէր թուրքին, որով վերոյիշեալ ճամբարտութիւնը իրագործուեցաւ նոյնութեամբ:

ԵԶՐԱԿԱՅՈՒԹԻՒՆ

Ինչպէս կը տեսնենք՝ Կարսի պատերազմը կամ դժբախտութիւնը միմիայն դաշնակ զեկավարութեան դործն էր, գլխաւորութեամբ պատերազմական նախարար խմբապետ Ռուբէնի: Ոչ միայն երկրի

Հասարակ ժողովուրդը, զինուորը եւ կամ ենթասպան հակառակ էր այդ պատերազմին, այլեւ Սահակեանի յիշած զնդապետներն ու Լորիսի յիշած զօրավարները, որոնք դաւադրեցին Ռուբէններուն անխոհեմ արարքը, Կարսի պատերազմը, որմէ զըուշանալու համար հայ ժողովուրդի պայծառատես զաւակները Ղուկասեան եւ Մուսայէլեաններ, քանի մը ամիսներ առաջ՝ Մայիսեան յեղափոխութեամբ ջանացած էին հայութիւնը հեռու պահել, Հայաստանի գլխուն շուրջ զարփնուող Քեազիմ Գարապէտէրեան տխուր աղէտէն, որ իրականացաւ վերոյիշեալ դժբախտութեամբ:

Հետեւաբար Հայաստանի հայ ժողովուրդն ու զինուորականութիւնը դէմ ըլլալով Ռուբէնի ռազմական նախարարութեան եւ անոր կուսակցութեան միահեծան եւ անխոհեմ իշխանութեան, կոնակ դարձուց անոր ամենավասնդաւոր մէկ պահուն:

Ռուբէն եւ ընկերները՝ դիտնալով հաներձ վերոյիշեալ ճշմարտութիւնը, ինչ որ Ահարոնեանն ալ կը խոստովանէր, եւրոպական կեղծ քաղաքականութիւնը, հանդէպ հանրապետական Հայաստանի, դարձեալ ամմտութիւնն ու ինքնահաւան բախտախնդրութիւնը ունեցան սարքելու Կարսի պատերազմը. ռազմավարական բախտախնդրութիւն մը՝ որմէ զուրկ ըլլալով հանդերձ մեր Փանջունիները, կրակը նետեցին հայ ժողովուրդն ու հայ հայրենիքը, վրայ տալով անոր կէսը՝ Կարսը, Արտահանը, Սարըզամիշը, Կաղզուանը, Իգտիրը:

Վա՛յ թէ ուշանար մնացեալ մասին վրայ ծածանելու Ղուկասեանի եւ Մուսայէլեանի դրօշակը:

Մեր անէծքը կարգալով հանդերձ վերոյիշեալ պատասխանատուներուն՝ խոր յարզանք ունինք՝ հայ պատուին եւ հայ դատին համար իրենց կեանքը ռազմադաշտին զոհած զնդապետ Մազմանեաններու, տեղակալներ Երուանդ Տէր Մարտիրոսեաններու, Չոհրապետներու եւ այլ ռազմաթիւ անկեղծ հայրենասէր նահատակներուն:

ՔԱՆԻ ՄԸ ՎԿԱՅՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ԱՆ ԴԱՇՆԱԿ ՂԵԿԱՎԱՐՆԵՐԷՆ

Բժիշկ Ղաղարեան իր յուշերուն մէջ կը յայտնէ.—

«Լէկրանը հաւաստիացնում էր թէ — Տաճիկները դուրս չեն դարձուց զօրքի դէմ. նա մեղադրում էր Օհանջանեանն ու Ռուբէն փաշան, որոնք ժամանակին Լրկրանի առաջարկները չէին ընդուներ եւ պատճառ եղեր էին Կարսի, Արտահանի, Սարըզամիշի, Իգտիրի եւ Ալեքսանդրոպոլի կորստեան:

Ս. Վրացեան իր «Հայաստանի Հանրապետութիւն» հրատարակութեան էջերուն մէջ կը խոստովանի հետեւեալ կերպով.—

«Ես չէի կարող համաձայնուել Լէկրանի հետ. որովհետեւ՝ ողուս զօրքի մուտքը Հայաստանի մէջ առիթ կարող էր դառնալ, որ Քեազիմ

Գարապէճիբը իր զօրքը առաջ շարժէ Հայաստանի սահմաններէն անդին՝ դէպի հիւսիս»:

Աշխատելով միւս կողմէն Թուրքերու հետ զաղտագողի հաշտութեան, ինչ պայմանաւ որ ըլլայ: Այսպէս՝ փոխանակ համաձայնելու Ռուսին հետ, համաձայնեցաւ Թուրքին հետ, յայտարարելով հետեւեալ ճշմարտութիւնը՝ որ հրատարակուած է վերոյիշեալ զրքի էջ ճի վերջին տողերով.—

« Հայ ժողովուրդը իր բախտը պիտի կապէ Թուրքերի հետ. այսպէսով կը ստանայ նա ազատութիւն»:

Որով՝ 1920 Դեկտ. 2ին, Վրացեանի հրամանով՝ Պատիսեան ւտորագրեց Ալեքսանդրոպոլի դաշնագիրը Թուրքերուն հետ, Սեւրի դաշնագիրը զիջելով անոնց մինչեւ Արաքս գետ:

Երբոր Թուրքերը Ալեքսանդրոպոլն ալ դրաւելով, իրենց դրոհը կ'ուղղուէին դէպի Երեւան եւ էջմիածին, Լէկրան դարձեալ ըսաւ.— «Պէտք է Տաճիկները դնել կատարուած իրողութեան առջեւ. մինչեւ Ալեքսանդրոպոլ դրաւել պոլշեիկեան զինուորով. երբ կարմիր բանակը լինի Ալեքսանդրոպոլ, այն ժամանակ կարելի կը լինի խօսել Կարսի մասին»:

Իսկ Գաշակցութիւնը՝ մէկ կողմէն բանակցութեան մտնելով Լէկրանի հետ Դրոյի եւ Տէրաէրեանի գլխաւորութեամբ, միւս կողմէն արազացուց Ալեքսանդրոպոլի դաշնագրի ստորագրութիւնը Պատիսեանի ձեռքով, ինչպէս վերը տեսնուեցաւ:

Տաճիկներու ցանկութիւնն էր ի հարկէ ժամ առաջ վաւերացնել իրենց յաղթանակի պտուղը Հայաստանին՝ ինչ որ կարելի էր:

Հակառակ Վրացեանի վերոյիշեալ արագ դործունէութեանց վճռական վայրկեաններուն՝ Երեւանի մէջ Հայ Հանրապետական ղեկավարութիւնը վիճարանութեան բռնուած էր: Մէկ մասը կ'առաջարկէր՝ դէնքի դիմել պոլշեիկեան նուաճումին դէմ պաշտպանուելու համար, ինչպէս՝ Օհանջանեան, Արարատեան, Յովհաննէսեան, Դարբինեան, Նաւասարդեան, եւայլն: Իսկ Դրօն՝ իր բաղձաթիւ կողմնակիցներով կը հակառակէր անոնց, յայտարարելով թէ — Հայ զօրքը Ռուսի դէմ չի կռուիր. Հայ ժողովուրդի փրկութիւնը Ռուսաստանէն է կախուած, ինչ ոչ ժիմ որ որ լինի նա:

Որով՝ վերջին բուլէին, Դեկտեմբեր 2ի կէսօրէ վերջ, Դրօ եւ Տէրաէրեան ներկայանալով Յեղկոմի նախագահ Լէկրանին, ստորագրեցին Հայաստանի խորհրդայնացման համաձայնագիրը, եւ մեզ հեռաձայնեցին որ եռագոյնը փոխարինենք կարմիր դրօշով, որուն առջեւ ծունկի եկաւ Գարապէճիբը, ինչ որ պատմեցի նախորդ էջերուն մէջ, իբրեւ առաջին դժի վաշտապետ Ալադեաղի փէշին:

Ինչպէս յիշեցինք Կարսի աղէտէն քանի մը ամիսներ առաջ Հայկ. կառավարութիւնը ոչ միայն անխոհեմութիւնը ունեցեր էր մայրսեան ապստամբութիւնը ջախջախելու, Զանգիպասարը մաքրադործելու թուրքերէն՝ այլևս զբաւել Օլթիի ածխահանքերը թուրքերէն, որոնք Գարապէքիի պատրուակ ծառայեցին Հայաստանի վրայ քաշելու համար:

Կարսի աղէտի նախօրեակին, Հայաստանի խորհրդարանի Օղոստոս Չի նիստին մէջ տեղի ունեցաւ հետեւեալ տարաբարտ վիճարանութիւնը, ուր վարչապետ Օհանջանեան՝ հպարտօրէն յայտարարեց.

— «Տաճկական ճակատում, Օլթիի եւ Կարսի շրջանում, մենք զբաւել ենք ածխահանքուտ մի շրջան, որը մեզ այնքան անհրաժեշտ է. մենք զբաւել ենք Օլթիի քարածուխի հարուստ հանքերը՝ Օլթի քաղաքով:

Անդարա, որուն ղլխուն կախուած կը մնար յունական սուրբ, դիմեց Երեւան, առաջարկելով Օլթիէն ետ քաշել հայկական զօրքը, եւ վէճը հարթել բանակցութեամբ:

Վարչապետը ունկնդրող երեսփոխաններուն մէջէն ձայն կը բարձրացնէ Վահան Նաւասարդեան. — Ոչի՛նչ, հայկական բանակը կը բանակցի:

Բայց, Գարապէքի բանակցելու ժամանակ չձգեց հայկական բանակին: Վէճը բանակցութեամբ լուծելու թրքական առաջարկին մերժումէն յետոյ՝ Երեւանի կողմէ, Սեպտ. 23ին անցաւ յարձակողականի Եր վերջացաւ Կարսի ամօթապարտ ու «խուճապային փախուստ»ով:

Հայկ. խորհրդարանի Օղոստ. Չի նիստին, երբ յայտարարուեցաւ Օլթիի զբաւումը, բացի Պարսկաստանէն, Հայաստանի շուրջ կռիւ էր ամէն ուղղութեամբ:

Նախորդ նիստերէն մէկուն մէջ, մէկ քանի ոչ-դաշնակ երեսփոխաններ՝ լուսանքներու եւ հայհուհներու տարափի տակ, քաջութիւնը ունեցան ցոյց տալու փրկութեան միակ ուղին՝ Խորհ. Ռուսաստանը:

Լ. Թումանեան պահանջեց Դաշնակցութենէն՝ հեռանալ այլեւս ասպարէզէն:

Ա. Խոնդկարեան յայտարարեց. — «Հայ ժողովրդի Փրկիչական գոյութիւնը ելակէտ ունենալով՝ մեզ մնում է մի բան — Հայաստանում եւս յայտարարել խորհրդային իշխանութիւն:»

Վ. Մինախորեան ըսաւ. «Պէտք է յենուել յեղափոխական Ռուսաստանի վրայ»:

Օլթիի զբաւման լուրէն յափշտակ ու զինով, բեմ բարձրացաւ Դաշնակցութեան ոսկերեքան խօսնակը՝ Նիկոլ Աղբալեան ու բարբառեց. — Խորհրդային Ռուսաստանը, այդ ցնցոտին, մտքով, հողով եւ էութեամբ աղքատ այդ նրկիրը ցանկանում է անցնել Հնդկաստան՝

օժանդակ ունենալով Մուսթաֆա Քեմալի ողորմելի զօրքերը: Հոտա-
սութիւնը կորցրած այդ երկիրը դալիս է սպառնալու մեզ եւ մենք
պարտաւորուած ցոյց կը տանք մեր կերպարանքը, յարդել կը տանք
մեր ժողովրդի իրաւունքները, թէեւ նա այժմ չի յարգում այդ եւ
ցանկութիւն էլ ունի խորտակելու: Նենդամիտ եւ դաժան՝ Խորհրդա-
յին Ռուսաստանը, Թիւրքերի հետ միացած եւ զինակցած, այդ ան-
կերպարան մարմինը յետադէմ է հին Ռուսաստանի նման: »

— Մենք, պոռայ Աղբալեան, ամենածանր պայմաններ մէջ ցոյց
տուինք Թուրքին եւ Թաթարին որ այս հոյը Հայաստան է եւ որ հայ
ժողովուրդը ցանկանում է ազատ լինել: Այժմ մենք նոյնը ցոյց կը
տանք Ռուսին: »

— « Ուժով, զոռաց, կարող ենք մեր իրաւունքը պաշտպանել:
Մենք օժանդակեցինք Տաճկաստանի այդ ոճիրներէ դարհուրելի բոյնի
կործանմանը. նաեւ մեր ուժերի մասնակցութեամբը կործանուեց
ասիական միւս բռնակալ պետութիւնը՝ Նիկոլայ առաջինի եւ Նիկոլայ
երկրորդի բռնակալ Ռուսաստանը: Նոյնպէս կը խորտակուեն թշուառ
ուսական զլուխները: »

Անդրանիկէն յետոյ, Արմէն-Գարօ, հայկական կառավարութեան
դեսպան՝ ի Վաչինկթըն, դրեց նամակով մը 9 Դեկտեմբեր 1921ին. —

« Պէտք է քաջջշուքներուն վերջ տալ, պնդել երկու հողամասերու
միացման եւ մէկ հայ կառավարութիւն ունենալու անհրաժեշտութեան
վրայ եւ եթէ հարկադրուինք մամուտադէռ մը ունենալ, միայն Ռու-
սաստանն է որ կարող է Հայաստանի մամուտադէռը լինել. ուրիշ ոչ
ոք չի դնալու Հայաստանի սարերուն վրայ իւր զինուորները սա-
ռեցնելու »:

Մուսթաֆա Քեմալի «ողորմելի զօրքը» մօտ 30 հազարի նոր ջարդ
մը տուաւ Հայոց, գրաւեց մեր «անկախ, ազատ եւ միացեալ» երկրին
կէսը ու մնացեալն ալ պիտի վերածէր նոյն վիճակին, եթէ Աղբալ-
եանները ժամանակ ունեցած ըլլային խորտակելու «թշուառ ուսա-
կան զլուխները»:

Բարեբախտաբար՝ իրեն համար, հազիւ ժամանակ ունեցաւ կին
ու տղայ այնտեղ լքած, իր թանկագին կեանքը փրկելու, դէպի
Պարսկաստան ու Սուրիա փախուստով...

Կարսի աղէտին պատասխանատուութեան ճշդումը ողջամիտ
ընթերցողին կը ձգենք:

ՓԵՏՐՈՒԱՐԵԱՆ ՅԵՂԱՓՈՒՈՒԹԵԱՆ ՆԱԽՕՐԵԱԿ

Նախկին վարիչները արգէն փախուստ տուեր էին զէպի արտա-
ւասման, ի հարկէ սարսափելով իրենց պատասխանատուութենէն,
որ իրենց վրին փաթթուած էր, մանաւանդ Կարսի պատերազմով:
Իսկ շատեր ալ վստահելով ձախակողմեան համերաշխութեան մը
խոստումին, գլխաւորութեամբ Դրոյի եւ Տէրտէրեանի, մնացեր էին
հոն. ինչպէս նաեւ Վրացեան, Կարօ Սասունի, եւ այլն:

Վերոյիշեալ սխալ հասկացողութեան արգիւնքը եղաւ Փետրուար-
եան ապստամբութիւնը, որ 20 հազար հայ զոհեր եւս խլեց, եղբայ-
րական պատերազմով՝ 42 օրեր շարունակ:

Գարձեալ սկսինք մեր անձնական թելէն:

Քանի որ այլեւս թշնամիին կողմէ յարձակում կրելու որեւէ վախ
չէր մնացած շնորհիւ կարմիր դրօշակի, հետեւաբար, անպատճառ
Թալինի բարձունքին զինուորներուս գլուխը մնալու հարկադրանքին
տակ չէի գտնուեր: Ուստի, որոշեցի երթալ Երեւան, քանի մը օր
պտտիլ, նորահաս կացութեան տեղեկանալ առ ի միութարութիւն եւ
ապահովութիւն, ու վերադառնալ դարձեալ պարտականութեանս
գլուխը, սպասելով նորագոյն վարչաձևի կարգադրութեանց:

Տասնոցս եւ սուրս կողքիս՝ ձիս նստելով Թալինէն իջայ Թալիշ-
Աղաւնեւուն-Աղարակ, ուր ձիս եւ տասնոցս բարեկամ տուն մը յանձ-
նելով, ես հետիոտն անցայ էջմիածին, Բարակայ, Երեւան, ուր
տեսայ զինուորական նախկին ընկերներ, որոնք տասնեակներով
անորոշ վիճակի մէջ կը դեղերէին աջ ու ձախ, դեռ բաւական համայ-
նալար ղեկավարներ չկային երկրին զեկը ստանձնելու եւ կարգի
դնելու համար նոր իշխանութիւնը, նոր կարգուսարքով: Մանաւանդ
որ երկիրը հիւժած էր, իր վերջին դժբախտութեամբ. կեանքը կանգ
առած էր, կարծես անկար հիւանդանոց մը ձեւացնէր՝ խնամքէ եւ
բժշկէ գուրկ:

Երեւան այցելութենէս համ չառի. սիրտս չդիմացաւ, ուստի
ճամբայ ինկայ դարձեալ պաշտօնիս գլուխը վերադառնալու, ցնոր
տնօրինութիւն:

Երեւանի այգիներէն մինչեւ Բարակայ որ չոր անապատ մը կը
ներկայացնէր, կէս ճանապարհին հանդիպեցայ ռտարուպիկ, պատա-
ռոտած հազուստներով երիտասարդի մը, որ ինձ կանգ առնել տալով,
կօշիկներս ու հազուստս պահանջեց:

Ձգացի որ ռուսական սահմանէն նոր եկած, թէպէտ բոլորիկ, բայց
ինքզինքը նոր կարգուսարքի իշխանաւոր դաւանողներէն մէկն է:
Ըսի.— Ընկեր, իմ հազուստս ու կօշիկներս ինձ ալ պէտք են, քանի
որ պաշտօնիս գլուխը կ'երթամ:

Նորեկը, չկարողանալով գուշակել իսկութիւնս եւ սխալի մը մէջ իյնալէ զգուշանալով, տեղի տուաւ որ շարունակեմ ճանապարհս:

Անցայ Բարակայ գիւղը, ապա էջմիածին քաղաքը եւ հասայ Արագածի փէշին տակ գտնուող Աղարակ գիւղը, ուղղուեցայ դէպի բարեկամիս տունը ձիս եւ տասնոցս առնելով դուրս եկայ գիւղէն: Աշնանային տերեւաթափ ալիւններու միջով հասայ Աղաւնետուն գիւղը. տեսայ որ մութը պիտի կոխէ. գիշերով լեռնային ճանապարհով պաշտօնատեղիս հասնելու կարիքը հարկազրական չգտնելով, Աղաւնետուն գիշերել ուզեցի. ուստի ուղղուեցայ գիւղապետին տունը եւ խնդրեցի որ ձիուս եւ ինծի գիշերելու համար տեղ մը ցոյց տայ, որ սիրով ընունեց իր տունը. ձիս տարաւ արտօր կապեց, իսկ զիս տարաւ օտան (հիւրասենեակ):

Ճաշեցի ու պառկեցայ. մինակ էի սենեակին մէջ, հետեւարար հաղիւ թէ քուն մտեր էի, իրարանցումով մը դուռս զարնուեցաւ. ո՞վ է, ի՞նչ կայ ըսել չմնաց, չորս հոգի դէնքերնին ձեռքերնին, կրակելու պատրաստ, մոմի լոյս մը բռնած, մօտեցան անկողնիս գոչելով.— Անձնատո՛ւր:

Տեսան որ ես կացութեան հանգէպ բոլորովին անտարբեր կը վարուիմ. որովհետեւ ոչ մտադրութիւն եւ ոչ ալ կարիք կը զգայի գիմադրելու, ըսի.— Ինչպէս որ կ'ուզէք:

— Հապա գէ՞նքդ, ըսին:

— Բարձիս տակն է, պատասխանեցի անտարբեր:

Երկու հոգի յարձակեցան բարձիս վրայ եւ տասնոցս առին իր փամփուշտներով, մինչ միւսները կը հսկէին դէնքերնուն փողերը ինձ ուղղած:

— Ձերբակալուած ես. հագուէ ու քալէ մեզ հետ յայտարարեցին:

— Ուր որ կ'ուզէք, պատասխանեցի:

Հաղուեցայ հազուստներս ու կօշիկներս, եւ հետեւեցայ իրենց, սենեակէն դուրս գալով: Տեսայ որ դուրսը երկօտասան այլ ընկերներ գիրք բռներ եւ ապահովեր էին սենեակիս շուրջը, ի հարկէ զիս չփախցնելու եւ կամ գիմադրութեանս պարագային ճակատ յարդարելու համար ինձ գէժ, որպէսզի օձիքս չկարենամ ազատել:

Այսպէս պաշարած, զիս առաջնորդեցին այլ տուն մը, արտուր մը անկիւնը, որ մարդկանց յատուկ բաժնեմաս մըն էր. զիս տեղաւորեցին հոն՝ եւ երկու դիմուոր ալ պահակ դնելով քովս, միւսները գացին իրենց տեղերը:

Պահակները լաւ երիտասարներ էին. իրրեւ ընկեր նայեցան ինձ, որովհետեւ երբ իրենցմէ մէկը հոն կուժը ձեռքին գնաց տանտիրոջ մտանի կարասէն օղի բերաւ, պղնձեայ փոքրիկ սափորով մը, ինձ ալ բաժին հանեցին, թոնրան հացի կտորով մը:

Այսպէս կերանք խմեցինք, գլուխնիս տաքցուցած պառկեցանք ու քնացանք. հաւանական է անոնք ալ քնացան. կրնայի արթուն

մնալ, յարմար առթիւ խոյս տալու համար: Սակայն ինչո՞ւ համար. ո՛չ դաշնակցական էի եւ ոչ ալ պատասխանատուութիւն մը ունէի գործուած յանցանքի մը համար. հետեւաբար անվրդով քուն մտայ եւ արթնցայ միայն առաւօտեան լուսարացին:

Առաւօտեան եկան իրենց զլխաւորները եւ հրամայեցին որ պիտի երթանք Աշտարակ՝ իրենց մեծի մօտ:

Գուրս եկայ տունէն, սպասեցի իրենց կարգադրութեան. երկու մեծաւորները ձիերնին նստած, մեկնելու պատրաստ կը սպասէին ինձ: Իրարու բան մը փոփոցցին եւ հրամայեցին միւս ընկերներու որ ձիս բերեն, ապա ինձ դառնալով ըսին որ — Կրնաս ձիդ նստիլ մեզ հետ ձիով ընկերանալու համար: Ծնորհակալութիւն յայտնեցի իրենց ըրած չնորհքին, ձիս հեծնելով հետեւեցայ իրենց, ես զինաթափ, իսկ իրենք տասնոցները պատրաստ իրենց մէջքերուն, ինկանք ճանապարհ դէպի Աշտարակ:

Ճանապարհին ես լուռ ու մունջ էի, ի հարկէ. իսկ իրենք կը շաղկրատէին լաւ որս մը բռնած ըլլալու գոհունակութեամբ: Որպէսզի զիս ալ մասնակից ընեն խօսակցութեան, մին հարց տուաւ ինձ.

— Վասա՞հը լաւ մարդ էր թէ՛ Վարդանը:

Գուշակեցի թէ ինձ դրդուել կ'ուզէ. պատասխան մը տուած ըլլալու համար (ի հարկէ սրտով վրդովուած) ըսի.

— Գուք աւելի լաւ գիտէք:

Այո, հայ ժողովուրդը եթէ Վարդանէն աւելի վասակին անսար, այսքան զժրախտութեանց ենթակայ չէր ըլլար: Մոլեռանդութիւնը կորստաբեր փորձանք է որեւէ ժողովուրդի մը: Եւայլն:

Իսկ ես զլուխս կախ մտիկ կ'ընէի ճամբաս շարունակելով անտարբեր. ի հարկէ սիրտս ու դանկս նոյն անդորրութիւնը չունէին. կ'ալեկոծէի, կը փրփրէի հարբածի նման թէ՛ հայ ժողովուրդի դարաւոր սրբութիւնները այսպէ՞ս պիտի սկսին անարգել մեր նորեկ իշխանաւորները. Աստուած բարին ընէ...:

Կէսօրուան մօտ մտանք Աշտարակ, ձիերնիս ուղղուեցան բարձրագիւրք սենեակի դրան առաջ:

Ձիս տեղաւորեցին յարակից սենեակ մը, իսկ իրենք մտան կողքի սենեակը, որ իրենց մեծաւորին պաշտօնատեղին էր. կը խօսէին իրարու հետ ընկերաբար, եւ ոչ պաշտօնական ձեւակերպութիւններով: Իրենց խօսակցութիւնը յաճախ լսելի էր ինձ պատի միւս կողմէն.

— Այս տասնոցը երեք միլիոն կ'արժէ, կ'ըսէր մէկը:

— Ձին ալ կ'արժէ երեք միլիոն, կ'ըսէր ուրիշ մը:

Միլիոնները նախկին հայկական հանրապետութեան հայկական դրամներն էին, որոնք դատապարտուած էին քանի մը օրէն քուրջի կտորներ առնալու: Հետեւաբար այդ միլիոնները որ կը դնահատուէին ուրիշ բանի համար չէր, եթէ ոչ իմ զէնքիս եւ ձիուս օրուան գին:

Պօսակցութիւնը առհասարակ կը դառնար շահաբեր որս մը ձգած լլլալու դոճունակութեամբ եւ ոչ ուրիշ բան :

Կտոր մը հաց եւ ժամ մը հանգիստ տալէ վերջ, ինձ յանձնեցին զինուորի մը, տանիլ եւ զիս յանձնելու համար Վաղարշապատի մեծաւորին, իբր բանտարկեալ, ի հարկէ դրաւոր տեղեկադրելով իմ ձերբակալութեանս մանրամասնութիւնները :

Այս անգամ հետիոտն, ինկայ ճանապարհ դէպի Էջմիածին (Վաղարշապատ), հսկիչ ձիաւորի ընկերակցութեամբ : Հակառակ Դեկտեմբեր եղանակին, ջերմ արեւի մը ցոլքը մեզ կը քրտնեցնէր, որուն վրայ կուգար աւելնալ սրտի եւ հոգեկան բորբոքումի ջերմը, ինչպէս նաեւ հետիոտն քալելու յոգնատանջութեան տապը :

Բարերախտաբար շատ հեռու չէր մեր ժամադրաւայրը . երկու ժամէն արդէն մտանք քաղաք՝ Էջմիածին : Առանց մէկու մը ունկընդրութեան արժանանալու, յանձնուեցայ առժամեայ բանտի մը, ուր արդէն բանտարկուած կային երկոտասան այլ երեւելիներ, որոնք քաղաքէն էին եւ դեռ նոր բանտարկուած ըստ իրենց յայտնութեան :

Ծանօթացայ իմ բանտի ընկերներուս եւ սկսանք մխիթարուիլ իրարմով : Ի հարկէ բանտի յատուկ սնունդը անբաւարար կ'ըլլայ առհասարակ . ես դուրսը բարեկամ, հայրենակից չունէի որ ինձ օգնէին այդ ուղղութեամբ . բառին բուն իմաստով զարիպ էի, իսկ ընկերներս քանի որ տեղացի էին, եւ մանաւանդ մեծադոյն մասը տեղական «պուրժուաճներ, ինչ որ պատճառ դարձած էր իրենց բանտարկութեան, իրենց մարդիկը ամէն օր տունը պատրաստուած ուտելիքի ծրարներ կը բերէին : Աւելորդ չէ՞ ըսել որ, անոնք իրենց ծրարները լայնօրէն կը բանային իրարու, իբրեւ բախտակիցներ, ինչպէս նաեւ զարիպիս :

Բանտի կեանքը ոչ ոքիս վրայ այնքան ծանր չէր կշռեր, վստահելով որ, ոչ մէկս յանցադործներ էինք, եւ հաւատքը ունէինք թէ ուշ կամ կանուխ ունկընդրութեամբ մը հասկցնելով մեր անմեղութիւնը, ազատ պիտի արձակուէինք :

Շարաթ մը վերջ՝ առատ դինի եւ ուտելիք ստացան իրենց տնեցիներէն, բանտակից ընկերներս, եւ դարձեալ զիս ալ հրաւիրեցին ըսելով որ Ծնունդ է . պէտք է որ բոլորս մէկ Ծնունդը տօնենք այս տարի բանտին մէջ՝ իբր յիշատակ, եւ մանաւանդ համայնաւարօրէն, քանի որ այժմ մեր հայրենիքն ալ համայնաւար է : Կը խորհէինք թէ՛ եթէ այսպէս երթայ, լաւ է . կ'ուտենք, կը խմենք եւ իրարմով ոչ միայն կը սփոփուինք, այլեւ կ'ուրախանանք :

Բայց դժբախտաբար կարճ տեւեց մեր մխիթարութիւնը . Կաղանդի կէս գիշերին մեր ուրախութիւնը խանդարուեցաւ :

Օրուան քաղաքի կամիսար ընկեր Գարախան, երկու օդնականներով, անսպասելիօրէն բանտին դուռը բանալով, գոյգ տաս-

նոցները ձեռքին տնկուեցաւ դէմերնիս եւ հրամայեց կտրուիլ ու խիստ կերպով դուրս դալ եւ շարուիլ դրան առաջ:

Այդ բոպէին միայն սկսաւ միտքերնիս փոթորկիլ թէ՛ ի՞նչ կը նշանակէ անժամանակ բանտէն դուրս հրամայուիլը. միթէ՞ պետական օրինակութիւն չեն ճանչնար մեր նորեկ ղեկավարները. միթէ՞ մենք պիտի չուենդրուինք իրրեւ մարդ, մեզ հասկցնելու համար որու որ պէտք է:

Մինչ մենք տարուած էինք այս տխուր եւ փոթորկոտ խոհերով, շարքի կանգնելով բանտին դրան առջև, Գարախան եւ ընկերները, ղէնքերնին ուղղած մեզ, հրամայեցին քալել իրենց առջևէն ղիշերուան մուտքին ուր որ պէտք էր երթալ. դոյզն ղեղերում մը արդէն, ոչ միայն ղեղերողին, այլ նոյնիսկ ամբողջիս զնդակահարութիւն էր:

Կը քալէինք ղէպի առաջ դողդոջուն, սարսափելով թէ՛ չըլլայ որ Գարախանի երկու ձեռքերով բռնած երկու տասնոցները կրակուին յանկարծ, եւ կամ՝ եթէ մեզ զնդակահարելու չեն տանիր՝ մեծ բախտ է:

Վերջապէս հասանք Վաղարշապատի բերդին բանտին դուռը, որ բացուեցաւ եւ ներս մտանք, ուր մեզ տեղաւորեցին փոքր սրահը, որ քիչ մը պատուարեր է քան մեծ սրահը որ 400 հոգի կ'առնէ, հոգ չէ թէ անոնք ոտքերնին երկարելու իսկ կարելիութիւն չունենան եւ թիմուին իրարու վրայ:

Շարժումն մը մէջ բանտին ամբողջ սրահները լեցուեցան բանտարկեալներով, իսկ մեր սրահը եղաւ 30 բանտարկեալ, քիչ մը որակեալ դասակարգով՝ ծանօթ Վանեցի Գանիէլ վարդապետ, քանի մը քահանաներ, եպիսկոպոսներ ինչպէս նաեւ կաթողիկոսին օգնականը մեր սրահն էին: Հոս ալ զարձեալ թոյլտուութիւն տրուած էր դուրսէն ծրարներ ստանալու եւ միասնաբար օգտուելու:

Համայնավար պաշտօնեայ մըն ալ բերուեցաւ եւ բանտարկուեցաւ մեր սրահը: Կը կասկածէինք թէ արդեօք իրրեւ լրտե՞ս բերուեցաւ մեզ որսալու համար. սակայն մեր այդ կասկածը երբեք չէր արդարացներ նորեկ բանտարկեալը, որ նախկին ուսուսչայ սպայ մըն էր, եւ հայկական բանակէն փախստական. հետեւաբար որեւրիմ թշնամի հանրապետութեան եւ դործակալ համայնավարութեան:

Բայց կրնար ըլլալ յանցաւոր նաեւ հանդէպ համայնավարութեան, քանի որ բերուած եւ բանտարկուած էր, եւ նոյնիսկ արդիւուած էր անոր, իր կնոջ եւ երկու տարեկան երախային տեսութիւնը, որոնք կը հեծկլտային բանտին դրան առջև, իսկ ինքը ներսը՝ բանտին մէջ: Մէջերնէս ամենէն դժբախտը ան էր, որովհետեւ կասկածելով անկէ իրր լրտես, ոչ մէկ երես չէինք տար, չէինք խօսեր անոր հետ:

Մեր խուցին մէջ կային մարդիկ որ կ'երգէին ու հէքեաթներ կը պատմէին մեզ զբաղեցնելու համար. յաճախ հէքեաթ կամ պատմու-

թիւն՝ վրան-բաց իսկ կ'ըլլար, սակայն կամայ ահամայ ամէնքն ալ հարկադրուած էինք լսելու: Թէպէտ կին մարդ չկար երկար փէշերով, սակայն քահանայ, վարդապետ, եպիսկոպոս կային սեւ փէշերով, որոնք դադտագողի մտիկ կ'ընէին յաճախ կոնակներն դարձած կամ քուն ձեւացած:

Յամենայն դէպս պատմութիւններն ու հէքեաթները մեզ մխիթարութիւն կուտային, մանաւանդ խմբապետի մը ճարտասան լեզուն, որ մասնագէտն էր այդ ճիւղին ոչ միայն իր հէքեաթներով, այլևս պատմագէտ ոճով, թէպէտ ինքը ռամիկ՝ սակայն դրոց բրոցները հեւ ի հեւ կախ կը մնային իր շրթունքներէն, ինչպէս նաև գրադէտ-պատմարան Վանեցի Հայկ Աճէմեանը, որ մեր շարքին կը դանուէր, եւ իր կարգին՝ մեզ կը գրադեցնէր Վանի երգերով:

Դեռ քաղաքին մէջ դատախազ կամ դատական պաշտօնէութիւն դոյութիւն չունէր, մասնագէտներու պակասով. այդ պաշտօնը կը կատարէր անձամբ օրուան ընդհ. կոմիտարը Վաղարշապատի՝ Եղիազարեանը, որ նոյնպէս տէրտէրի մը տղայ էր եւ նախկին ուսսական սպայ, տեղակալի աստիճանով, միաժամանակ փոխաստական Հայկ. հանրապետութիւնէն. հետեւաբար հաւատարիմը նորեկ իշխանութեան: Ունենալով բուսական զարգացում առժամեայ տէրն ու տիրականն էր Էջմիածնայ դաւառի, ամենայն լիազօրութեամբ, թէ՛ կոմիտար էր թէ՛ դատաւոր. ամէն ինչ իր ձեռքն էր. բանտարկել, խուզարկել, նոյնիսկ զնդակահարել:

Շատ պարզ էր որ ան ցանկը ունէր բոլոր բանտարկեալներու. հետեւաբար՝ մանաւանդ աչքի զարնելիքները աչքէ անցնելու համար օր մը բանտ եկաւ, բանտապետին սենեակը իրր պաշտօնատեղի տեղաւորուելով, սկսաւ պրպտել անուանացանկը որ ունէր իր առջև: Առաջին էջին վրայ կը հանդիպի տեղակալ Մ. Աւետեանին, ձիով եւ մաուզերով ձերբակալուած Աղաւնետան մէջ, հանրապետութեան նախկին վաչապետ, տաճկահայ...:

Այդքանը բուսական էր որ ան ըլլար վտանգաւոր մէկը. մանաւանդ մաուզերիստ էր, զինուորականի մը համար մաուզէր կրելը ընդունելի երեւոյթ մըն էր, սակայն ան այսպէս չէր ընդունել իրականութիւնը, որովհետեւ հայ հանրապետութեան օրով «մաուզերիստ»ը դէ՛ ճանուէր եւ տպաւորութիւն կը թողուր, դաշնակ կուսակցութենէ տրուած իր անձեռնմխելի եւ սարսափազդու լայն լիազօրութեամբ: Հետեւաբար ընկեր կոմիտարը կ'ընդունէր որ տեղակալ Աւետեանն ալ իրրեւ մաուզէր կրող, «մաուզերիստ» դաշնակ պատասխանատու էր. հաշիւներ, մտածումներ, դատապարտութիւններ որոնց անտեղեակ էի ես:

Առաջին առթիւ կանչուեցայ ես կոմիտարի մօտ, որ միայնակ նստած՝ անուանացանկ եւ տեղեկագրութիւն իր առաջ, հարց տուաւ.

— Դուք տաճկահայ սպա՞յ էիք:

— Այո՛ :

— Մաուզերի՞ ստ էիք :

Նկատելով անոր դիտաւորութիւնը, ըսի .

— «Մաուզերիստ» չէի . մաուզեր կրող էի՛ իբր սպայ եւ վաշտապետ . հարկադրութիւն մը որ պաշտօնիս հետ կապ ունի :

— Դաշնակցական էի՞ք :

— Ո՛չ . կեանքիս մէջ երբեք կուսակցական եղած չեմ :

— Դաշնակ կառավարութեան չէի՞ք ծառայեր :

— Այո կը ծառայէի ոչ թէ Դաշնակցութեան՝ այլ ժողովուրդիս սիրոյն համար . իսկ այժմ որ դաշնակներ չկան, համայնավարներ կան, դարձեալ կը ծառայեմ, դարձեալ իմ ժողովուրդիս սիրոյն, եթէ արտօնուի :

— Լաւ, լաւ, մաուզերիստն ու չինովնիկը (սպայական աստիճան կրող) մենք շատ լաւ կը ճանաչենք :

Ուրեմն՝ ան համոզուած էր որ ես թէ՛ «մաուզերիստ» էի եւ թէ՛ «չինովնիկ» . երկու բառեր, որոնք անժխտելիօրէն զիս կը դատապարտէին, նոյնիսկ զնդակահարութեան :

Կոմիտարը կարմիր մելանով բան մը արձանագրեց եւ զիս ճամբու դրաւ դէպի բանտի խցիկս, որուն արժէքին եւ իմաստին անտեղեակ մնալով հանդերձ անդորր էի :

ՓԵՏՐՈՒԱՐԵԱՆ ՅԵՂԱՓՈԽՈՒԹԻՒՆ

Հայաստանի խորհրդայնացումի սկզբնական շրջանները արդէն տառապակոծ հայութիւնը՝ չարաչա՛հ եւ անճարակ զեկավարներու դործունէութեան թատերաբեմ դարձաւ, որոնք հակոտնեայ երկու թելերու վրայ սկսան խաղալ : Մէկ կողմէն ճառարխօսութիւններ, շռայլ խոստումներ տեղի կ'ունենային հաւասարութիւն, ազատութիւն, ձրի թատրոն, հիւանդանոց յանկերգներով, միւս կողմէ կեղեքում, բռնութիւն, թալան համայնական անունով : Կը դրաւէին գիւղացիին, քաղաքացիին կենսական պաշարը՝ կաթ, ալիւր, չորեղէն, ինչպէս նաեւ գոյքերը՝ անկողին, գորգ, ոսկեղէն, եւայլն, եւ որոնց կարելորազոյնները իրենց սեփական տուները կ'ուղարկուէին :

Այս բոլորին զուգընթաց կ'ընթանար նաեւ բարքերու անկումը : Սոյն նախնական օրերուն էր նաեւ որ «Ամօթը ի՞նչ է» ընկերութեան անդամուհիներէն աղջիկ մը բոլորովին մերկ՝ էջմիածինէն Աշտարակ կ'երթար :

Զէկիտտ մը էջմիածնայ մայր տաճարը մտնելով հրամայեց լուսարարին բանալ նաեւ միւռոնի կաթսան, մատը թաթիսեց միւռոնի մէջ՝ ապա քսեց կօշիկին :

Այս սրբապղծութեան շղիմանալով զառամեալ Անանիա Արք.ը գոչեց .— «Չես ապրի մարդ» :

Իսկապէս այդ երիտասարդ չէկիստը շարաթ մը վերջ մահացաւ :
Գիւղացի մը իր աշխատանքին բերքը Երեւանի շուկան կը տանէր
ճախելու, փոխելու եւ անով ընտանիք ապրեցնելու համար . պետա-
կան քննիչներու ենթարկուեցաւ, 15 քիւօն չանցնող պտուղին զամ-
բիւղը դրաւուեցաւ : Այդ ժամանակ գիւղացին դռնէն .— «Աստուած
ազատէր մեզ այս «ազատութենէն», որու մասին կը ճառէին օրուան
ղեկավարները :

Էջմիածնայ, Երեւանի եւ այլ կեդրոն քաղաքներու բանտերը
լեցուելէ վերջ, Յունութեան արեւոտ օր մը հրահանգուեցաւ Հա-
յաստանի նախկին սպաներուն ներկայանալ եւ ցուցակագրուիլ : Երբ
սոյն դործողութիւնը վերջացաւ, քանի մը օրուան մէջ, զանոնք հա-
ւաքեցին Քանաքեռ, որոնց մէջ կային Պոլսէն նոր հասած տաճկահայ
ւսանիք, որոնք՝ Ղարսի անկումով դուրկ մնացած էին հայրենիքը
տեսնելու եւ ապրելու երջանկութենէն, ի մէջ այլոց նաեւ ծերունա-
զարդ զօրավար Նազարպէկով, որոնք նոյն օրն իսկ՝ իբրեւ աքսոր,
ճամբու դրուեցան ոտքով դէպի Տիլիճան, Թիֆլիզ, Պաքու, Ռոստով՝
դէպի Ռուսաստանի խորերը :

Ապա ձեռնարկուեցաւ բանտարկեալներու մաքրագործման . երկու
դիշերուան մէջ՝ Երեւանի բանտին մէջ իսկ կացինահարուեցան 150է
աւելի «յանցաւոր»ներ . դահիճի պարտականութիւնը ոչ մերժած էր
հայ զինուորը, օրուան ղեկավարները ճարեցին Թուրքեր՝ որոնք այդ
դործին վարպետն էին, եւ որոնք սիրայօժար կատարեցին իրենց ցոյց
տրուած պարտականութիւնը :

Որքան որ նոյն հրամանը էջմիածնայ բանտի վարչութեան ալ
թելադրուած էր, սակայն այս վերջիններս համարձակութիւնը շու-
նեցան զայն դործադրելու, որովհետեւ ժողովրդական պահակներ
զինուած կը հսկէին բանտի պահակներուն վրայ, պարտականութիւն
ստանձնելով, ի հարկին, վտանգուած բանտարկեալներու ազատա-
դրութիւնը, կրակ բանալով եւ յարձակում դործելով, վստահ ըլլալով
ժողովրդական ընդհանուր պոռթկումին : Որով էջմիածնայ 600 բան-
տարկեալներուս եւ ոչ մէկուն քիթը արիւնեցաւ մինչեւ յեղափոխու-
թեան եւ ազատագրութեան օրը :

Երեւանի բանտին մէջ կացինահարուողներու յանցաւոր բառը
չակերտի մէջ առած էինք՝ անոր համար որ՝ սպաննուածներու մէջ
անմեղներ աւելի շատ էին քան յանցաւորները . օրինակ՝ տաճկահայ
սպայ՝ տեղակալ Վարդան Բակուր (Սերաստացի, տես նկարը էջ 443)
յանցանքը այն էր որ՝ երբ հայկական զօրամասերը Կարսը լքելով
նահանջեցին մինչեւ Ալեքսանդրոպոլ, այս վերջինս հրաման ստացած
էր պաշտպանել Երասխի կամուրջը, որեւէ դնով Ալեքսանդրոպոլը
պաշտպանելու համար : Հետեւաբար՝ երբ Վարդան իր վաշտով զիրք
բռնեց կամուրջի սահմանին՝ ղիմադրելու համար Թուրքերու գրոհին,

քանի մը ուսուսչայ զինուորներ լքեցին ճակատը, ըմբոստանալով վաշտապետին դէմ:

Թրքական տիտիպլինով օժտուած տեղակալ Վարդան՝ տասնոցը քաշելով երկու հոգի դնդակահարեց: Հետագային այդ զինուորներու ընկերներն էին որ մատնած եւ ձերբակալել տուած էին զայն մահուամբ պատժելու համար, որուն յանցանքը Թուրքին մուտքը արդիւն էր դէպի Ալեքսանդրոպոլ:

Չմոռնանք յիշելու որ կացինահարուածներու շարքին կային նաեւ յանցաւորներ օրուան նորեկ իշխանաւորներէն. ինչպէս Վաղարշապատի ընդհանուր կոմիսար Եղիազարեան (նախկին ուսուսչայ սպայ) որ վերին իշխանութեան կողմէ մասնաւոր քննութեան ենթարկուած եւ դատապարտուած էր, համայնական անունով հաւաքուած գոյքերու, սակեղէններու (զարդեղէն) կարեւորագոյն մասը իր տունը ամբարած ըլլալուն համար: Ինչպէս նաեւ Գալուստը (տաճկահայ սպայ) եւ ուրիշներ, որոնք դաւադրող ընկերներ էին:

Բնական է որ վերոյիշեալ բոնի եւ ապօրինի թալաններն ու արիւնհեղութիւնները հիմնական պատճառները դարձան ընդհանուր ժողովրդական ընդվզումի, փետրուարեան յեղափոխութեան, իբրեւ տարերային բողոք կամ պոռթկում մը, ընդդէմ օրուան անփորձ եւ անկարգ ղեկավարներու եւ ոչ թէ պետական տապալման:

Ի սկզբանէ այս էր նաեւ Փետր. 18ի ապստամբութիւնը նախաձեռնող Դաշնակցութեան համոզումը, որոնք ժամանակին թերթերով նոյնիսկ խմբադրականներով յայտարարեցին թէ՛

— «Ներկայ պայմաններու մէջ՝ խօսք չի կրնար ըլլալ պետական տապալման, կամ փոփոխման մասին, եւ մենք ուրիշ բան չենք ուզեր եթէ ոչ առաւելագոյն բարիքը հայ ժողովուրդին, նոյնիսկ խորհրդային կարգուսարքով»:

Սոյն համոզումով ժողովուրդին միտքը պատրաստելէ վերջ՝ յանկարծ ուրիշ գոյնով դուրս եկան Կարօ Սասունիներ եւ Վրացեաններ: Անոնք իրենց դրօշակներով եւ դէնքերով ցած իջան Ալազեազի բարձունքէն, եւ քանի մը ժամուան մէջ տիրացան Վաղարշապատի շրջանին, իսկ երկու օր վերջը Երեւանի շրջանին:

Այս առթիւ Ս. Վրացեան 1921 Մարտ 15 թուականին հեռագրեց Թուրքիոյ Ազգ. մեծ ժողովի Արտաքին գործերու նախարարութեան.

« Ազատուելով բոլշեւիզմի անունով Հայաստան մտած օտար լուծից՝ Հայաստանի ժողովուրդը լիքն է կարուկ վճռականութեամբ՝ ապրելու ազատ ու անկախ եւ ամենամօտիկ բարեկամական յարաբերութիւններ ստեղծելու իր հարեւանների առաջին հերթին, տաճիկ ժողովուրդին հետ:

« Իմ կառավարութիւնը Տաճկահայաստանի եւ Հայաստանի մէջ ազգային նօրմալ եւ բարեկամական յարաբերութիւններ սկսելու բազա է համարում այն պայմանները, որոնք ձեւակերպուած են ան-

ցեալ տարուայ Դեկտեմբեր 2ին Ալեքսանդրոպոլ կնքուած հայ-տաճ-
կական դաշնագրի մէջ եւ հետագային ստեղծուած իրական պայ-
մանները» :

1921 Մարտ 12ին կը հեռագրէ Ձիչերինի .

« Ա. Մոսկուայի կոնֆերանսը իրաւասու չէ քննութեան առնելու
Հայաստանի խնդիրը :

« Բ. Հայաստանի յեղափոխական կոմիտէի ներկայացուցիչ եւ
Խորհրդային Հայաստանի արտաքին գործերի ժողովրդական կոմի-
տան իրաւունք չունի մասնակցելու կոնֆերանսին, քանի որ արդէն
տապալուած է խորհուրդների իշխանութիւնը » :

1921 Մարտ 21ին կը հեռագրէ Լոնտոն, Արտաքին գործերու նա-
խարարութեան .

« Խնդրում եմ յայտնել Լոնտոնի կոնֆերանսին հետեւեալը, —
Հայաստանը ուղում է ապրել հաշտ ու բարեկամարար հարեւան
Թիւրքիայի հետ. ուստի ցանկանում է որ Լոնտոնի կոնֆերանսի
որոշումները առիթ չի տան փոխադարձ անվստահութեան կամ դժգո-
հութիւնների Թիւրքիայի եւ Հայաստանի միջեւ » :

Երեւանի եւ Վաղարշապատի շրջաններուն տիրանալով գործը
վերջ չգտաւ, այլ սկսան ընդհանրանալ եղբայրասպան ներքին կռիւ-
նները ամէն տեղ. մանաւանդ Ախտայի եւ Շարուրի ճակատը :

Այս առթիւ Ս. Վրացեան՝ Պէհատտին Շաքիրի միջոցաւ Անդարա
հեռագրեց, խնդրելով թէ՛ « Ռեքա՞ն ղինուոր եւ ռազմամթերք կարող
էք ղրկել մեզ եւ որքա՞ն ժամանակի մէջ » :

Միայն Վրացեան մը կարող է հաւատալ թէ՛ Թուրքը իր սելուկ
աշուկներուն համար զօրք եւ ռազմամթերք կարող է ղրկել իրեն,
հակառակ Ռուսերուն՝ որուն կը պարտի իր ազատագրութիւնը նման
օժանդակութեամբ :

Օժանդակութենէ եւ աշխարհէ կտրուած Վրացեան շարունակեց
եղբայրասպան կռիւր 42 օրեր անընդհատ : Եղբայր եղբօր, հայրը՝
որդուն, որդին իր հօր դէմ, բիր, դանակ, գնդակ, գնդացիր եւ թըն-
դանօթ գործի լծելով գիշեր ցերեկ :

Արդիւնքը եղաւ՝ պարտութիւն եւ նահանջ բայց՝ « հայ ազգի
փրկիչ » դաշնակ « չէֆ » Վրացեանը դեռ անելիք, կատարելիք քաջա-
ղործութիւն ունէր. հետեւարար՝ ան իր շրջապատով, ղինուորովն
ու զազթականովը նահանջելով՝ ուղղուեցաւ դէպի Մարդարայ կա-
մուրջը, անկից Տաճկաստան անցնելու եւ Թուրքիա ապաստանելու
համար :

Թուրք սահմանապահ սպան ճամբայ չտուաւ յայտնելով թէ՛ —
այդ մասին պէտք է հեռագրեմ Ղազիին, ղրական պատասխան ստա-
նալու պարագային միայն կարող եմ ձեզ ճանապարհ բանալ :

Մինչեւ պատասխանին գալը, որուն Վրացեան միայն կը հա-
ւատար, խորհրդային ձիւտրները եկան ետեւէն հասան : Վստահօրէն

կարող եմ ըսել — բարեբախտաբար՝ վրացեան ու իր նմանները խեղճորոյս բռնեցին Չանգեղուրի ճամբան ձիւն ու բութին. մօտ 12 հազար հոգի, եւ սպարապետ Նժդեհի հովանաւորութիւնը վայելելու:

Ընկ. Միասնիկյան

ԱԼ. ՄԻԱՍՆԻԿԵԱՆ

Համար. աւա՛ղ, ան ալ իրենց նման գլուխ ազատելու համար միասին
սնցաւ Պարսկաստան:

Հետեւեալ օրը Երեւան հասաւ Միասնիկեան, ազատամիտ եւ
Ֆորովի անձնաւորութիւն մը, հրաման արձակեց թէ «Կռիւր դադրած

է, խորհրդային իշխանութիւնը դարձեալ տէրն է Հայրենիքին, հետեւաբար ընդհանուր ներում շնորհուած է կուուղ երկու կողմերուն, բանտին դռները պէտք է բաց մնան որեւէ քաղաքական յայտարարութեամբ. մահով պիտի պատժուին ամէն անոնք՝ որոնք փոխ վրէժի կը գիմեն »:

Միասնիկեանի կողմէ մէկ համայնափար միայն կախաղան բարձրացաւ, փոխ-վրէժով գինովցած՝ հայ քահանայ մը սպաննած ըլլալուն համար՝ Աշտարակի շրջանը:

Վերոյիշեալ եղբայրասպան պատերազմը թէպէտ ցուալի, բայց զգալի բարեփոխում մը յառաջ բերաւ Հայաստանի մէջ: Հին պատասխանատուներէն ոմանք բանտին մէջ դաշնակցականներու շարքին գնդակահարուած կամ կացինահարուած էին, ինչպէս Վաղարշապատի կոմիսարը Եղիազարեան, իսկ ոմանք ալ պաշտօնէ քշուեցան, ինչպէս Արիսը:

Գաշնակցութիւնը՝ փոխան Երեւանի բանտին մէջ կացինահարուածներուն, նահանջի ժամանակ էջմիածնայ բանտէն դատեց 11 հոգի համայնափար եւ տարաւ գնդակահարեց քաղաքէն դուրս, իսկ Երեւանի բանտէն դատեց 50 հոգի եւ տարաւ իր նահանջի կարաւանին հետ Ձանգեղուր, եւ յանձնեց Նժդեհին, որ իր կարգին իր վրէժը լուծեց, զանոնք Տաթևեայ վանքի ժայռերէն ողջ ողջ ցած գլորելով:

Այսպէսով ընդմիշտ վերջ գտաւ Հայաստանի եւ հայ ժողովուրդի վերջին արիւնաներկ գոթախտութիւնը, երկու կողմէն 20 հազար հայ կեանքեր խլելէ վերջ:

Հայկական բախտը անցաւ խորհրդային եղբայրակցութեան գիրկը, կոչուելով «Սորհրդային Հայաստան», ինչ որ իր խաղաղ եւ վերաջէն բարդաւաճումը նշելի գիրք մը ցոյց կուտայ մինչեւ այսօր իր գիտական եւ ճարտարարուեստական բարգաւաճումով:

ԼԵԳԷՈՆԱԿԱՆ ԿԱԶՄՈՒԹԻՒՆ

Տիրան թէքէեան՝ դամիսէր Փրանսական ծովային իշխանութեան 1919ին, այսպէս կը գրէ իր յուշերուն մէջ Հայ լեզէոնական կազմութեան մասին.

— « Բարձր-Հայք թրքական լուծէն ազատագրուած էր արդէն սուս յաղթական զօրաց կողմէն :

« Հայկական կազմակերպուած եւ տարամերժօրէն աղբային դործողութեան անսահման տենչանք մը կը ցնցէր բոլոր Հայ սրտերը. միջնորդաբար նպաստաւոր էր : Բարեկամներ ինչ ինչըրեցին՝ ինքս իսկ փորձել, Հայ ծագումով Փրանսացի սպայի մը հանդամանքովս, առաջ բերելու այդ միաբանութիւնը, վստահ թէ պիտի յաջողէի :

« Լաւ տրամագրուած եւ յստակատես պետ մը ունէի, եւ ապահով էի թէ՛ ուշ կամ կանուխ այդ միաբանութիւնը պիտի իրագործուէր : Մենք թղթակցութեան մէջ էինք եզրիպտահայ զանազան կազմակերպութեանց հետ, որոնց մէջ բաւական բարեկամներ եւ վստահելի յարաբերութիւններ ունէի :

« Անհատապէս բոլոր Հայերն ալ համաձայն էին Ազգային Միութեան մը անհրաժեշտութեան մասին : Ֆրանսան ինքնամտոյց կ'ըլլար օժանդակելու եւ վարելու նոր ծնող սոյն զինուորական շարժումը :

« Լաւ տրամագրուած եւ յստակատես պետ մը ունէի եւ ապահով էի թէ դրական պատասխան մը պիտի ստանայի : Օր մը համարձակեցայ ըսել. — « Հրամանատարդ իմ, հայկական միութիւնը պիտի կատարուի. անիկա պիտի կատարուի Ֆրանսայի անունով, պահանջեցէք զայն այդ անունով, եւ դուք զայն ձեռք պիտի բերէք » :

« Հրամանատարը գրեց, նախազգացուած հրաշքով մը՝ կուսակցութիւններու միութիւնը կնքուեցաւ Եզրիպտոսի մէջ քանի մը օր յետոյ : Զինուորագրութեան յանձնախումբեր հաստատուեցան Փահիրէ եւ Ալեքսանդրիա : Ճէպէլ Մուսայի մեր նորագիրներուն հետ Ա. վաչտի մը զօրաթիւր արդէն ապահովուած էր Արեւելեան Լեզէոնին :

« Պաշտօն ունենալով Բորթ Սայիտի մէջ զինուորագրութեան բարոյական եւ քաղաքական հսկողութիւնը կատարելու, Արեւելեան Լեզէոնին Կիպրոս փոխադրութենէն յետոյ, ես մեծ հրճուանքն ունեցայ տեսնելու դալուստը՝ Ամերիկահայ մեր հիանալի կամաւորներուն զոր երբեք բաւական գոված պիտի չկրնամ ըլլալ :

« Ֆրանսայի օտար լեզէոնին կտրիճ վերապրողները, եւ Միջագետքի ու Պաղեստինի ազատագրուած զինուորական Հայ զերինները նկան բոլորն ալ ստուարացնելու Հայկական Լեզէոնին շարքերը :

Անիկա այլեւս լաւ հաստատուած ուժ մըն էր, որով հպարտ կրնային ըլլալ Լեզէոնին պետերն ու Հայերը »:

Ճէպէլ Մուսայի քաջակորով Հայերը որոնք կարողացած էին քառասուն օրուան դոյամարտ մղել իրենց անառիկ լեռնային բոյները ընդդէմ անիծապարտ եւ ջարդարար Թուրքին դէմ, ազատագրուած եւ լեզէոնականի կորիզը կազմած էին, որոնց մասին այսպէս կը գրէ Տիրան Թէքէեան. —

« Թէպէտ ազատ երկիր՝ բայց իրենց խորթ կուզար Բորզ Սայխի անապատային կեանքը ճէպէլ Մուսայի առիւծներուն համար, որոնք մեր միջոցաւ ազատագրուած եւ հոն հաստատուած էին:

« Իրենց սիրտը կը յորդէր ատելութեամբ եւ վրէժով, չէին կարող հանգիստ քուն քաշել: Ամէն օր իրենցմէ պատուիրակութիւններ կ'ընդունէի, որոնք կուզային ինծի պարգել գործողութեան արկածալի յատակադծեր: Իմ պետերս դիւրաւ ըմբռնեցին թէ կարելի չէր ամբողջ այդ կարիճ երիտասարդութիւնը ձգել Բորզ Սայխի քէմբրին մէջ, աւագին վրայ անշարժ վիճակի:

« Որով տեղւոյն ծովային սպայակոյտը շահագրգռուեցաւ անոնցմով, ծրագրուեցաւ՝ մասնաւոր զինուորական կրթութիւն մը տալ անոնց եւ փափաքնուն ալ դոհացում: Ծովային հրամանատար Պընուա տ'Ազի ստանձնեց այդ պարտականութիւնը, ես ալ նշանակուեցայ անոր օգնական:

« Քիչ ժամանակէն, ամբողջ զումարտակ մը կատարելապէս կըրթուած էր շնորհիւ իրենց եռանդին, եւ պատրաստ՝ ի հարկին գործողութեան մէջ մտնելու: Այն ատեն է որ դրուեցաւ հարցը՝ ամբողջ այդ քերմեռանդ եւ զինավարժ երիտասարդութեան օգտագործումին:

« Այսպէս՝ ճէպէլ Մուսայի Հայերուն զումարտակը կորիզն եղաւ Հայ Լեզէոնականին:

« Հրամանատար Ռօմիէօ Փարիզէն եկաւ Մեսիան ունենալով ձեռք առնել ոչ միայն ճէպէլ Մուսայի փախստականներուն մէջ ստեղծուած շարժումը՝ այլ Եգիպտոսի հայկական շարժումը, որ Պրանսայի կողմէ ներկայացուած զինուորական ավակցութենէն քաջալերուած լայն ասպարէզ կը ստանար, ինչ որ շնորհիւ Հայ ընդհանրական գործակցութեան այդ շարժումն ալ յաջողութեամբ պսակուեցաւ, որուն յաջորդեցին ամերիկեան կամաւորներու շարժումը գէպի Լեզէոնական միութիւնը »:

Վերոյիշեալ կերպով կեանք եւ կերպարանք ստացած էր լեզէոնական շարժումը, որուն մաս կազմած էին Ապրիլեան Եղեռնի աղէտէն վերապրող հայութիւնը, որոնք մերժեր էին յուսալքումն ու քայքայումը հայկականութեան, հակառակ Թուրքին ցանկութեան, որոնք ամէն երկրէ եւ ամէն կողմէ փութացած էին գէպի լեզէոնական դրօշակը՝ մարտնչելու համար հայութեան մահացու ոսոխ թուրք Քշնամուտն դէմ, յանուն հայ ժողովուրդի եւ հայ հայրենիքի ազա-

տաղրութեան, դօտեպնդուած աղբայրն վերականգնումի անտեղի-
տալի տենչանքով, դիւցազնական եւ յաղթական խոյանքով:

Արեւելեան Հայկական Լեզէոնը ոճրադործ Քուրքիոյ էմ բազ-
մաթիւ ճակատներու վրայ տարած յանդուզն եւ քաջ յաղթանակ-
ներովը, հայ դիւցազնեղութեան փայլուն մէկ զրուսազը արձանա-
գրեց Արարայի ճակատամարտով, ուր՝ ընդամէնը քանի մը հազար
հայկական կամաւորներ հերոսական մարտնչումներով կարողացան
հասկցնել մարդկութեան թէ՛ հայ ժողովուրդը հակառակ իր կրած
հալածանքներուն ու ջարդերուն, ընդունակ է պահելու իր սաղմա-
կան ուղին, ունի վճռական կամք ու տոկունութիւն՝ հարուածը հար-
ուածով փոխարինելու:

Անգլիացի զօր. Ալէնպիի հրամանատարութեան տակ՝ 1918ի
աշնան, Սեպտեմբեր 19ին, տեղի ունեցաւ Արարայի համբաւաւոր
ճակատամարտը: Հայկական Լեզէոնի սաղմիկները խոյանալով դէպի
Արարայի բարձունքները խորտակեցին, պարտութեան մատնեցին
թուրք զօրամասերը, հայկական ազատագրութեան խոր գիտակցու-
թեամբ եւ վսեմ հաւատքով, որուն իրականացումը՝ հատուցումը
պիտի ըլլար իրենց կոռուին ու զոհարելութեան:

Արարայի հերոսական ճակատամարտի մասին ժամանակին հիւս-
ուեցան ներքողներ՝ Ֆրանսական եւ անգլիական բարձրաստիճան
զինուորականներու կողմէ, բարձրօրէն գնահատուելով անոնց տարած
նշանակելի յաղթանակը, որոնց կարգին պետական պատասխանա-
տու շրջանակները հանդիսաւոր խոստումներու շոյալանքով մը յայ-
տարարեցին թէ՛ — Հայ ժողովուրդի պատմական իրաւունքներու
վերստացման ի խնդիր՝ Արարայի եւ այլ ճակատներու վրայ կատա-
րած հայ կամաւորներու զոհողութիւններն ու մարտնչումները պիտի
շնորհուին, եւ լայնօրէն պիտի վարձատրուին իրենց երազած ազա-
տութիւնով եւ անկախութիւնով:

Տէր Գեորգեան (լեզէոնական) այսպէս կ'արտայայտուի իր
յուշերուն մէջ. —

« Հայ կամաւորական խումբերը՝ 1917ին Կիպրոսի մէջ տարուան
մը զինուորական մարզանք կատարելէ վերջ է որ զրկուեցան սաղ-
մազաշտ, բոլորն ալ ժպտաղէմ եւ հայ ժողովուրդի փրկութեան
վսեմ գործի պաշտօնարով եղբայրացած՝ սրացան դէպի պարտակա-
նութիւն:

« Անցանք Բորթ Սայիտ. 15 օր հանդիստ ընելէ վերջ, մեկնե-
ցանք Ղաթմա. 24 ժամ անձիր անապատները կտրելէ վերջ հասանք
Մէժա-էլ-Սաարը կոչուած արարական գիւղը, ուր լսելի եղաւ
սաղմաճակատին զոռացող թնդանօթներու ձայնը: Տօթակէզ արե-
ւուն տակ երեքօրեայ անապատային ճամբորդութենէ մը վերջ հա-
տանք Արարա լեռան ստորոտը:

« Թրքական բանակը դիրք բռնած էր Արարայի բարձունքը. 15

օր անոր փէշերուն տակ պահակի պարտականութիւն կատարելէ վերջ 16րդ օրը սկսաւ թնդանօթի ահեղ դոռումը: Բոլորնէլ Ռօմէօն տուաւ վերջնապէս Հայ կամաւորներուն սպասած յառաջխաղացումի հրամանը:

« Յարձակեցանք թրքական զիրքերու վրայ, վաղելով, մազլցելով, նոյնիսկ երգելով, առանց ուշադրութիւն դարձնելու մահաւիթ զնդակներու տարափին:

« Թշնամին տեսնելով վրէժխնդիր Հայ կտրիճներուն անդիմազրելի խոյանքը, հարկադրուեցաւ փախուստի դիմել: Այդ միջոցին՝ մենք կարողացանք զերի բռնել 147 զինուոր, մէկ հազարապետ եւ երեք հարիւրապետ, որոնցմէ մին Յոյն էր:

« Մեր կողմէն ունեցանք 24 մեռեալ. 67 վիրաւոր: Ֆրանսական եւ անգլիական զօրքը հալածեց նահանջող թշնամին, իսկ մենք հանդրատի կոչուեցանք Ռամլէ, ուր 15 օր հանգստանալէ վերջ, ուղղուեցանք Պէյրութ »:

Սուէիաս Մուրատեան (Լեզէոնական, Սարրերզցի) կը դըէ. —

« Հայ Ազգային Միութեան պատուիրակները՝ յանձին Սապահբիւլեանի, Տամատեանի եւ Հանրմեանի՝ Ամերիկա հասան 1917ին լեզէոնական շարժումը ստեղծելու համար:

« Կարճ ժամանակուայ ընթացքին՝ 300է աւելի Հայ կամաւորներու կարաւան մը Ամերիկայէն մեկնելով հասաւ Պորտօ, ուր Ֆրանսական իշխանութիւնը զանոնք ընդունեց զրկարացի պառչած ձեւակերպութիւններով, որոշ անկաժքմանի թուղթեր ստորագրել տալով՝ յանձնեց Ֆրանսական սպաներու հսկողութեան եւ մարզանքին, ապա ուղարկեց դէպի Կիպրոս, ուր մաս մը Հայ լեզէոնականներ արէն կը մարդուէին:

« Օղոստոսի վերջերը՝ Կիպրոսի Հայ լեզէոնականներու երկրորդ հազարեակը մեկնեցաւ դէպի Պաղեստին, իսկ նորակոչները մնացին հօն:

« 1918 Սեպտեմբեր 19ին, ժամը 8,30ին յարձակումը սկսաւ Արարայի վրայ: (Որուն մանրամասնութիւնը յիշուեցաւ):

« Յաղթական լեզէոնականներուն հանդիստ տրուեցաւ ՀայՓայի մէջ, ուղղուելու համար էպի Պէյրութ, Կիլիկիա »:

Պաղեստինի ճակատը՝ զօր. Ալէմպիի եւ Հայ լեզէոնականներու դէմ կը դանուէր նորընտիր Լիման Փոն Սանտերօ փաշան, որ նոյնպէս՝ անփառունակ եկրպով պարտուելով իր զերման սպայակոյտովը միայն՝ Հալէպ նահանջեց: Իրենցմէ ետք Հալէպ նահանջեցին նաեւ թուրք սպայակոյտը, որոնց մէջ էին Մուսթաֆա Բէմալ, Քեազիմ եւ Ֆուաթ փաշաները, զրեթէ մերկ, կտրած էին աւելի քան 400 քիլոմէթր հեռաւորութիւն մը մինչեւ Հալէպ. այնքան շտապ փախուստ տուեր էին որ՝ վարտիկ մը հազնելու ժամանակ իսկ չէին ունեցեր, եւ ասիկա՝ առանց չափազանցութեան. անոնցմէ Ֆուաթ եւ Քեազիմ փաշաները երբ Ալթունեան հիւանդանոցը ընդունուեցան

գարմանուելու համար, վերոյիշեալ ճշմարտութիւնը խոստովանեցան:

Շարաթ մը ետք թուրքիս ստիպուեցաւ զէնքերը վար դնել եւ ճանչնալ իր պարտութիւնը:

Արարայի ճակատամարտին մասնակցած էին 3000 հայ կամաւորներ. ունեցած էին 21 նահատակներ եւ 68 վիրաւորներ, որոնց թաղումը կատարուեցաւ 1918 Սեպտեմբեր 20ին՝ Արարայի բարձունքին վրայ, որոնք հետագային փոխադրուեցան Երուսաղէմ եւ յուշարձան մը բարձրացուեցաւ անոնց անմոռանալի շիրմին վրայ:

ՅՈՒՇԱՐՁԱՆ ԱՐԱՐԱՅԻ ԶՈՂԵՐՈՒ

Կարապետ Թորոսեանի (Լեզէոնական) յուշերը.—

« 1918ի Սեպտեմբեր 19ին, Արարայի համբաււոր ճակատամարտին թուրք բանակը այնպիսի վճռական հարուած մը ստացաւ, որ այլեւս չկարողացաւ նոր զիրքեր բռնել եւ մինչեւ Հալէպ նահանջեց ու քայքայուելով անձնատուր եղաւ դաշնակիցներուն: Հայկական Լեզէոնը Պաղեստինէն մինչեւ Պէյրութ պարտաւորուեցաւ սաքով քալել. ճամբորդութիւն մը՝ որ տեւեց ամբողջ քսան օր եւ

մեր ամբողջ զինուորական կեանքի ամենատաժանելի առաջխաղացքն
եղաւ :

« Պէյրուսի մէջ ժամանակ մը հանգստանալէ եւ կազդուրուելէ
վերջ, Գեղեմաճարի առաջին օրերէն մէկը Պէյրուսէն նաւ եռինք
Կիլիկիա երթալու համար : Հայոց պատմական Կիլիկիան գրաւելու
գործը մեզի յանձնուիլը պատահակա՞ն քայլ մըն էր, թէ ոչ որոշ
հաշիւներու վրայ հիմնուած կարգադրութիւն մը, այդ մասին ոչ
ոք բան մը գիտէր այն ատեն : Երկու օր վերջ, երբ մեր նաւը Մերսինի
նաւահանգիստին մօտեցաւ՝ զարմանքով տեսանք, որ չէնքերուն վրայ
յունական դրօշակներ կը ծածանէին : Այդ մասին հարցուցինք եւ
մեր Փրանսացի սպաներն ալ չկրցան որոշ բացատրութիւն մը տալ :

« Նաւահանգիստը քարափ չունենալուն՝ նաւերնիս հեռուն խա-
րխիս ձգեց եւ մնացեալ տարածութիւնը փոքր նաւակներով պէտք
էր կտրէինք : Եւ պատահեցաւ, որ մեր տասնեակը առաջին նաւակին
մէջ դանուեցաւ : Զինուորները նկատելի լրջութիւն մը առած՝ թաղ-
ուեր էին խորհուրդներու մէջ. ամէնքն ալ կը զգային, թէ այդ օրը
պատմական է, որովհետեւ առաջին անգամն ըլլալով զինուած հայ
բանակ մը ոտք պիտի դնէր այն հողամասին վրայ, ուր երկար դարեր
առաջ հայ ժողովուրդին ազատութեան ու պետականութեան արեւը
փայլեր էր :

« Երբ նաւակնիս հասաւ փայտաշէն կայանը, տեսանք որ սան-
դըխամատեր չկային եւ պէտք էր քանի ոտք վեր մագլցէինք տախ-
տակամածին վրայ հասնելու համար :

« Շատ չանցած բոլոր նաւակներն ալ հասան եւ սկսանք ամէն
կողմէ վեր բարձրանալ : Ընդամէնը ութը հազար զինուոր էինք, բո-
լորն ալ Արարայի կոխին մասնակցած : Այստեղ կոխի հաւանակա-
նութիւն չէինք տեսնել, որովհետեւ Պոլիսէն վատահեցուցած էին,
թէ թշնամիին կողմէ ունէ դիմադրութիւն պիտի չըլլար : Բայց մենք
միշտ պատրաստ վիճակի մէջ էինք : Երբ բոլորս ալ ցամաք ելանք՝
դէմ դիմաց երկու կարգի վրայ շարուեցանք : Ստորադաս պաշտօն-
եաները, որ դրեթէ բոլորն ալ Հայեր էին, սկսան աջ ու ձախ հրա-
մաններ արձակել, միշտ հայերէնով : Մինչ այդ՝ քաղաքէն հետա-
քրքիրներու բազմութիւն մը հաւաքուած էր մեր շուրջ : Անոնց մէջէն
մէկը մօտեցաւ եւ զինուորի մը հարցուց . — «Բարեկամ, դուն Հա՞յ
ես» : «Այո, Հայ եմ», պատասխանեց զինուորը :

« — Ուրիշ Հայեր ալ կա՞ն :

« — Այո, դիմացի քանի մը Փրանսացի պաշտօնեաներէն զատ՝
բոլորն ալ Հայ են :

« Զինուորին այս վերջին պատասխանին վրայ ժողովուրդին մէջ
իրարանցում մը տեղի ունեցաւ . ոմանք սկսան վազել դէպի փողոց-
ները : Շատ չանցած՝ տեսանք որ յունական դրօշակները վար առ-
նուեցան եւ անոնց տեղը բարձրացան հայկական դրօշակներ, կար-

միւր, ճերմակ, կանաչ գոյներով: Յետոյ, երբ պատճառը հարցուցինք՝ ըսին որ երկու օր առաջ լուր եկած էր թէ յունական բանակ մը կուգար Կիլիկիան գրաւելու համար:

« Քաղաքին մէջ մեծկակ շէնք մը գրաւեցինք եւ տեղաւորուեցանք: Եւ որովհետեւ այսպիսի բացառիկ պարագաներուն, դումարտակին (200 հոգի) խոհարարը չէր կրնար կերակուրը պատրաստել, շէնքին բակին մէջ ամէն տասնեակ իր ճաշը պատրաստելու գրաւած էր: Յանկարծ ներս մտաւ ձիաւոր մը, ինքն ալ շնչասպառ՝ ձին ալ: Զմեռուայ այդ ցուրտ եղանակին իսկ ձիուն մարմինը քրտինքէն փրփրած էր: Անմիջապէս մարդը վար առինք ձիէն եւ ան ըսաւ.

« — Տղաք, շուտ զիս ձեր մեծաւորին տարէք: Ատանայի Թուրքերը իմացան ձեր գալը եւ սկսան քաղաքին Հայերը ջարդել:

« Մեր շփոթութիւնն ու ցասումը մեծ եղաւ: Մարդը թարգմանի մը հետ ղրկեցինք հարիւրապետին ու մենք մոռցած կերակուրնիս՝ սկսանք մեկնելու պատրաստութիւն տեսնել, առանց հաշուելու հեռաւորութիւնը, մանաւանդ որ օրն ալ տարածած էր: Քիչ վերջ ձիաւորն ու թարգման ղինուորը եկան դուրս, դէմքերնուն վրայ յուսահատութիւն կար: Զիաւորը առանց բառ մը խօսելու անցաւ դնաց:

« Իսկ մեր ընկերն ըսաւ, որ պաշտօնեան չէ հաւատացած այդ լուրին, ըսելով թէ Թուրքերը պիտի չհամարձակէին այդպիսի բան մը ընելու: Ատով զոհացում չստացանք եւ կրկին մարդ ղրկեցինք, որ Փրանսացի սպային ըսէ թէ ինք Թուրքերը չի ճանչնար եւ չի գիտեր անոնց ինչ ըլլալը: Այս անգամ պաշտօնեան այսպէս ըսած էր.

« — Ես Թուրքերը շատ աւելի լաւ կը ճանչնամ՝ քան թէ դուք. անոնք հայ քրիստոնեաները կը ջարդեն միայն այն ատեն, երբ վրստահ են թէ անպատիժ պիտի մնան. գացէք ձեր հանգիստին նայեցէք եւ պաղարին եղէք. մէկ երկու օրէն Ատանա պիտի ըլլանք:

« Մեր յիսնապետներէն մին քարի մը վրայ նստած, դուրսը առած երկու ձեռքերուն մէջ՝ կը խորհէր, եւ շտկուելով ըսաւ.

« — Տղաք, կը թելագրեմ որ կարգապահ ըլլանք եւ հնազանդինք մեր մեծին: Վստահ եմ թէ անիկա անգիտակցաբար չի խօսիր. ո՛վ ինչ գիտէ, թերեւս այդ հայ ձիաւորը ամերիկացի Փօլ Րիվիէրին պատմութիւնը կարդացած կրնայ ըլլալ:

« Այդ գիշերը անցուցինք մտատանջ վիճակի մէջ: Յաջորդ օրը ուրախութիւննիս մեծ եղաւ, որովհետեւ հաստատ լուր առինք, թէ Ատանան հանդարտ է եւ ոեւէ նեղութեան չեն ենթարկուած տեղւոյն Հայերը:

« Երկու օր վերջ մէկ դումարտակը Մերսին թողելով, միւսներս շողեկառք առինք Ատանա երթալու: Ինչպէս ամբողջ պատերազմի տեւողութեան, այս անգամ ալ բեռնատար վակոններով պիտի ճամբորդէինք:

« Երկինքը ամպամած էր ու բարակ անձրեւ մը կը ցօղէր. շողե-

կառքը չափազանց դանդաղ կ'ընթանար, կամ մեզի այդպէս կը թուէր:

« Քանի մը ժամէն հասանք Տարսոն, ուր մեր դումարտակներէն մէկն ալ բաժնուեցաւ մեզմէ, եւ մենք ճամբանիս շարունակելով կէսօրէն վերջ հասանք Ատանայի նոր կայարանը, զոր Գերմանացիներ կառուցած էին արդիական ձեւով, անշուշտ Վիլհէլմ կայսրին Պերլինէն Պաղտատ հասնելու երազը իրականացնելու յոյսով:

« Երբ շողեկառքը կայարան մտաւ, զարմանքով տեսանք որ բաւական մեծ բազմութիւն մը արդէն հաւաքուած էր հոն: Ինչպէս ուրիշ տեղեր՝ հոս ալ զինուորները սկսան խմբերդ մը. ժողովուրդը շուարած՝ բոպէ մը անշարժ մնաց ու յետոյ իրենք ալ սկսան մասնակցիլ մեր երգին: Անոնք կ'երգէին խանդավառութեամբ եւ յուզումով: Ծափերուն արցունքները սկսան այտերէն վար հոսիլ. անոնք փորձ չէին ընել արցունքնին սրբելու, այլ կը ձգէին որ հոսի ու իրենք ետանդով կ'երգէին մեզի հետ:

« Ես, որ առ հասարակ սովորութիւն ունէի այդպիսի պարագաներուն դիտել տեսարանը իր բոլոր կողմերով, ինքզինքս դժբախտ դրացի, որ նկարիչ մը չէի եղած, որ կարողանայի դժելու այդ դեղեցիկ տեսարանը: Քանի մը երգեր երգելէ վերջ, վակոններէն վար իջանք եւ շարուեցանք դժին երկայնքին. դժին միւս կողմն ալ ժողովուրդը կանգնած էր եւ սկսաւ երկշոտ քայլերով կամաց կամաց մօտենալ մեզի:

« Զինուորական օրէնքով խստիւ արգիւտուած էր մօտենալ զինուորներուն, երբ անոնք կարգի շարուած էին. ուստի Քրանսացի պաշտօնեաները ուզեցին որ արգելք ըլլան, բայց չյաջողեցան:

« Անոնք հասկցան, որ այս ժողովուրդը լոկ հետաքրքիրներու բազմութիւն մը չէ. հակացան, որ մենք հարազատներ ենք, մեր դարաւոր տառապանքը, մեր արիւնը եւ մեր ստացած վէրքերը մեզ նոյնացուցեր են: Անոնք գլուխնին ծռած, կամաց մը քաշուեցան մէկ կողմ եւ սկսան դիտել տեսարանը: Ժողովուրդը թափուեցաւ վրանիս. սկսաւ գիրկընդխառնումը, ողջագուրում, լաց ու աղաղակ, ուրախութեան ճիչեր: Մանաւանդ ծեր մարդիկ եւ պառաններ կը հեկեկային, զինուորներ կը խնդային բարձրաղաղակ, կը խնդային որ չլան. զինուորի մը լալը տկարութիւն եւ ամօթ կը համարուէր »:

Ամերիկահայ Լեզէոնական Մանուկ Զառացեան՝ կը պատմէ հետեւեալը, Արարայի ճակատամարտէն վերջ.—

« Արարայի յաղթութեան յաջորդ օրը՝ մեզի վիճակուեցաւ մատուցանելու վերջին յարգանքը մեր նահատակներուն, ուր՝ ներկայ բոլոր զինուորներու շարքին տեղ բռնած էին նաեւ դաշնակից բանակներու ներկայացուցիչները, ինչպէս նաեւ Զօր. Ալէմպիի օգնական Զօր. Վալէլ:

« Երբ նահատակները ամբողջութեամբ մէկ հողակոյտի մէջ ամփոփուեցան, Զէյթունի նախկին առաջնորդ Վաղարշակ վարդա-

պետ՝ կատարեց կրօնական արարողութիւնը, ուր յարգանքի առաջին խօսքը արտասանեց լեզէոնականներու ընդհանուր հրամանատար Քոլոնէլ Ռօմէօ՝ հետեւեալ կերպով։—

« — Հայե՛ր, այս ճամբան Երուսաղէմ կը տանի, որ բոլոր քրիստոնեաներու ուխտատեղին է. որով՝ Հայերուն պարտք կ'իյնայ հոն հասնելէ առաջ, իրենց յարգանքը մատուցանել այս կոթողին. անոր համար որ՝ 600 տարիներէ ի վեր՝ որ կորսնցուցած էին իրենց անկախութիւնը, զայն վերստանալու համար, իրենց առաջին արիւնը հոս թափեցին »:

« Այդ միջոցին դունդի փոխ-հաղարապետը Քափիթէն Ադա ինձ դառնալով ըսաւ.

« — Ընկերոջ մը հետ վերաադրձիր ետ, պահեստի ուժին մօտ եւ անոնց ուղեցոյց ըլլալով առաջնորդեցէք հոս:

« Ընկեր Եղիա Աւչարեանը (Սիսեցի) առնելով՝ միասին ուղղուեցանք դէպի ետ. ճանապարհին՝ ձորակի մը մէջ հանդիպեցանք զերի ինկած թուրք 48րդ ալայի կայարանը, որոնք փշաթելերու մէջ առնուած էին անգլիական զինուորութեան հսկողութեան տակ:

« Կայարանի մուտքի դրան բերանը դանուող վրանին առջեւը նստած էին թրքական Ալայ դումանտանը իր երկու սպաներով եւ անգլիացի վերապսկիչ սպան:

Ընկերս՝ Եղիա Աւչարեան, զանոնք տեսածին պէս՝ սկսաւ դողդղալ յուզումէն: Ես հարց տուի.

« — Ի՞նչ եղար, ինչո՞ւ կը դողաս:

« — Ասիկա մեր թրքական ալայն է, պատասխանեց, որուն մէջ երեք տարի զինուորութիւն ըրած եմ. այժմ կը խորհիմ թէ՛ ինչպէս պիտի կարողանամ խօսիլ ասոնց հետ:

« — Հոգ մի ըներ, ըսի. ես անգլիերէն գիտեմ. անգլիացի հսկիչ հրամանատարէն արտօնութիւն կը ստանամ, եւ ուղածիդ պէս կը տեսնուիս:

« Եւ այդպէս ալ եղաւ. անգլիացի հրամանատարին արտօնութեամբ՝ ընկերս մօտեցաւ թուրք զլխաւորներուն եւ ըսաւ.

« — Վաղըթլար խայիր օլսուն (Ժամանակնիդ բարի ըլլայ):

« Թուրք հաղարապետը բաւական մը խորհելէ վերջ, ընկերս դարձեալ հարց տուաւ.

« Չճանչցա՞ք զիս:

« — Տեղ մը տեսած ըլլալու եմ ձեզ, ատոր համար կը մտածեմ:

« Ընկերս երբ յայտնեց իր նախկին թուրք վաշտին անունը, թուրք զօրավարը ըսաւ.

« — Դուք ուրեմն Եղիա չալո՞ւն էք. հիմա այդ ի՞նչ էք եղեր:

« — Այժմ կեալուր եմ եղեր:

« — Քաւ լիցի, հայրենիքի ծառայելը, իր ազգին օգտակար ըլ-

լալը կեալուրութիւն չէ: Ապա իր ընկերներուն դառնալով ըսաւ.
— Երէկ ես ձեզ չըսի՞ թէ այս մեր դէմ կոռուզները Հայեր են:

« Վերոյիշեալ հանդիպումէն վերջ՝ մենք շարունակեցինք մեր ճամբան դէպի պարտականութիւն: Պահեստի ուժը միացնելէ եւ 15 օր հանգիստ ընելէ վերջ՝ ուղղուեցանք դէպի Պէյրութ: Երբորդ օրը հասանք Աքիա. լեզէոնականներս ուղեցինք քաղաք մտնել, բայց վերին հրամանատարութիւնը արգիլեց, անպատեհութիւններէ կամ դաւադրութիւններէ խուսափելու համար: Հակառակ հրամանի, երեք Հայ ընկերներ դադարնի ուղղուեցանք դէպի քաղաք. ներս չմտած, երեք Ֆրանսացի զինուորներս եւս հասան նոյն նպատակաւ: Քաղաք մտնելուս՝ զինուորական հսկիչները երբ մեզ տեսան, ետեւիս դառնուող երկու Հայ ընկերները փախան, իսկ ես եւ երկու Ֆրանսացի ընկերներս մնացինք մէջտեղ: Հսկիչ զեկավարը որ Քափիթէն մըն էր, ըսաւ.

« — Դուք չէ՞ իմացած որ քաղաք մտնելը արգիլուած է զինուորներու համար:

« — Մենք կարմիր կաշի ենք, պատասխանեցի, եւ մասնաւորապէս եկած ենք, որպէսզի հիւանդ զինուորներուն համար հաւկիթ առնենք:

« — Քանի որ քաղաքի բնակչութիւնը թշնամի կը հաշուուի, արգիլուած է որեւէ բան առնել, որովհետեւ կրնայ ըլլալ որ թունաւորած ըլլան: Հետեւաբար՝ անմիջապէս ետ վերադարձէք ըսելով՝ օձիքնիս ազատ ձգեց:

« Վերադառնալու ժամանակ, քաղաքի եզրին, չարչաֆը փաթթուած կին մը պոռաց մեր ետեւէն ըսելով.— Կեցէ՛ք, ձեզ բան մը պիտի ըսեմ: Երբ անմիջապէս կանդ առինք, կինը մօտեցաւ մեզ եւ ըսաւ.

« — Այս դէմի խոշոր շէնքին մէջ Հայ ազջիկ մը կայ, ազատեցէք:

« Ծնորհակալութիւն յայտնելով՝ ճամբանիս շարունակեցինք մէպի մեր կեդրոնը: Ես անմիջապէս ուղղուեցայ Հայրենակից Յակոբ Արեւեանի մօտ, որ աժիւտանթի պաշտօն ունէր. բացատրեցի թուրք կոտորած յայտնութիւնը, որ անմիջապէս իր կողմէն հարց տուաւ.

« — Արարեբէն գիտցող ընկեր մը ունի՞ս:

« — Այո՛, ըսի:

« — Այն ժամանակ քեզմէ դատ երկու ընկեր եւս ճարէ, պայմանաւ որ վրաննիդ ատրճանակ ունենաք: Վերադարձնուդ եթէ զիս հոս չգտնէք, զիս փոխանորդող երեք Հայ սերճաններ պիտի ըլլան, անոնց մօտ կը սպասէք մինչեւ իմ դալուստը:

« Երեք ընկերներով ներկայացանք սպասուած տեղը, ուր երեք սերճաններ կը սպասէին. քիչ վերջ ինքն ալ եկաւ եւ բոլորս մէկ ուղղուեցանք դէպի Աքիա. հասանք մատնանշուած դրան առաջ, զարկինք դուռը եւ պահանջեցինք Հայ ազջիկը:

« Ներսէն արարերէն պատասխան տուին .

« — Աստուած վկայ՝ հոս հայ աղջիկ չկայ :

« Այդ միջոցին՝ զինուորական հսկիչը դարձեալ եկաւ և մեզ ըսաւ .

« — Կը ցաւիմ որ դուք ալ չէք յարգեր զինուորական տիտիպիւնը :

« Արեւեանը պատասխանեց աներկիւղ .

« Հարիւրապետս, դուք ինչո՞ւ զինուոր եղած էք :

« — Ի հարկէ հայրենիքիս եւ ազգիս համար :

« — Շատ ճիշդ է . մենք ալ նոյն նպատակով այս հաղուստը հաղած եւ հոս եկած ենք, փրկելու համար դերիվարուած հայ աղջիկ մը, որ մեր ազգէն է եւ այս տունին մէջ կըմնայ :

« — Եթէ ճիշդ է, հրամայեցէք իմ անունով դուռը բանալ հինգ վայրկեանէն, այլապէս չէնքը օդը կը հանեմ :

« Մեր ստիպումին վրայ, դուռը բացին եւ դուրս բերին հայ աղջիկը : Այդ միջոցին երեք ձիաւորներով վրայ հասաւ Քոլոնէլը : Հարիւրապետը բոլորս մէկ բարեւի կեցուց եւ ընդունեց Քոլոնէլը, որուն ընկերացող Ֆրանսացի կղերական մը անցուդարձին ծանօթանալու համար, հարց տուաւ աղջկան .

« — Ի՞նչ ազգի կը պատկանիս :

« — Հայ եմ, պատասխանեց աղջիկը :

« — Ո՞ւրտեղացի ես :

« — Տէօրթ-Եօլցի եմ :

« — Մեր բոլոր զինուորներն ալ Հայ են եւ Տէօրթ-Եօլ պիտի երթան, կը փափաքի՞ս մեզ հետ դալ :

« — Ես անտէր մէկն եմ . ո՞վ պիտի առաջնորդէ զիս եւ ի՞նչպէս :

« — Հոս՝ Թուրքին տունը կարող ես ապրիլ իբրեւ գերի . հայ զինուորի մը հետ ընտանեկան բոյն մը չե՞ս կարող կազմել, ըսելով հրամայեց շուրջիներուն որ տունին տէրը բերեն եւ անկէ պահանջեն աղջկան վարձքը, ըստ իր դերուժեան ժամանակաշրջանին :

« Յաջորդ օրը աղջիկն ալ առնելով ուղղուեցանք դէպի Սամարա . ճամբորդութիւննիս անտանելի կը դառնար ջուրի պակասէն . հետեւաբար՝ անապարեցիկնք այդ օրը հոսուն ջուրի հանդիպելու յոյսով, ըստ տրուած հաւաստիացումի : Ընտանապարհին մեզ կը հետեւէր Արաբ մը՝ պատանիի մը հետ, մեր ընկերներէն մէկը ըսաւ .

« — Այս տղան Հայու կը նմանի :

« Տղան հասկցաւ եւ ըսաւ .

« — Այո՛, ես ալ Հայ եմ, բայց հայերէն չեմ գիտեր :

« — Ո՞ւրտեղացի ես, հարցուցինք իրեն :

« — Սիսեցի եմ, պատասխանեց թրքերէն լեզուով :

« Մեր ընկերներու մէջէն Սիսեցիներ կանչեցինք եւ իրեն ներկայացնելով հարցուփորձել տուինք : Պատանին յուզուած՝ սկսաւ բացատրութիւններ տալ .

« — Իմ մեծ եղբայրս, ընտանիքը եւ գաւակները այս մօտակայ
գիւղը կը մնան. քոյրերնիս ծախած ենք հոն 5 ոսկիի փոխարէն:

« Իր հայրենակից կամաւորները թելադրեցին երթալ գիւղ եւ
բերել իր մեծ եղբայրը: Կէս ժամէն երբ երկուքն ալ ներկայացան,
հարկ եղած հագուստեղէնները տունք իրենց որոնք Քոլոնէլին առաջ-
նորդութեամբ դարձեալ գիւղ առաջնորդուեցան. բոլորը մէկ հաւա-
քելով՝ զինուորական կառքով մը բերին եւ մեր կարաւանին միացու-
ցին: Հինգ ոսկին ետ վճարելով աղջիկն ալ ազատեցին եւ բերին
միացուցին Աբիսալէն բերուած գեղուհիին: Երկու օրէն հասանք Յոր-
դանան գետը ուր երկու օր հանգիստ ըրինք:

« Դարձեալ շարունակելով մեր ճամբան, երկրորդ օրը հասանք
Թապարիա, ուր հարուստ Հրեայ մը ուղեց ճաշ տալ զինուորներուն:
Հրամանատարութիւնը մերժեց ըսելով. — Ֆրանսական կառավարու-
թիւնը կարիք չունի նման օժանդակութեան մը: Այն ժամանակ Հրեան
խնդրեց — Թոյլ տուէք գոնէ մէկ մի զինուորի բաժնել խաղող եւ
սիկառ: Այս վերջին խնդրանքը ընդունուեցաւ:

« Երրորդ օրը հասանք Պէյրութ, ուր մնացինք քսան օր. այդ
ժամանակամիջոցին տեղի ունեցաւ տղեղ եւ արիւնայի արարք մը:
Ֆրանսական զինուորներս հարկադրուած էինք Ֆրանքով կատարել
մեր զնումները. չգիտենք ի՞նչ խլրդային դարձուածքներով՝ տեղա-
կան ժողովուրդը մերժեց ստանալ Ֆրանքը, պահանջելով միմիայն
անգլիական կամ եգիպտական դրամը: Խնդիրը կը պարզուէր՝ որ, այդ
տղեղ արարքը ծնունդ առած էր անգլիական ընդհ. հրամանատար
Ջօր. Ալէմպիի մէկ փրփոսականտէն: Հետեւաբար մեր զինուորներն
ու Ֆրանսական ղեկավարութիւնը անտեղեակ անցուադրձին, հար-
կադրեցին քշել Ֆրանսական դրամը: Երբ մեր տղաքը Պուրճի հրա-
պարակին վրայ սիկառ գնեցին եւ Ֆրանսական դրամը պարտադրե-
ցին, մերժուեցան, որուն տեղի տուաւ ընդհարումը. գէնքերն ալ
սկսան դործել. տեղացիներէն սպաննուեցան 18 հոգի, իսկ հայ լե-
դէոնականներէն միայն մէկ հոգի՝ Աբրահամ Տէր Վամբմեան (Մա-
լաթիացի), այն ալ վտանգաւոր փողոցի մը մէջ առանձինն սպան-
նուելով:

« Այս դէպքին վրայ, անգլիական ընդհ. հրամանատարութիւնը
պարտադրեց մեզ հաւաքել ձէպէլ Լիբան (Ղազիր եւ Այիյէ), ուր
մնացինք 15 օր, Պէյրութ չմտնելու պայմանաւ, ապա երկու նաւ
գալով մեզ առաւ եւ հանեց Իսկէնտէրուն ու Մերսին »:

Պօսքը տանք՝ օրուան դործօն ղեկավար Տիրան Թէքէեանի. —

« Դաշնակից՝ մանաւանդ Ֆրանսական պետական պատասխանա-
տու շրջանակներու հանդիսաւոր խոստումները երթալով իրականու-
թիւն կը դառնային. թէ՛ Աբրարայի եւ այլ ճակատներու վրայ դործող
հայ կամաւորներու զոհողութիւններն ու մարտնչումները պիտի

չմոռացուին եւ լայնօրէն պիտի վարձատրուին իրենց երազած ազատութիւնն ու անկախութիւնը, Կիլիկիայի ազատագրումով:

« Արով ինձ լայն ազատութիւն տրուեցաւ ըստ այնմ գործելու Միջազգային, Սուրիոյ եւ Պէլքութի ցերեցան հայութիւնը սկսանք հաւաքել եւ յորդոր կարգալ տեղափոխելու համար զէպի Կիլիկիա՝ ծովու եւ ցամաքի դժով:

ՎԱՀԱՆ ԹԵՒԵՆԱՆ

«Յամաքի տեղափոխութեան պատասխանատու վարիչ նշանակուեցաւ Հայկ Աղատեան, որ գործի լծուեցաւ անձնուէր եռանդով: Շարունակ վակոնները լեցուց արդէն անտուն անտէր հայ գաղթականութիւնը, զիշեր ցերեկ իրար խառնելով սկսաւ զանոնք տեղափոխել զէպի Կիլիկիա:

«Ինքս ստանձնեցի ծովային ճամբորդութիւնն ու պատասխանատուութիւնը, շարունակ գործի լրծելով նաւերը, որքան կը յիշեմ՝ յաջորդաբար 40 նաւ գաղթականութիւն կարողացայ տեղափոխել զէպի Կիլիկիա:

«Վերոյիշեալ ցամաքի եւ ծովու ճամբորդութեան ընթացքին՝ ջանացինք կարելի եղածին չափ զէնք եւ ուղղամթերք ալ տեղափոխել

Կիլիկիա, ժողովուրդի հաւանական ինքնապաշտպանութեան համար:

« Եռանդս ու երջանկութիւնս անսահման էր այս առթիւ, ինչպէս նաեւ հայ կամաւորներու եւ հայ ժողովուրդի վառ յոյսերը. բայց զժբախտաբար՝ զեռ հայկական վերին իշխանութիւն մը կամ հայկական զոյգ պատուիրակութիւններէն որեւէ մէկը չէր երեւար Կիլիկիոյ շրջանին, որ իր նիւթական եւ բարոյական քառլէրութիւնը բերէր անտէր ժողովուրդի վերածնունդի գործին. թերութիւն մը՝ որ զիս կը մտահոգէր: Այդ օրերուն՝ պաշտօնի բերմամբ ճամբաս Փարիզ ինկաւ, ուր գոյութիւն ունեցող հայկական զոյգ պատուիրակութիւնները լսելով իմ գալուստը, զիս հրաւիրեցին իրենց ժողովին, լուրեր քաղելու համար Կիլիկիոյ մասին: Պատահութիւն մը՝ որուն սիրով ընդառաջեցի:

« Երբ բեմ բարձրացայ, բոլորը աչքերնին ինձ յառած կը սպասէին. յայտարարեցի.

« — Ես ուղղապաշտէն եւ Կիլիկիայէն կուգամ. հայ կամաւոր

զինուորը եւ հայ ժողովուրդը ողորձ են կրիկիւրան. թուրքերու մեծազոյն մասը լքած եւ հեռացած է անոր սահմաններէն դուրս, զայն ձգելով Հայերուն: Հոս պաշտօնապէս եւ բարձրաձայն կարող եմ յայտարարել որ կրիկիւրան հայկական է եւ մեր ձեռքն է:

« Զոյգ հայ պատուիրակութեանց մարզիկը իրարու երես նայեցան զարմացած. թերեւս հաւատալ չէին ուզեր, բայց չէին կարող քանի որ պաշտօնական եւ ականատես զինուորականի մը զիմաց կը գտնուէին:

« Երբ բեմէն վար իջայ, Պօղոս Նուպար փաշան անմիջապէս ձեռքս սեղմելով ըսաւ.

« — Այժմ կը հաւատամ ձեր տուած լուրերու ճշմարտութեան: Ձեզ կը խոստանամ պաշտօն, ազատութիւն եւ նիւթական անսահման օժանդակութիւն. մեր անունով վերադարձէք կրիկիւրա եւ ձեր կատարած հրաշքները շարունակեցէք. մենք կատարեալ վստահութիւն ունինք ձեր կարողութեան եւ հայրենասիրութեան վրայ:

« Սօսք առնելով ըսի.— Հայրենասիրութեանս եւ անձնուիրութեանս մասին ոչ մի կասկած փաշա՛, բայց նկատի ունեցէք որ ես Փրանսական սպայի տարազ կը կրեմ, որուն հանդէպ՝ փոխադարձ պարտականութիւն մը ունիմ, որմէ մազ մը անդամ չեմ կարող շեղիլ առանց հրամանի. հետեւաբար՝ պիտի խնդրէի որ՝ նախ Փրանսական իշխանութենէն ստանայիք հարկաւոր արտօնութիւնն ու լիազօրութիւնը, դէպի ձեր փափաքը, որով ես ալ կարող կ'ըլլամ ազատօրէն շորձել ըստ ձեր ցանկութեան եւ հրամանին:

« Ապա բաժնուեցանք իրարմէ. ես գացի իմ գործիս: Ձեմ զիտեք Փաշան ո՛ր աստիճան կարողացաւ լեզու գտնել Փրանսական կառավարութեան հետ, զիս գործի լծելու համար: Միայն այսքանը զիտեմ որ, Փաշան՝ անգամ մըն ալ զիս տեսնելու փորձ չըրաւ, եւ որքան զիտեմ, իմ փոխարէն Չօպանեանն ու Տամատեանը ուղարկեց կրիկիւրա՝ հայ պատուիրակութեանց կողմէ իբր լիազօրներ՝ տեսնելու եւ հասկացողութեան գալու համար՝ Փրանսական ներկայացուցիչին հետ, ըստ այնմ գործի լծուելու համար կրիկիւրան ազատագրութեան շուրջ:

« Բայց աւա՛ղ, ո՛չ հայ պատուիրակութիւնները եւ ոչ ալ Փրանսական իշխանութիւնը չկարողացան իրար հասկնալ կամ շահերնին յարմարցնել, որով անէութեան մատնուեցաւ կրիկիւրան հարցը ի հաշիւ թուրքի սեւուկ աչերուն, Մուսուլի քարիւղին »:

ԿԻՂԻԿԵԱՆ ՇԻՋԱՆ.— Հայ լեզգոնականներու կրիկիւրոյ յաղթական մուաքը՝ վերագարթնումի մը խթանը եղաւ ինչպէս բնիկ ժողովուրդին՝ նոյնպէս աքսորէն վերադարձած զանազան հայկական գաւառներու հիւժած հայ գաղթականութեան համար, որ հաստատուելով կրիկիւրոյ քաղաքներն ու գիւղերը՝ սկսան ազատ շունչ քաշել, վերջնական ազատութեան եւ ապահովութեան օսկեզօժ երազներով:

Հակառակ թուրքերու մէկ մասի նահանջին, մեծագոյն մասը կը մնար իր բնակավայրին մէջ, կամայ ակամայ համակերպուելով օրուայ կայունութեան, հայ լեզէոնականներու ազգեցութեան:

Հայկական դանդուածը սկսաւ կազմակերպուիլ. առժամեայ « Հայ Ազգային Վարչութիւն » մը ստեղծուեցաւ նախագահութեամբ Միհրան Տամատեանի, հանրաձայնօթ եւ ամենահին յեղափոխական դէմք մը որ իր կարգին սկսաւ դորձել լուազոյն երազներով:

Աւագ որ՝ քաղաքական մթնոլորտը մշուշապատ էր. յաղթական Համաձայնականները ոչ մէկ ապահովութիւն կը ներշնչէին հայկական իդէոլոգիան համար, կասկածոտ էին նոյնիսկ իրար հանդէպ. մալաւանդ թրքական հոգերու բաժանմունքի տեսակէտով իւրաքանչիւրը կ'աշխատէր իր կարգին լուազոյն շրջանի մը տէրը դառնալ: Ծրանազ դեռ Ատանա ոտք չկոխած, ինչ որ Անդլիային իր արգար բաժինը դաւանելով՝ տեղական Յոյներուն կը թելադրէր յունական դրօշակ բարձրացնել, իբր յունական դաղթավայր, դայն իր մականին տակ պահելու համար. հետեւաբար անհասկնալի երեւոյթ մը չէր՝ երբ Փրանսական դրօշակով հայկական լեզէոնականները մուտք գործեցին Կիլիկիա, հոն դտան յունական դրօշակ պարզող յոյն հասարակութիւն մը, ինչ որ ինքնաբերաբար տեղի տուաւ հայ լեզէոնական կամ Փրանսական ուժին:

Անդլիական ուժերը Հալէպի վրայով երբ յառաջացան Ուրֆա, Այնթապ, Մարաշ, յանկարծ տեղի տուաւ Փրանսական ուժերուն՝ քաշուեցաւ այլ ուղղութեամբ, միտքը դնելով՝ օր մը լաւ դաս մը Փրանսացիին, իր չափազանցութեան համար:

Ամիսներ շանցած՝ թուրքը զօրացաւ, Մուսթաֆա Բեմալի շարժումով, Փրանսական զօրքը ինչպէս նաեւ հայ լեզէոնականները սրտաճմլիկ եւ նուաստացուցիչ նահանջի մը պարտադրանքին տակ դանդուեցան. մանաւանդ՝ Այնթապի եւ Մարաշի լքումով բազմաթիւ զոհեր տուին թուրք յեղափոխականներու դրոհին առաջ նահանջեցին մինչեւ սուրիական եւ կիլիկեան սահմանները:

Սուրբ տանք Անտոնեան Կարապետին (Լեզէոնական).

« Երբոր Յրդ գումարտակի Տրդ եւ Զրդ վայտերու հայ լեզէոնականներս՝ իբր յառաջապահ Մարաշ մտանք, չկարողացանք բերդը դրաւել, որովհետեւ թուրքերը առարկութիւն ըրին թէ — Մենք հայ զինուորներուն բերդ չենք կարող յանձնել. որով տեղաւորուեցանք Աստուածամայր եկեղեցին:

« Փրանսական հրամանատարութիւնը մեզ ուղարկեց Պէլ բունար՝ զինուորական ռազմամթերք բերելու համար:

« Այդ (Մնունդի) օրերուն՝ Փրանսական խուզարկու սպան հանդիպեցաւ թուրք ժանտարմայի մը որ իր յարգանքի բարեւը թերացաւ. սպան կշտամբեց դայն իր անհնազանդութեան համար: Թուրքը ներողութիւն խնդրելով հեռացաւ, ապա 20 քայլի վրայ ետ դառնա-

լով, կրակեց Փրանսացի սպային վրայ եւ դայն սպաննեց. որով ինքնաբերաբար թուրք եւ Փրանսական ուժերու մէջ ընդհարումը սկսաւ:

« Կէս գիշերին՝ Տրդ վաշտը 36 կառք պատրաստելով ճամբայ ինկանք դէպի Պէլ Բունար. երկրորդ օրը հասանք հոն: Ապրանքները բեռցնելով երբ ճամբայ ինկանք դէպի Մարաշ, կէսօրուայ մօտ ժամը 11ին դադար առինք Աղ-սու գետի կամուրջին մօտ, մօտակայ բարձունքներէն սաստիկ կրակ մը բացուեցաւ մեր վրայ, մինչ մեր գէն-

ԼԵԳԻՈՆԱԿԱՆ ԱՆԴԱՄԱՀԱՏ ՎԻՐԱԽՈՐՆԵՐՈՒ ԽՈՒՄԲ ՄԸ
Նստողը՝ Թագուր Խաչիկեան, Սերժան (Սվազցի): Սիվիլին
ձախինը՝ Կարապետ Անտոնեան, (Մարաշցի): Յրդը՝ Պետրոսեան,
Սերժան (Մշեցի): Կրդ՝ Գուլոյեան Գալուստ (Բալուցի):
Տրդ՝ Խոսրով Չարուխեան (Վանեցի): Նրդ՝ Չալը Կարապետ
(Տիգրանակերտցի): Երդ՝ Բարսեղ (Կեսարացի):

քերը առնել եւ դիրք դրաւելը՝ սկսան իյնալ մեր զինուորները. այս անակնկալ փորձանքին առաջ, Փրանսական սպայ հրամանատարներն իս սկսաւ մազերը փետտել. այսպէս թէ այնպէս հայ կամաւորներ էինք. չէինք կարող զինաթափ ըլլալ թուրքէն. մտանք դիրքերը եւ սկսանք կռուիլ:

« Մինչ այդ՝ ապրանք բեռցուած կառքերը սկսան կամուրջը անցնիլ եւ հեռանալ դէպի Մարաշ, իսկ մենք շարունակեցինք կռիւր մինչեւ իրիկուն. թէպէտ մեր արագահարուածներն ալ կը գործէին, բայց թուրքերուն դիրքերը զօրաւոր ըլլալով միշտ իշխող մնացին մեր վրայ: Երբ մութը կոխեց, ուղեցինք հեռանալ. դժբախտաբար կամուրջն ալ կտրուած էր, որով ստիպուեցանք զարտուղի ճանա-

պարհներով ձիւն ձմեռին, մտնել Ադ-սուլի հոսանքը եւ սկսանք անցնիլ, միասին տանելով նաեւ մեր վիրաւորները՝ դժոխային պայմաններու տակ :

« Կիրաւորները բեռցուած էին ջրերներու վրայ. ոմանք ընկերովի, ոմանք անտէր. ես ալ վիրաւոր էի. երբ ջուրը միւս կողմը անցանք, ստիպուեցայ վար գլտորիլ եւ գիրք մը սողոսկիլ, որովհետեւ թշնամուսն կրակը սաստկացաւ. հետեւաբար մնացի անտէր կէս գիշերին. չէի կարող շարժիլ. օգնութիւն կը խնդրէի, ոչ մէկ մտիկ ընող. նոյնիսկ վախ կար որ՝ ձայնս լուցնելու համար, զիս գնդակահարէին ընկերներս՝ ըստ Փրանսական սպայի հրամանին, իրենց գիրքերուն եւ փախուստի ուղղութիւնը չմտնելու համար թշնամիին: Բարեբախտաբար ընկերներէս մէկը եկաւ, լուսթիւն պարտադրեց եւ զիս դարձեալ բեռնակիրիս վրայ տեղաւորելով, շարունակեցինք մեր ճամբան. բայց բազմաթիւ էին այն վիրաւորները որոնք ջուրը մտած ատեննին հոսանքին դո՛հ դացին եւ կամ ջրերներէն գլտորուելով հոն մնացին: Այս պայմաններու տակ շարունակեցինք ճամբանիս, գեհնային կացութեամբ. ի վերջոյ տեսանելի եղան հրդեհի լոյսեր Մարաշի վրայէն. այդ լոյսերուն ուղղութեամբ սկսանք յառաջանալ. որոշ ճամբայ մը չէինք կարողացած գտնել. ցուրտը, ցիւր, տաժանքը կը լրացնէին բոլոր դժուարութեանց պայմանները :

« Առաւօտեան լուսաբացին էր որ կարողացանք գտնել իսկական ճամբան եւ ուղղուեցանք դէպի Մարաշ՝ առանց ընդհարումի: Երբ Աթ-իլի գիւղը պիտի մտնէինք, ձիւնը մը մեզ գիմաւորեց եւ յայտնեց որ գիւղը գտնուող ջոկատ մը զինուորը պաշարուած է թուրքերէն: Մենք յաջողեցանք թշնամիէն մաքրել գիւղը եւ հոն հանգստանալ. երրորդ օրը այդտեղէն ճամբայ ելլելով կէս գիշերին մտանք Մարաշ, ուր հասկցանք որ մեր ճամբայ հանած գինաթիւրքի 30 բեռնակիրները վտանգուել են եւ թուրքերուն գերի մնացեր են :

« Մարաշի մէջ ալ հանդիստ չկարողացանք գտնել. թուրքերը թէ՛ ներսէն, թէ՛ ուրսէն միշտ կուրի մէջ էին մեր դէմ. որոշ շրջաններու կամ թաղերու մէջ ամբացած՝ պաշտպանողական կուր կը մղէինք: Ետեւ մը վերջ Ատանայէն մեզ ուժ հասաւ գնդապետի մը զլիտաւորութեամբ սենեկալ զինուորներով եւ թնդանօթներով, ու սկսաւ Տաճիկներու գիրքերը ոմբակոծել, որոնք ի վերջոյ ստիպուեցան քաշուիլ: Բայց մենք ալ երկար չկարողացանք մնալ Մարաշի մէջ, որովհետեւ Փրանսական հրամանատարութիւնը՝ առանց նախապէս լուր տալու տեղացի Հայերուն, ձգեց Մարաշը եւ սկսաւ նահանջել դէպի Ատանա. ահուկի էր այդ նահանջը. ձիւնը դոցած էր ճամբաները, սեւ սենեկալները չէին կարող գիմանալ ցուրտին, աշնան տերեւի պէս կը թափէին ճանապարհի երկայնքին. թշնամին կը յարձակէր մեր վրայ. երբ Սենեկալները իրենք գիրքնք չէին կարող պաշտպանել, ո՞վ պիտի գիմադրէր յարձակող թշնամիին, բայց

ժխան հայ կամաւորները, որոնք նոյնպէս շուարած նեղ կացութեան մասնուած էին. Ֆրանսական նահանջի կարաւա՞նը ապահովէին, իրենք զիրե՞նք պաշտպանէին թէ՛ իրենց հետեւող դժբախտ հայ դադ-թականութիւնը, որոնք նոյնպէս չդիմանալով ցուրտին, յոգնութեան ու թրջական գրոհներուն, ճանապարհին մեռած կամ կիսամեռ կը թափուէին, դժարացնելով նահանջի ճամբաները. այսպէսով անոնց կէսէն աւելին մնաց ճանապարհին, կարծես հայ ժողովուրդը մէկ միլիոն զոհ տալէն վերջ դեռ պարտք ունէր տալիք թուրքին:

« Երբ Իսլահէի հասանք, ինքզինքնիս մի կերպ ազատուած դտանք. որովհետեւ այնտեղէն շոգեկառք առնելով կարողացանք ապահով կերպով հասնիլ Ատանա »:

Նոյն սրտաճմլիկ նահանջը տեղի ունեցաւ Այնթապի եւ Ուր-Փայի շրջաններէն, որոնց ամէն մէկ յիշատակութիւնը, հատորներու կը կարօտի. հետեւաբար զանց կ'առնենք դանոնք մեր հրատարակութեան էջերը չծանրաբեռնելու համար: Դժբախտութիւններ՝ որոնք ուրիշ բաներ չէին, եթէ ոչ Դաշնակիցներու իրար դէմ ունեցած շահախնդրութեան արդասիրէները, ինչպէս Ռուսիոյ, Անգլիոյ եւ Ֆրանսայի հակամարտութիւններն ու դաւադրութիւնները, ի հեճուկս թուրքիոյ վերականդնումին:

Մինչ այդ՝ Անգլիացի խորխուսեց Վէնիզելոսը որ տիրանայ Իգմիրին եւ յառաջանայ դէպի Գոնիայի շրջանները, իբր յունական պատմական դադթափայր:

Ֆրանսացի տեսնելով որ՝ Անգլիոյ թուրքէն շերտած այս անդամուան բաժինը չափազանց անմարսելի է, ծրագրեց ուրիշ խաղ մը, եւ ըսաւ. — Ես Կիլիկիան կը լքեմ. այսքան զուլում չափազանց ծանր է մեր վաղեմի բարեկամ թուրքին համար, համոզուած ըլլալով որ՝ իր նահանջով, Անգլիան ալ կամայ ահամայ տեղի պիտի տայ Իգմիրը պարպելու: Մինչ այդ՝ արդէն ամէն կողմէ ուժ կը տրուէր Մուսթաֆա Գեմալի իշխանութեան յաջողութեան համար, անոր ընձեռելով զէնք, ռազմաժթերք ու դրամ, թէ՛ Ֆրանսայի եւ թէ՛ Ռուսիոյ օժանդակութեամբ:

Ստուգապէս՝ Կիլիկիան Ֆրանսացիներէն պարպուելէ վերջ, Իգմիրն ալ պարպուեցաւ Անգլիացիներու եւ Յոյներու կողմէ սրտաճմլիկ իրականութեամբ, տուժողները եղան Յոյներն ու Հայերը:

Ի վերջոյ Համաձայնականներու ձեռքը կը մնար Պոլիսը, որ նոյնպէս թուրքին ձղուեցաւ Ֆրանսական դիւանադիտութեամբ եւ ջանկութեամբ, որուն կամայ ահամայ տեղի տուաւ Անգլիան, վերջնականապէս յանձնելով զայն թուրքին:

Դարձեալ դառնանք կիլիկեան ճակատ:

Հայ լեզէոնականները՝ հայկական դատի ու պահանջներու սատար եւ նեցուկ դառնալէ աւելի Ֆրանսական իշխանութեան քաղաքական ծրագիրներու գործակատարներն էին, իբրեւ անոր զինուոր-

ները, ակամայ ակամայ անոր դրօշակին տակ՝ անոր շահուն ծառայող, որոշ յանձնառութեամբ:

Հայ Ազգային Վարչութեան, կուսակցականներու ձեռներէցութեամբ եւ Փրանսական իշխանութեան հաւանութեամբ կազմուեցան տեղական կամաւորական խումբեր, օժանդակ հանդիսանալու համար հայկական զանդուածներու պաշտպանութեան, որոնք հետագային թիւրիմացութեանց պատճառ դարձան, հայեւթուրք քինախնդրական վերարձարժումներով, ինչ որ Փրանսական իշխանութեան սիրտը պղտորեց, մանաւանդ անտիսիպլին հայ կամաւորներու ընթացքը, որոնք քիչ մը կը չափազանցէին իրենց տրուած ազատութիւնը:

Այս առթիւ դործի վրայ էին հայկական երբեակ կուսակցութիւնները, որոնց ամէն մէկը իր թմբուկը կը զարնէր իր մամուլով, որ լոյս կը տեսնէր Կիլիկիոյ մէջ:

Աւելորդ է ըսել որ շինիչ մամուլ դառնալէ աւելի՝ քինախնդրական եւ եսամուրակական պայքարի խթան էր, մանաւանդ հնչակ եւ դաշնակ մամուլները լարուած էին դէմ դէմի, քանի մը անփորձ եւ երիտասարդ խմբադիրներու կողմէ, որոնք յաճախ ժողովուրդի ծոցին մէջ կը ստեղծէին փոխադարձ ատելութիւն եւ քինախնդրութիւն, պատճառ դառնալով եղբայրական ընդհարումներու:

1909ի Ատանայի ջարդի որբերէն պատանի Պետրոս՝ որ հարազատ հայ զգացումներու անազարտ սիրտը կը կրէ, կը վկայէ հետեւեալը. —

« Վերոյիշեալ թերթերու ստեղծած վէճերուն եւ ընդհարումներուն չդիմանալով, օր մը ուղղուեցայ դէպի խմբազբատունները, տեսնելու համար խմբադիրները, պատասխանատուները ստեղծուած քինախնդրութիւններուն:

« Մինչ խմբազբատուն հասնիլս՝ ինձ յայտնեցին թէ հնչակ եւ դաշնակ խմբադիրները միասին «նարտի» կը խաղան սրճարանը: Սոյն տեղեկութենէն աւելի չփոթած՝ հարց տուի ինքնիրենս թէ՛ ի՞նչպէս կարելի է այսքան հակառակորդ եւ քինախնդիր խմբազբապետներ իրարու քով դան եւ միասին նարտի խաղան:

« Ուղղուեցայ մատնանշուած սրճարանը, ներս մտայ, ուր դտայ նրկու երիտասարդ խմբադիրներ, որոնք դէմ դէմի նստած, իրենց խաղով էին զբաղուած: Զղայնացած հարց տուի.

« — Պարոննե՛ր, դո՞ւք էք հնչակ եւ դաշնակ թերթերու խմբազբիրները:

« — Այո՛, ի՞նչ կայ, պատասխանեց անոնցմէ մին:

« — Ի՞նչ մը կայ... դուք միայն խմբազբատունն ու սրճարանը կը ճանչնաք. դուք երբեք ժողովուրդին մէջ չէ՞ք մտներ, երբեք չէ՞ք հետաքրքրուիր ձեր թերթերու ստեղծած իրարանցումներով, որոնք պատճառ կը դառնան քինախնդրութիւններու, վէճերու եւ կռիւններու:

« Միւսը խօսքս ընդմիջելով հարց տուաւ.

« — Պարոն ձեր արհեստը ի՞նչ է :

« — Մի՞թէ այդ իմ խօսքերուս պատասխանն է :

« — Ծիշդ պատասխանդ է որ կ'ուզեմ տալ. պէտք է դիտնաս որ մեր արհեստը դադէթածութիւն (խմբագրութիւն) է. հետեւաբար՝ մեր թերթերով հետաքրքրութիւն ստեղծել է ժողովուրդի ծոցին ու ահա մեր արհեստը : Ամէն մարդ իր արհեստին կը ծառայէ. դուն ալ դնա քու արհեստիդ ծառայէ, ուրիշի գործին խառնուելու իրաւունք չունիս :

« Աւա՛ղ փառացս որ թաղաւորդ մանուկ է, ըսելով՝ սրտնեղած դուրս եկայ սրճարանէն » :

Տարօրինակօրէն՝ մեծ եղեռնէն վերապրող հայութիւնը, երբ քախտն ունեցեր էր կիլիկիա հաւաքուելու, իր երազած ազգային ազատութիւնն ու ինքնավարութիւնը դարբնելու, վերաշինելու եւ սպրելու, վերոյիշեալ կերպով՝ կատարեալ անորոշութեան եւ յուսախարութեան մատնուած էր. ոչ մէկ ապահովութիւն եւ հաւաստիք, ո՛չ Հայ Ազգային Վարչութեան կողմէ, ոչ հովանաւոր Ֆրանսացիէն եւ ոչ ալ համաձայնական եւ յաղթական պետութիւններէն, որոնք այնքան հանդիսաւոր խոստումներ շուսլած էին բազմաշարժար եւ արիւնյուտայ փոքր դաշնակից Հայերու վերջնական ազատագրութեան համար :

Մեր «քրիստոնէայ» Դաշնակիցները, մեր բարօրութեան համար չէ որ կը մտածէին, այլ՝ ջերմ սիրաբանութեան բռնուած էին թուրքի «սեւուկ աչեր»ուն, մրցումի ելած էին իրարու դէմ, լաւագոյն համբոյր մը դրոշմելու, լաւագոյն բարեկամութիւն մը ցոյց տալու համար անոր :

Այս սիրահարութեանց շնորհիւ էր որ՝ անձանօթ մի դէմք, Մուսթաֆա Քեմալ՝ շոյուեցաւ, օժանդակուեցաւ, իրախուսուեցաւ բարոյապէս թէ նիւթապէս, որպէսզի վերականգնէ Դաշնակիցներու կողմէ պարտուած եւ դիակ մը դարձած թուրք պետութիւնը պաշտպանելու համար իր հայրենիքն ու իրաւունքները՝ ընդէմ որեւէ յաղթականի ոտնձգութիւններուն :

Մանաւանդ Ռուսիան, Հոկտեմբերեան յեփոխական դեկափարներ՝ Լենինն ու Ստալինը ոչ միայն օգնեցին Մուսթաֆա Քեմալին, որպէսզի թիզ մը հող չզիջի Անգլիացիին եւ Ֆրանսացիին, այլև սիրաբանուեցան՝ Դաշնակիցներու էմ պատերազմ մղող թուրք պատերազմական նախարար Էնվեր փաշայի հետ, ոսկեղօժ խոստումներով շոյեցին դայն, փախցուցին իրենց կողմը, ընդհանուր հրամանատար կարգեցին դայն խոյամական աշխարհին, որպէսզի թուրանական շարժման դլուխ կանգնի, ի հաշիւ Լենինեան յեղափոխութեան :

Էնվեր փաշա խոստում տուաւ վերոյիշեալ առաջարկներուն եւ պայմաններուն ու գործի ձեռնարկեց :

Իայց՝ թուրքը չճանչցողը միայն թուրքին խօսքին կը հաւատայ :

Սկզբնական եռանդուն զործունէութենէ մը վերջ, յանկարծ ան դաւադրեց Լենինին, Կովկասեան խաւամներու համակրանքը ապահովցնելէ վերջ՝ իր զէնքը դարձուց ուսւ համայնավար շարժման դէմ: Բարերախտաբար՝ ուսւ յեղափոխականները աչալուրջ գտնուելով, կայծակնային արագութեամբ ջախջախեցին Էնվերի դաւադրութիւնը, որուն գլուխն ալ զոհ գնաց վրէժխնդիր Հայու մը կամքին:

ԼԵՆԻՆՆԱԿԱՆՆԵՐՈՒ ԿՈՂՔԻՆ ՀԱՅ ԿԱՄԱՒՈՐՆԵՐ

Կիլիկիոյ հայ ժողովուրդը՝ իր յուսահատական ճիգերուն զուգընթաց՝ լեզէոնականներու կողքին՝ 1919ին կազմակերպեց հայ կամաւորներ, պարտուած Թուրքի վերազարթնող չէթէներուն դէմ պաշտպանուելու համար, գլխաւորութեամբ Ս. Արմաղանեանի, Չանկալեանի, Ենովքի եւ Մշեցի Գէորգ Չավուչի:

Հայ Ազգային Մարմինը վերոյիշեալներուն հայթայթեց 50 ձիեր, որոնց վրայ աւելցան 50 կամաւոր ձիաւորներ՝ 180 հետեւակ կամաւորներով:

Սիսի Փրանսական կառավարիչ Պ. Թայարտան՝ զօրավիզ կը հանդիսանայ վերոյիշեալ հայկական շարժման, որ իրազեկ ըլլալով Հաճընի պաշարման, կը թելադրէ Հայերուն՝ որ պաշտպանեն Հաճընը, մինչեւ Փրանսական ուժերուն օգնութեան հասնիլը, որով իբրեւ նախնական օժանդակութիւն Հայերուն յանձնեց 300 զէնք եւ 10 հազար փամփուշտ:

Սոյն օժանդակութիւնը անբաւարար գտնելով ազգային մարմինը, Միհրան Տամատեանի գլխաւորութեամբ պատգամաւորութիւն մը կը ներկայանայ զինուորական ընդհանուր կառավարիչ գնդապետ Պրեմոնին, հետեւեալ խնդրանօք.—

« Կամ պէտք է Հաճընի բաւարար ռազմամթերք ուղարկել, եւ կամ Հաճընցիները Ատանա փոխադրել զինուորական ապահովութեան տակ »:

Գնապետ Պրեմոն կը խոստանայ Պ. Թայարտին տուած օժանդակութենէն զատ՝ իր կողմէ արամադրել 500 զէնք եւ 70 հազար փամփուշտ, իբր գայմազամ՝ Հաճըն ուղարկելով Կարապետ Չալեանը, յուսադրելով միաժամանակ որ՝ Չրանսացիները երբեք թոյլ պիտի չտան որ Հաճընցիք դարձեալ ճգմուին Թուրքի կրունկին տակ, կրկնելով.— Կոռուղ ապահովեցէք, զինելը մեզմէ:

Այս խոստումին վրայ կը սկսի հայ կամաւորական շարժումը, որ պիտի երթար Հաճըն:

Երբ Արմաղանեանի եւ Չանկալեանի գլխաւորութեամբ պատրաստուած կամաւորութիւնը կը հասնի Սիս, ընդհանուր հրամանատարութեան անունով, Չանկալեան՝ իբրեւ լեզուազէտ կը ներկայա-

նայ Փրանսական կառավարիչ Պ. Թայարտային, որմէ այս անգամ կը ստանայ հետեւեալ պատասխանը.—

« Թէեւ Փրանսական զինուորական իշխանութեան եւ ձեր ազգային մարմնի կարգադրութեամբ պատրաստուած կ'երթաք Հաճընի օղնութեան, սակայն ինձ եկած վերջին հեռագրի համաձայն՝ Հաճնոյ ճամբաները գոցուած ըլլալով, ձեզ պիտի չկարողանամ թոյլ տալ որ մեքնիք: Հետեւաբար հոս պիտի մնաք »:

Այս առթիւ օգտուելով՝ կարգ մը նախանձոտ Հայեր, Արմաղանեանը կը մատնեն եւ բանտարկել կուտան Սիւ, իբրեւ բուլղեւիկ, բայց 42 օրեր վերջ՝ Շիրինեանի երաշխաւորութեամբ ազատ կ'արձակուի:

Այսպէս կը ջլատուի Հաճըն երթալիք ուժը. երկպառակութիւնը իր դազաթնակէտին կը հասնի. հայ կամաւորական զօրամասերը ի դուր սպասելէ վերջ՝ կը ձանձրանան եւ կը սկսին ցրուիլ, իրենց անուճով հաւաքուած զուճարները, բախտախնդիր պատասխանաւունները կը բաժնեն իրենց մէջ, իսկ խեղճ Հաճընը, ըստ ուղարկուած սուրհանգիլի յայտնութեան, « Մեր եղբայրները օգնութեան պիտի դան» ըսելով կը կուռին մինչեւ վերջին շունչ եւ կը փճանան, բացի քանի մը հարիւր կորիճներէ, որոնք դեռ ոյժ եւ կորով ունենալով կը պատեն պաշարման շղթան եւ կը հասնին Ատանա:

ԿԻԼԻԿԵԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԶԼԱՏՈՒՄԸ, ՌԻՐԱՅՈՒՄՆ ՌԻ ՊԱՐՊՈՒՄԸ ԱՐՏԱՔԻՆ ՃԱԿԱՏ

Կիլիկիոյ քաղաքական դժբախտութեանց մասին լուսարանութիւն ստանալու համար, նախամեծար կը համարինք համառօտ մէջբերումը կատարել Միհրան Տամատեանի տեղեկագրէն, որ յղած է Փարիզի Ազգային պատուիրակութեան.—

« 1920 Օգոստ. 4ի եւ 5ի ղէպերու պատմութիւնը:

« Օգոստոս 4ի առաւօտեան ժամը 10ին, Ազգային Միութեան հրաւերով ընդհանուր ժողով մը տեղի ունեցաւ, ներկայութեամբ հայ երեք յարանուանութեանց հոգեւոր պետերուն, ազգային զերագոյն մարմնոյ անգամներու, ինչպէս նաեւ յոյն, ասորի, քաղղէացի եւ յուրիացի հասարակութեանց ներկայացուցիչներու, եւ կազմեցին Կիլիկիոյ մէջ քրիստոնէական Արտակարգ Խորհուրդը:

« Ապա պատուիրակութեան ներկայացուցիչը առջարկեց նոյն օրն իսկ հռչակել Կիլիկիոյ անկախութիւնը Փրանսայի մանտայի տակ:

« Ներկաները, առանց բացառութեան, իրենց համամտութիւննին յայտնեցին եւ վաւերացուցին զայն իրենց ստորագրութիւններով. ապա՝ ժողովականները բազմաթիւ կառքերով կէսօրուայ ժամը 12ին ուղղուեցան ղէպի զնդապետ Պրեմոնի կեդրոնատեղին եւ անոր յանձնեցին վերոյիշեալ անկախութեան ակտը:

« Գնդապետը յետ ընթերցման բարեացակամ վերաբերմունք
ցոյց տուաւ եւ խոստացաւ անոր ամփոփումը հեռագրել Սուրբոյ եւ
Կիլիկիոյ Բարձր Գոմիսէր զօրավար Կուրոյի :

« Ժողովականները երբ վերադարձան զոհունակութեամբ՝ ար-
գէն քաղաքը դրօշադարդուած էր Ֆրանսական եւ հայկական զոյնե-
րով (գրօշակներով), իսկ ժողովուրդը ցնծութեամբ կը խանդա-
վառուէր, բայց պաշարման միճակի պատճառով որեւէ համախմբում
եւ հանդիսութիւն տեղի չունեցաւ, ըստ Ազգային Միութեան թե-
լադրանքներուն :

« Օղոստոս 5ի առաւօտուն կրկին միջբրիստոնէական արտակարգ
ժողով մը զումարուելով, հարկ տեսնուեցաւ Կիլիկիոյ հարցը կա-
տարուած իրողութեան առջեւ դնել նախքան Սեւոի դաշնագրի կնքու-
մը, որ տեղի պիտի ունենար նոյն օրը : Հետեւաբար՝ ձեռնարկուեցաւ
առժամեայ կառավարութեան մը ընտրութեան, հետեւեալ անձնա-
ւորութիւններով .—

Տ. Միհրան Տամատեան՝ Վարչապետ .

Տօքթ. Մնացականեան՝ պետ Արտաքին գործոց .

Տօքթ. Պեգիբեան՝ Ներքին .

Կարապետ Ժամկոչեան՝ Պատերազմական .

Անգրամիկ Կէնեան՝ Ելեւմտից .

Կարապետ Նալպանտեան՝ Պարենաւորման եւ երկրագործական .

Ժամ (ասորի զաղթէացի)՝ Կրթական :

Նիկոլեւսի Էփէնտի՝ Դատական :

Հաղորդակցութեանց եւ հանրօգուտ շինութեանց երկու աթոռ-
ները բաց թողուեցան, ապագային յատկացնելու համար մէկը թուր-
քի մը, միւսը Արարի մը :

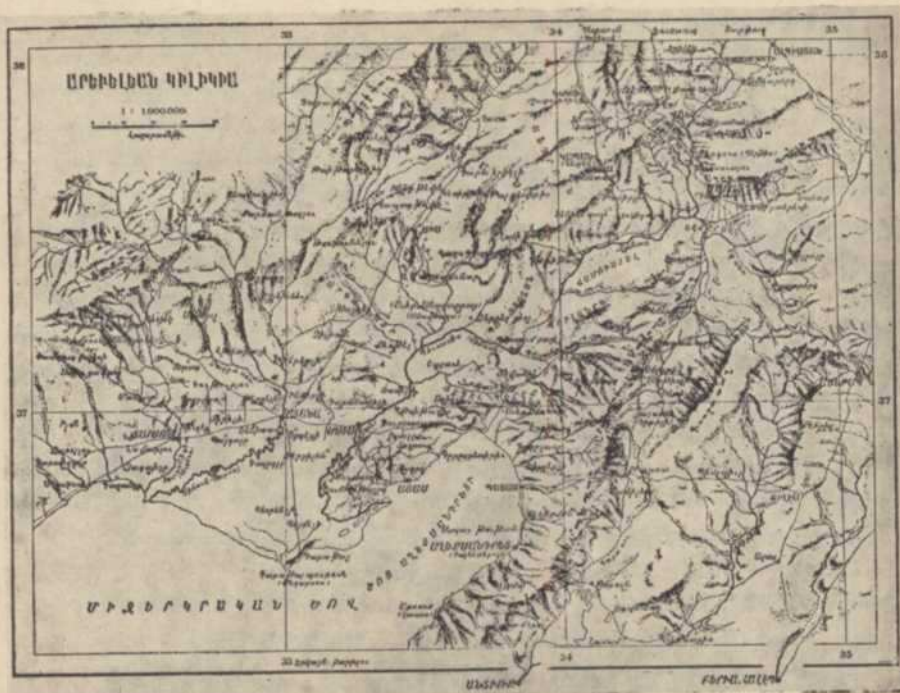
« Նոյն օրն իսկ յատուկ յանձնախումբ մը ընտրուեցաւ եւ ոստի-
կանական ուժերու օժանդակութեամբ դրաւուեցաւ կառավարչա-
տունը եւ զուրս հանուեցան թուրք պաշտօնեաները եւ անոնց տեղերը
դրաւեցին առժամեայ կառավարութեան վերոյիշեալ անձնաւորու-
թիւնները, բարեւի կեցած հայ ոստիկաններու մեծարանքներով :

« Մինչ նոր վարիչները կը պատրաստուէին իրենց գործունէու-
թեան տեղեկագիրը պատրաստել, դայն ուղարկելու համար զնապետ
Պրեմոնին, յանկարծ ներս մտաւ Մ. Կիլ, Ֆրանսական տեղեկատու
Պիւրոյին պետը, յանուն զնապետ Պրեմոնի հրաւիրեց Տամատեա-
նին՝ որ իր ընկերներով անմիջապէս զուրս դայ կառավարութեան
չէնքէն :

« Տամատեան պատասխանեց թէ ինքը կրնայ ներկայանալ զըն-
դապետ Պրեմոնին եւ հարկաւոր լուսաբանութիւնները տալ՝ յանուն
միջբրիստոնէական Արտակարգ Խորհուրդին եւ Կիլիկիոյ ամբողջ
բրիստոնեայ ազգաբնակչութեան :

« Մ. Կիրղ վերաարձաւ զնդապետ Պրեմոնի մօտ, քիչ մը վերջ վերադարձաւ աւելի խիստ հրամաններով, սպանալով որ հեռանան կառավարչատունէն անմիջապէս, առանց բուռն միջոցներու տեղի տալու :

Պ. Տամատեան կրկին լռութեամբ իրենց օրինականութեան մասին, չեւտելով որ իրենք մանտաթէն ընդունած են Ֆրանսան :

ԿԻԼԻԿԻՈՅ ՔԱՐՏԵՍԸ

Մ. Կիրղ ոչ մէկ խօսք լսել ուզեց. այլ՝ աւելի խիստ կերպով հրամայեց պարպել կառավարչատունը. թէլէֆոնը դրաւեց :

Տամատեան յայտարարեց. — «Բռնի ուժի առջեւ միայն կրնանք տեղի տալ :

Ի վերջոյ վրայ հասաւ զնդապետ Պրեմոն եւ խիստ զայրացած հրամայեց անմիջապէս մեկնիլ սրահէն :

« Տամատեան դարձեալ կրկնեց թէ. — «Բռնի ուժի առջեւ միայն կրնանք տեղի տալ :

« Գնդապետ Պրեմոն Տամատեանը ցոյց տալով .

— Arrêtez cet homme !.. (ձերբակալեցէք այս մարդը) պտուպ :

« Պ. Տամատեան հանդարտօրէն Վալիին զրասեղանը լքելով իր մարդոցմով դուրս եկաւ սրահէն, եւ ուղղուեցաւ հայ Ռուբինեան ահուամբը, զայն հռչակելով առժամեայ կառավարչատուն:

« Օգոստոս Յին կրկին դուժարուեցաւ Աղղային Խորհուրդը, բայց կազմալուծումը արդէն ծայր տուած էր:

« Զօր. Տիւֆէօ յայտարարեց թէ՛ պէտք է լուծուի միջբրիտանէական Աղղային Խորհուրդը եւ Աղղային Միութիւնը իր սովորական գործերով միայն զբաղի: Հակառակ պարագային՝ զինու զօրութեամբ ձերբակալութիւններ տեղի կ'ունենան:

« Տամատեան առաջարկեց՝ ժողովուրդը պահել միշտ հանդստութեան մէջ, թիւրիմացութիւններու եւ անվստահութեան տեղի չտալու համար, հանդէպ Ֆրանսական կառավարութեան, եւ ջանալ միաժամանակ յարաբերութիւնները բարելաւել Ֆրանսական կառավարութեան հետ, ինչ որ անկարելի եղաւ այս վերջինս, որովհետեւ Ֆրանսական կառավարութիւնը անհաշտ եւ անհամակիր վերաբերմունք մը ունեցաւ դէպի կիլիկեան շարժումը, ամէն պաշտօնական յարաբերութիւն խզելով Տամատեանի հետ, զայն կոչելով «դէշ հովիւ»:

« Ըսողներ պիտի ըլլան թէ՛ քանի որ Օգոստոս ՚ի ահար անհրաժեշտ էր, ուրեմն ինչո՞ւ անչուք կերպով կատարուեցաւ այն, փոխանակ անոր տալու մեծահանդէս, աշխարհացունց բնոյթ մը:

« Պէտք է ըսեմ որ այս կէտին մէջ ալ մենք ինքզինքնիս եւ մեր գործը նսեմացուցինք միմիայն ի սէր Ֆրանսայի, մեր չափազանց Ֆրանսասիրութիւնը, Ֆրանսացիներու նկատմամբ մեր չափազանց փափկանկատութիւնը եւ ուղիղ ընթացքը միակ պատճառն է մեր ակտին այնքան անչուք կերպով գործադրուելուն:

« Իմ փորձառութեամբս եւ համոզումով, մենք Ատանայի մէջ կացութեան բացարձակ տէրը պիտի ըլլայինք եթէ փոխան վեց հօգիտ հինգ հազարնոց վեհաշուք ուժով մը կառավարչատունը զբաւէինք:

« Մենք Ֆրանսական իշխանութիւնը յարգած ըլլալու համար էր որ արդիւնցինք որեւէ ցոյց, ընդհարումներու եւ արինհեղութեան տեղի չտալու համար. ճշմարտութիւն մը որ Ֆրանսական իշխանութիւնն ալ դնահատեց »:

ՆԵՐՔԻՆ ՃԱԿԱՏ

Կիլիկիոյ արտաքին քաղաքական դժբախտութեանց ծանօթանալէ յետոյ՝ այժմ դառնանք ներքին ճակատի դժբախտութեանց, որ նոյնքան դառն է որքան արտաքինը:

Ինչպէս գիտենք՝ երբ լեզէոնական կազմակերպութեան հարցը ծնունդ առաւ Կիլիկեան ազատագրական խոստումներով եւ հաւատքով, որուն իրենց մասնակցութիւնը բերին զրեթէ բոլոր տաճկահայ երիտասարդութիւնը, Միջազեաքէն, Եգիպտոսէն, Ֆրանսայէն եւ

Ամերիկայէն դունդ առ դունդ լքելով իրենց ապագան, անկեղծօրէն սուբալիմ զէպի լեզէոնական կազմակերպութեան գրասենեակները, զոհելու համար իրենց կեանքը Կիլիկեան հայրենիքի ազատագրական յոյսերով: Սոյն լեզէոնական շարժման գլուխը կը գտնուէին Հայ Ազգային պատուիրակութիւնը եւ երբեակ կուսակցութեանց ներկայացուցիչները յանուն Հանրմեանի, Սապահգիւլեանի եւ Տամատեանի:

Դժբախտաբար՝ անկեղծութիւնը կը պակսէր վերոյիշեալ երկու կուսակցութիւններու կեղբոններուն, Հանրմեան եւ Սապահգիւլեան երբ Ամերիկա գործի սկսան լեզէոնական շարժման սատար հանդիսանալու համար, մէկ կողմէն իրրեւ պարտականութիւն լորձնաշուրթն ճառեր կ'արտասանէին, միւս կողմէ կազմալուծում կը թելադրէին, որովհետեւ կիլիկեան ազատագրութիւնը խորթ կը ընէր իրենց կուսակցական հաւատամքին. մանաւանդ Դաշնակցութեան՝ որ երբեք համամիտ չէր որ հայ ժողովուրդի միասնականութիւնը երկուքի բաժնուի, քանի որ իրենք արդէն ունէին Արարատեան հայկական հանրապետութիւնը, որուն համար օժանդակութիւն եւ դրամ կը հոսէր արտասահմանէն. Կիլիկիոյ ստեղծումը, այդ ազգիւրը երկուքի բաժնելու կամ բոլորովին չքացնելու պիտի ծառայէր իրենց համոզումով. հետեւաբար անոնք զէմ էին, գլխաւորութեամբ Հայաստանի պատուիրակ Ա. Ահարոնեանի:

Բայց խօսքը տանք դարձեալ Տամատեանի.—

« Ժամանակէ մը ի վեր արտասահմանի մամուլը եւ հայ գործիչները, նոյնիսկ ամենէն ձեռնհասները եւ պատասխանատուները, որ պիտիք են Ահարոնեան եւ Խատիսեան, Կիլիկեան հարցին շուրջ կը պարզեն տեսութիւններ, որոնք հեռու են իրականութիւնը ներկայացնելէ, եւ որոնք Կիլիկեան դատին իսկական բնոյթին եւ նշանակութեան մասին ցաւալի անհասկացողութիւն մը կը մատնեն: Շատեր կը կարծեն թէ կարգ մը կիլիկեան գործիչներ Կիլիկեան հարց մը մէջտեղ նետած են դիւանագիտութիւնը զբաղեցնելու համար: Վտանգաւոր խաղ մը վերջապէս, որ իր դերակատարներուն վրայ ահռելի պատասխանատուութիւններ կը ծանրացնէ, հետեւաբար վերոյիշեալ գործիչները կատարեալ սառնասրտութեամբ կրնան յայտարարել տանիքներու վրայէն թէ՛ « Ներկայիս Կիլիկեան հարց մը կարելի չէ յարուցանել, առիկա ապագայի խնդիր է»: Թէ՛ Կիլիկիան ապագայ Հայաստանի մը ծայրն է, այնպէս որ կարելի չէ կեղբոնը երեսի վրայ ձգել եւ ծայրերով զբաղուիլ»: Թէ՛ «այդպէս ընելով մենք վտանգած կ'ըլլանք հայկական հանրապետութեան գոյութիւնը, ուր մեր ուժերը ամփոփելու ենք: Մենք Տաճկաստանը ոչ իսկէնտէրունէն կրնանք զբաւել եւ ոչ ալ Տրապիզոնէն, այլ Երեւանէն, Իզմիրէն: Եկէք Երեւան եւ զօրացուցէք հայկ. բանակը»:

« Ներքին ճակատի վրայ՝ նաեւ պէտք է աւելցնել հայկական թերթերու ստեղծած իրարանցումներն ու ցոյց տուած անտարբերու-

թիւնը, հակառակ Ֆրանսական իշխանութեան հովանաւորութեան, յաճախ վարկարեկելով Ֆրանսական իշխանութիւնը, եւ յաճախ ալ կրկնելով ամերիկեան հովանաւորութիւնը, ինչ որ հակաշարժում ստեղծելու բնոյթ ունին, յանձինս Կիլիկիոյ անկախութեան:

Հայ Ազգային պատուիրակութեան շրջաբերականէն հատուած մը.

— « ... Հայ Ազգային պատուիրակութիւնը կ'օգտուի այս պատեհութենէն՝ խնդրելու նաեւ մեր թերթերէն, զոուչանալ հրատարակելէ յարձակողական յօդուածներ ընդդէմ այս կամ այն դաշնակից պետութեան, որովհետեւ նման յօդուածներ, — որոնք յաճախ հիմնուած կ'ըլլան, միանգամայն, անկատար եւ անճիշդ տեղեկութիւններու վրայ եւ կամ ընդհանրապէս թերի տեսակէտներով, մեծապէս վնասակար են մեր դատին, եւ աւելի կը դժուարացնեն մեր ժողովուրդի վիճակն ու պաշտպանութիւնը »:

Հ Ե Տ Ե Ի Ո Ի Թ Ի Կ Ն

Օր մըն ալ թուրք սիրահարութիւնը այն աստիճան տաքացաւ 'Դաշնակիցներու շրջանակին որ, Յրանսացին ալ իր կարգին անոր սեւուկ աչքերուն համար զոհեց Կիլիկիան թուրքերուն եւ Հայերը առնելով դուրս եկաւ անոր սահմաններէն, ցիրուցան ընելու համար զանոնք օտար աշխարհներ:

Մինչ մէկ միլիոն Հայերու ոճրագործ թուրք կառավարութիւնը հանդարտօրէն կը վերականգնէր իր դիրքն ու բրէսթիժը Մուսթաֆա Գեմալի յեղափոխութեամբ՝ շնորհիւ հայ ժողովուրդի «բարեկամ, դաշնակից եւ քրիստոնեայ» Համաձայնականներու, դժբախտ հայ ժողովուրդը վերապրելու տենչանքներով յուսադրուած, զեռ իր պապեկական օճախը չվերադարձած, նահանջի եւ դժբախտութեան ճամբան կը գծէր իր առջեւ, քամուն յանձնելով իր երազներն ու յոյսերը, ցիրուցան դառնալու, վերջնականապէս ուժանալու եւ ուրանալու համար իր հայրենիքը, իր իսկութիւնը՝ օտար երկինքներու տակ, շահագործումի ատաղձ դառնալով օտար ազդերու, հալելու համար անոնց ինքնաուրացումի հնոցներուն մէջ, որպէսզի հայ անուան բեռը կրող հայ երիտասարդը զանդատի իր անուան համար եւ բացազանչէ. — «Ինչո՞ւ են տուեր այս անունը մեզ», առանց դոյզն գիտակցութիւնը ունենալու եւ կամ անդրադառնալու այն ճշմարտութեան որ՝ իր հնամենի եւ պատուաւոր հայ ազգը՝ դարեր շարունակ՝ սիրով է տարեր այդ «անունը», դժոխային ճամբաները տապալակելով հանդերձ, երբեք չի զանդատիր թէ՛ «Ինչո՞ւ են տուեր այդ անունը» իրեն:

Այսպէս ուրացուեցան 'Դաշնակիցներու խոստումները, ոչ միայն չիրագործուեցան անոնք՝ այլեւ մենք տեսանք թէ «դաշնակից եւ բարեկամ» կարծուածներու աչքին առջեւ, անոնց գիտակցութեամբ,

նոյնիակ դործակցութեամբ, ինչ ինչ ոճերներ վերակրկնուեցան Կիլիկիոյ, Մարաշի, Ուրֆայի, Այնթապի, Հաճընի եւ Իզմիրի յայտնի սղակագութիւններով, Լօզանի Հայկական Դատի ուրացումով, փոխան Մուսուլի քարիւղին:

Մոռացուեցան Արարան եւ Հայուն թափած ծով արիւնը, ուրացուեցան հայ ազատագրական խոստումները՝ քրիստոնեայ դիմակով մեղ չարաչափ շահախնդիր Եւրոպացիներու կողմէ:

Արարայի պատուաւոր եւ անկեղծ հերոսամարտը՝ միշտ մուր պիտի մնայ, վերոյիշեալ շահախնդիրներու եւ սուտ քրիստոնեաներու ճակատին, իսկ մենք՝ պայծառ ճակատ պահանջատէր պիտի մնանք միշտ մեր արդարացի իրաւունքներուն՝ ուչ կամ կանուխ:

ԿԻԼԻԿԵԱՆ ՃԱԿԱՏԻՆ ԳՈՐԾՈՂ

ՀԱՆՐԱՄԱՆԹԹ ԶԻՆՈՒՈՐԱԿԱՆ ԳԵՄՔԵՐ

Միերան Տամատեան, որ նշանաւոր յեղափոխական մը եղած է Արմենական օրերէն սկսեալ. պատասխանատու դործունէութիւն ունեցած է Կիլիկիոյ շրջանին ինչպէս նախորդ էջերուն յիշատակուած է:

Տիրան Թէֆէեան, Ա. ընհանուր պատերազմին Ֆրանսական ծովային սպայ ըլլալով, կարելիութիւնը եւ հայրենասիրութիւնը ունեցած է օղնութեան հասնելու Սուէտիոյ դոյամարտականներուն եւ նաև առնելով զանոնք տեղափոխել Փորթ Սայիտ: Լեզէոնական կազմակերպութեան դործին մէջ ալ մեծագոյն դերը ունեցած է՝ զանոնք կազմակերպելու եւ վերջը Կիլիկիա առաջնորդելու, ինչպէս նաև Միջագետքի հայ դաղթականութիւնը, ինչ որ յիշուած է նախորդ էջերուն մէջ: Տիրան Թէֆէեան 36 տարիներէ ի վեր կը շարունակէ իր հայրենասիրութիւնը, զուխը գտնուելով Մարսէյի շրջանի Հայ Լեզէոնական կազմակերպութեան, իւրաքանչիւր տարի հրապարակային տարեդարձ եւ բանախօսութիւններ կուտայ, հրաւիրելով Ֆրանսական իշխանութեան պատասխանատու ղեմքերը, ըլլայ զինուորական կամ սիվիլ, անոնց անկեղծօրէն եւ քաջաբար կը պարզէ Հայուն դժբախտ վտարումը Կիլիկիայէն, ի հեճուկս թուրքեւֆրանսական քաղաքականութեան:

Հայկ Ազատեան, իբրև բարձր քոմիտէի սուրիական երկաթուղիին, հայրենասիրական ծառայութիւն մատուցած է հայութեան, զանոնք տեղափոխելով դէպի Կիլիկիա, ինչպէս նախորդ էջերուն յիշատակուած է Տիրան Թէֆէեանի զուղընթաց:

Ճիւլ Չանկալեան, ամերիկեան Քալիթան, որ մասնակցութիւն ունեցած է Քուպայի պատերազմին 1897ին: Ա. ընդհ. պատերազմին նյամաւոր արձանագրուած եւ կովկաս հասած է իր ծառայութիւնը հասցնելու նաև հայ ազատագրութեան: Վանի մէջ վարած է ընդհանուր ոստիկանապետի պաշտօն: Վերադարձած է Ամերիկա 1916ի

վերջերը: 1917ի աշնան դարձեալ կամաւոր (լեզէոնական) արձանա-
 դրուած է եւ ուղղուած դէպի Կիլիկիա, ուր հայրենասիրական ջերմ
 եռանդութեամբ զործի լծուած է: Սարգիս Արմաղանեանի հետ կա-
 մաւորներ պատրաստելով երբ Հաճնոյ օգնութեան կ'երթային, դա-

ՃԻՄ ԶԱՆԿԱՆԵԱՆ

ւազրուեցան եւ անէութեան
 դասապարտուեցաւ իրենց
 ձեռնարկը: Արմաղանեան
 բանտարկուեցաւ Սիս, իսկ
 Զանկալեան դէշ աչքով
 զխտուեցաւ Քոլոնէլ Պրե-
 մոնէն, որով արձակուող
 տրուեցաւ, որպէսզի հեռա-
 նայ Կիլիկիայէն:

Զանկալեան երբ Փարիզ
 անցաւ, տեսնուեցաւ Զօր-
 Անդրանիկի հետ, իւրա-
 խուսուեցաւ եւ կրկին վե-
 րադարձաւ Կիլիկիա, ծրագ-
 րուած, առանց զինուորա-
 կան տարազի, մնաց Ատա-
 նա մինչեւ Կիլիկիոյ պար-
 պումը: Սիսի ժողովուրդին

Ատանա փոխադրութեան մէջ մեծագոյն զերը ունեցած է:

Ժամ Շիշմանեան, ամերիկեան քաղաքացի, փոստարան, ամերի-
 կահայ կամաւոր (լեզէոնական) Ֆրանսական լէոթնանի աստիճա-
 նով, եղած է Ատանայի Հայկական Միլիցիայի հրամանատարը:

Փորթուգալեան, յայտնի Մ. Փորթուգալեանի զաւակը, ծառա-
 յած է զբաւան բանակի էքս մամէօրի մէջ իբր լէոթնան եւ փոս-
 տարան զինուորական ատեանի:

Սուրբոյ ճակատին վարած է անտեսական բաժնի ընդհանուր
 կառավարչութիւնը անգլիական զօրամասին մէջ, հմուտ ըլլալով
 անգլերէն եւ ֆրանսերէն լեզուներու: Սոյն պաշտօնի շրջանին, վերին
 հրամանատարութեան ուշադրութիւնը կամ համակրանքը զբաւելու
 համար, իր քսակէն կը վարձէ արեւոյտի արտ մը եւ կը նուիրէ անգ-
 լիական բանակի ձիերուն, որ ստուգապէս իր հաւատարմութիւնն ու
 արժանիքը աւելի կը բարձրացնեն: Որով՝ օր մը երբ ճակատի ընդ-
 հանուր հրամանատար անգլիական զօրավարը ինքը իր մօտ կանչելով
 հարց կուտայ թէ՛ «Ի՞նչով կարող եմ ձեզ վարձատրել»:

— Որեւէ ակնկալութիւն չունիմ, կը պատասխանէ:

— Գիտեմ որ դուն զինուորական ես եւ կը սիրես զէնքը, հետե-
 ւարար հաճեցէք ընդունիլ իբր նուէր իմ անձնական զէնքս, ըսելով

դայն Փորթուզալեանին կը մատուցանէ եւ կ'աւելցնէ. — եթէ քեզ
500.000 զինուոր տամ ի՞նչ կ'ընես:

— Ֆրանսացիներու եւ Անգլիացիներու դէմ կռիւ կը յայտարարեմ պատասխանը կուտայ պաղարիւնութեամբ:

Զօրավարը չորս կողմը նայելէ վերջ, որ իրենց երկուքէն զատ ուրիշ մէկը չկար, կը մօտենայ Փորթուզալեանին եւ ճակատը կը համբուրէ:

Հետագային Փորթուզալեան կը վարէ Պուշտիւ-Ռոնի Բարձրագոյն Ատենի դատախազութիւնը, եւ համբաւաւոր կը դառնայ Հնդիկ «պէկ»ի գողցուած դոհարեղէններու դատին մէջ:

Մ. Երէցեան եւ Յակոբ Արեւեան — առաջինը Պուսեցի, երկրորդը Սերաստացի, երկուքն ալ թրքական զինուորական համալսարանէն շրջանաւարտ, իբր սերժան կամաւոր (Լեզէնական) ծառայութիւն մատուցած են Կիլիկիոյ մէջ:

Թագուր Խաչիկեան, նոյնպէս ամերիկեան հայ կամաւոր (Լեզէնական) իր ճարտիկութեամբ եւ վայելչութեամբ բարձրացած է սերժանի աստիճանին, վիրաւորուած է Մարաշի պատերազմներուն, եւ մշտական ծառայութեան մէջ մնացած է հայ ժողովուրդին՝ Մարսէյի շրջանին, երբեմն վարելով հայ հիւղաւաններու տնօրէնութիւնը:

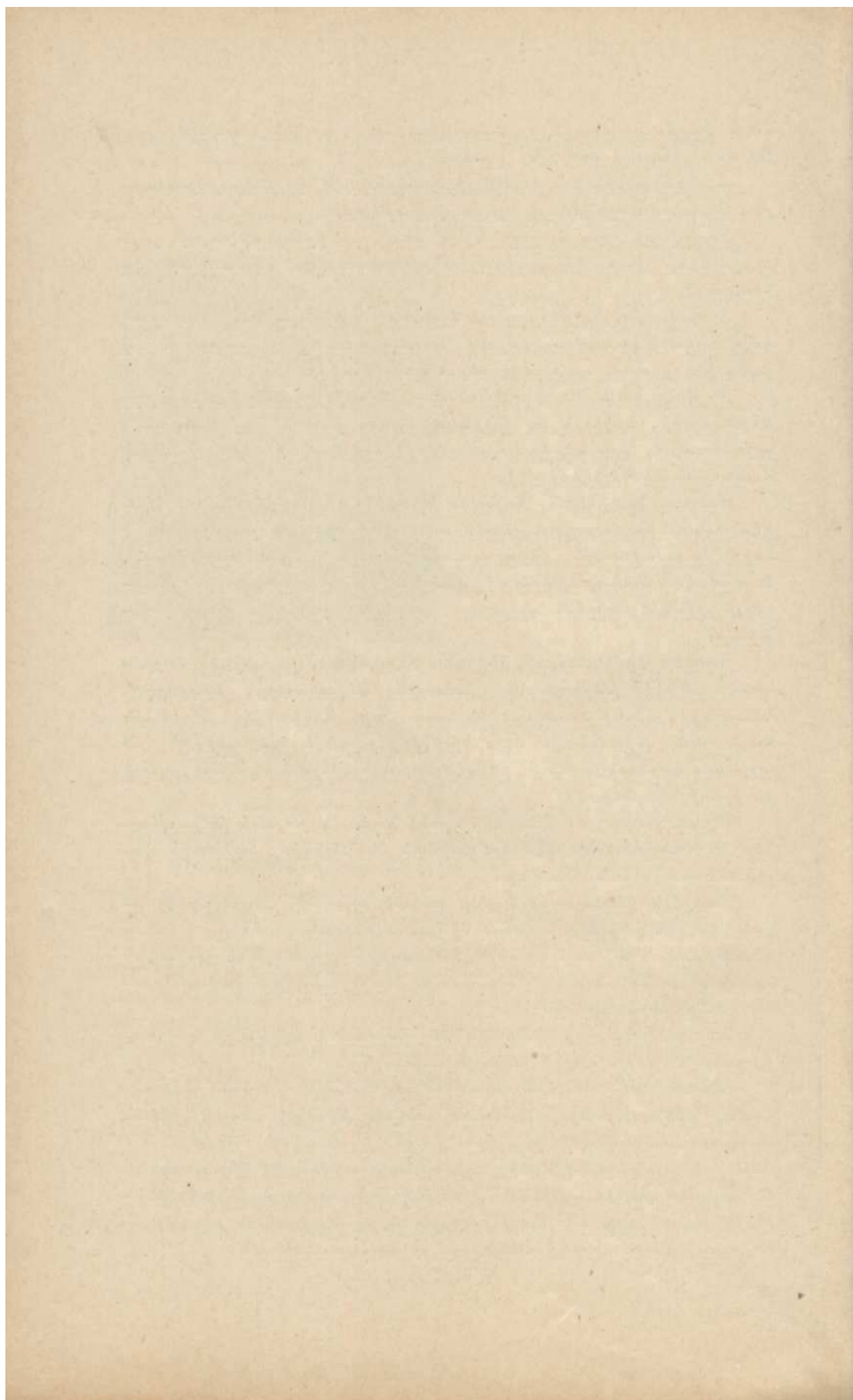
Սարգիս Արմաղանեան, Սարգիս Ճէպէնեան, յայտնի եւ հայրենասէր նախկին խմբապետներ. առաջինը Սերաստացի, երկրորդը՝ Կեսարացի, որոնք ծառայած են նաեւ Զօր. Անգրանիկի «Առանձին հարուածող զօրամաս»ին մէջ: Կիլիկիոյ շրջանին եւս ունեցած են աչքաուռ գործունէութիւն, ինչպէս նախորդ էջերուն արձանագրուած են իրենի նկարներով:

Գէորգ Զավուշ եւ Զաքրնը, որոնք նոյնպէս յայտնի խմբապետներ եւ հանրաժանօթ դէմքեր դարձած են Կիլիկիոյ ճակատին կիլիկեան հանրութեան համար:

Զաքրճըն հետագային Իզմիր անցած ըլլալով, Զօրավար Թորգոմի կողքին դարձեալ աչքաուռ գործունէութիւն կ'ունենայ եւ անոր հետ թրքական շղթան պատռելով, ծովեզերք կը հասնին եւ յունական նաւերով Յունաստան կը փոխադրուին, ուր յունական կառավարութենէն կը վարձատրուին:

Ատուր Փաշա, որ հանրաժանօթ դարձած է Այնթապի ինքնապաշտպանութեան գործի ղեկավարութեամբ:

Նկատի առնուած հրատարակչական ծաւալը պահած ըլլալու համար չկարողացանք լայնածաւալ տեղեկութիւններ տալ Կիլիկեան մանրամասն ուղղական դէպքերու շուրջ, յիշատակելու համար նաեւ վեթերան այն բոլոր դէմքերը, որոնք նահատակուած, վիրաւորուած եւ կամ պարտականութիւններն լիուրի կատարած ըլլալու բախտաւորութիւնը ունեցած են: Որով բոլորին ներողամտութիւնը խնդրելով՝ սոյն յուշամատենը կը ձօնենք բոլոր նահատակներուն:

ՅՈՒՇԱՄԱՏԵԱՆԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿԶԱԿԱՆ ԶԵՌՆԵՐԷՑՈՒՅԻՒՆ

Բարոյական մեկեմաս.— Ինչպէս հրատարակութեանս նախարանին յիշուած է, հայ պատուական ազգայինի մը՝ նման հրատարակութեան մը լոյս տեսնելու ցանկութիւնը յայտարարող ուղերձը զիս հրահրած ըլլալով՝ ըստ այնմ դործի սկսած եմ 1952ին, եւ հրատարակութեան դործը կարողացած եմ աւարակել 1955ին:

Նոյն տարին, մտաւորական հայրենակիցի մը ինձ մօտ ունեցած քանի մը ամսուան զրացնութիւնը եւ բարոյական քաջալերանքը խթան հանգիսացաւ դործի հրահրումիս, որուն անունը արձանագրելէ կը հրաժարիմ, ըստ իր համեստ ցանկութեան:

Նիւթական օժանդակութիւն.— Դրացնութիւնս վայելող վերոյիշեալ հայրենակիցիս միջոցաւ ծանօթութիւնը ունեցայ նաեւ արժանապատիւ քահանայի մը, որ վստահելով նպատակիս կարեւորութեան եւ արժէքին, 300 տուար ապսպրանք կանխավճար մը յանձնեց ինձ, որով դօտեպնդուած սկսայ դործի, որուն յաջորդեց մօտ 100 տուար ալ նուէրներ կամ ապսպրանքներ, որոնց անունները արձանագրելէ կը հրաժարիմ, ըստ իրենց համեստ ցանկութեան:

Մօտ 50 հազար Փրանքի պատրաստ ըլիչէ տրամադրեց անզուգական հայորդի Դարբինեան, հակառակ ուրիշներու (այսինքն կուսակցական կամ միութենական կազմակերպութեանց) չկամութեան, բացի Ուրֆայի եւ Շապին Գարահիսարի Միութիւններէն:

200է աւելի ուղերձներ զրկեցի հանրածանօթ ունեւորներու կամ մտաւորականներու հասցէներուն, որոնք՝ զրեթէ բոլորն ալ լուռ մնացին, ինչպէս նաեւ մտաւորականները, որոնք եթէ ոչ նիւթապէս՝ զոնէ բարոյական եւ քաջալերական երկտողով մը կրնային քաջալերել:

Մասնաւոր նամակ եւ շրջաբերականներ ուղարկուեցան նաեւ Սերաստիոյ, Սարբերգի, Մալաթիոյ եւ Արարկիրի Հայրենակցական միութեանց ամերիկեան կեդրոններու հասցէներուն, որոնք նոյնպէս լուռ մնացին: Եթէ ոչ մեկինասի, զոնէ 5-10 գիրք ապսպրանքի կանխավճար եւ կամ բարեյաջողութեան երկտող մը կարող էին զրկել:

Դառն սրտով կ'արձանագրեմ որ, վերոյիշեալ կերպով զրեթէ բոլորն ալ լուռ մնացին: Այսուամենայնիւ դարձեալ զանգատ չունիմ այս առթիւ, նկատի ունենալով որ՝ անոնք ալ չափազանց զզուած եւ յուսահատած կրնան ըլլալ, առհասարակ՝ օրուան դիւրմի համ տուող հեղինակներէն եւ կամ խնդրարկուներէն: Հետեւաբար՝ անոնցմէ մէկը եղած ըլլալու կասկածը տուած ըլլալով, կոչս անպատասխան մնացած ըլլայ:

Այսպէս թէ այնպէս՝ իբրեւ աննկուն զինուորական, եւ շարունակեցի իմ դործս առանց զանգատի եւ յուսահատութեան, շար-

չարուեցայ, յողնեցայ, նիւթապէս բարակը մանեցի եւ յաջողեցայ ի կատար հանել զայն: Ի վերջոյ ես ալ զարմացայ թէ՛ առանձինն ի՞նչպէս կարողացայ տոկալ, հասնիլ եւ յաջողութեամբ պսակել զայն:

Շատեր նամակներով՝ իրաւամբ ինձ հարց կուտային թէ՛ ստուգի՞ր առանց օժանդակ յանձնախումբի՝ նման դործ մը ի կատար հանելու համարձակութիւնը ունեցած է՞ք:

Զարմանալու ոչինչ կայ. այդպէս եղաւ:

(ԵՐՐՈՐԴՈՒԹԻՒՆ)

վերջացուցած եւ վկայուած ըլլալով, միջակ եղբայրնին, Աւետիս Աւետեան ուսուցչութեան պաշտօնի կոչուեցաւ Ուրֆա. քանի մը տարի վերջ՝ Հայկական Մեծ Եղեռնը վրայ հասնելով, ի շարս այլոց նահատակուեցաւ:

Մինչ այդ՝ մեծ ու փոքր եղբայրները, Կիրակոս եւ Յովակիմ Աւետեանները՝ Ա. ընդհ. պատերազմի յայտարարութենէն առաջ, արդէն Ամերիկա անցած եւ Նիւ Եորք հաստատուած ըլլալով, ազատ մնացին հայկ. Մեծ Եղեռնէն, որով կարող եղան իրենց լայն օժանդակութիւնը հասցնելու ողջ մնացող ազգականներու եւ հայրենակիցներու:

1952ին՝ մեծ եղբայր Կիրակոս Աւետեան մահացաւ 67 տարեկանին: Հետեւաբար՝ փոքր եղբոր Յովակիմ Աւետեանի սրտաբուխ նուէրը «Հայ Ազգային Յուշամատենան»ին, թող յուշամատենանը դառ-

Աւետեան եղբայրք.—
Հօրեղբորորդի՝ Յովակիմ Աւետեանէ ստացայ 200 տոլար՝ դործի յաջողութեան համար, յանուն իր վաղակորոյս ծնողաց, նահատակ եւ հանդուցեալ երկու եղբոր:

Վերոյիշեալ երեք եղբայրները կանուխէն որր մնացած ըլլալով, հօրս՝ Սահակ Աւետեանի ջանքերով Գարակէօլ գիւղէն Սեբաստիոյ Ամերիկեան որբանոցը տեղաւորուեցան: Ա. ընդհ. պատերազմէն առաջ, դպրոցական շրջանին

նայ նաև իր վաղամեռիկ ծնողաց Սաչիկ եւ Աննա Աւետեաններու, նահատակ՝ միջակ եղբոր Աւետիսի եւ հանգուցեալ մեծ եղբոր Կիրակոսի յիշատակներուն:

Տէր եւ Տիկին ԱԼԵՏԵԱՆ

Տէր եւ Տիկին Աւետեան.— Հեղինակը՝ ինչպէս տարած է լուծը հայ ազատագրութեան առանց վարձատրութեան, տարած է նաև լուծը սոյն հրատարակութեան ծանր դործին, մէկ հինգերորդ միայն դուրսի օժանդակութեամբ, ինչպէս վերը յիշուած է՝ առանց օժանդակ յանձնախումբի կամ քաջալերական միջնորդութի:

Վերոյիշեալ դործին ծանրութեան տակ հեղինակը այնքան ընկճը-

ւած է, որքան իր կողակիցը՝ Տիկին Լուսին Աւետեանը, որ իր հետ եւ իրմէ աւելի անձուկ վիճակի մասնուած է տարիներէ ի վեր, ի սէր հրատարակութեան յաջողութեան:

Նիւթապէս՝ ինձ հետ տառապած է, իւրաքանչիւր անգամ որ քլիշէի, հրատարակութեան համար վճարում պէտք կ'ըլլար, մեր անձուկ քսակէն: Մինչեւ իսկ դուրսյան կարկտուած կը հագնէր, որպէսզի իննյոցութիւն ընէր եւ զիս նեղը չձգէր իմ ձեռնարկիս մէջ: Անոր հայրենասիրութիւնը աւելի արծարծուած է այն օրէն՝ երբ իր ցեղին խաչելութիւնը տեսած է: Աքսորին հասնելով Այնթապ, մասնակից դարձած է անոր դոյամարտին, ստանձնելով ամենավտանդաւոր պարտականութիւններ — թրքական հարեմի քօղին տակ ծրարուած, զէնք փոխադրած է թաղէ թաղ հայ ռազմիկներուն, զիրքերու մէջ ալ մտած է հրացան պարպելու համար թուրքերու վրայ, բակայն իր անփորձ եւ մատաղ ուսը չզիմանալով հրացանի ցնցումին, հանդիստի կոչուած է:

Այր եւ կին յանձն առինք այս բոլոր խաչելութիւնները, որպէսզի հայ ժողովուրդը ունենայ իր «Յիսնամեայ Յուշամատենան»ը, արեւելքէն արեւմուտք:

Ինչ աստիճան յաջողած է հեղինակը, թող այդ վճիռը՝ բանիմաց հայ հասարակութիւնը տայ:

Կատարեալ դործ մը աւարտած ըլլալու յաւակնութիւնը չունիմ. բայց վստահ եմ թէ մեծ բաց մը, հարկաւոր պահանջ մը արձանա-

զրած եւ լոյս ընծայած եմ եկող նոր սերունդին ե ուսումնասէր հայ մատենագիրներուն համար :

Ոչ ոք թող կասկածի արձանագրուած ճշմարտութեանց մասին : Բայց ամէն մարդու իրաւունքն է զրական թերութիւններու մատնանշումը, որուն չկարողացայ ծառայել օրինականօրէն, պարագաներու բերմամբ :

Խ. Ա. ԵՏԵԱՆ

Խ. Ա. Ետեան. — Հարազատ եղբայրս, միակ վերապրողը գերդաստանիս, Ապրիլեան Մեծ Եղեռնէն, որ նոյնպէս ինձ նեցուկ եւ զօրավիզ դաւանելով, համարձակութիւնը ունեցած եմ անվարան շարունակելու սոյն ծանրածանր հրատարակչական գործը :

Յարգանք եւ երախտագիտական խօսք «Այսօր» տպարանի մեծայարգ վարչութեան, որ կատարած զոհողութիւններուս, ներշնչած վստահութիւններուս զուգընթաց իր կարելին չինայեց, յաջողութեամբ աւարտելու համար յիշեալ Յուշամատեններ, փաստօրէն իրենց մեծութիւնն ու արժանավայել ապացոյցը տալով հետեւեալ հարցերուն. —

Տպագրիչներ — Եթէ մեզի յանձնած ըլլայիք սոյն հրատարակութիւնը, լաւ գործ մը ըրած պիտի ըլլայիք, օգտուելով թէ՛ հրատարակչական մաքրութեամբ եւ թէ՛ նիւթական խնայողութեամբ :

Անկեղծ ազգայիններ — Հաւատալով ձեր անկեղծութեան կամ անկողմնակալութեան, կարելի՞ է հաւատալ նաեւ տպագրական վարչութեան, որ զրիչ պիտի չխաղցնէ ձեր գրութեանց մէջ :

Հետեւարար կրնամ յայտարարել որ ոչ թէ բացատրութեան կամ նախադասութեան, այլ բառ մը իսկ փոխելու կամ սրբապրելու ցանկութիւն կամ առաջարկ տեղի չունեցաւ :

ՀԵՂԻՆԱԿ

Յ Ա Ն Կ Ն Ի Ի Թ Ո Ց

Նախարան	52
Անցողական ակնարկ մը հայ անիշխանական շրջանի շուրջ . .	5
Արմենական կուսակցութիւն	9
Վանայ մեծ դէպքը 1896ին	16
Հնչակեան կուսակցութիւն	17
Դաշնակցութիւն և Դաշնակցական կուսակցութիւն	24
Հ. Յ. Դ. հիմնադիր երրորդութիւն	41
Եզրակացութիւն	44
Միերանականութիւն	50
Հայ-քաքարական կռիւներ	53
Ռամկավար կուսակցութիւն	55
Հայ սահմանադրական Ռամկ. կուսակցութեան կազմութիւն	58
Բարձրաստիճան կղերականներ հայ ազատագրական ճա-	60
նապարհին	63
Ներսէս Վարժապետեան	64
Երկաթ Պատրիարք (Մատթէոս Իզմիրլեան)	67
Խրիմեան Հայրիկ	68
Մաղափա Օրմանեան Պատրիարք	71
Սալեհ Միւնիր փաշայի վաւերաբույրերէն	72
Հայեւփիւրտ համաձայնութեան կարելիութիւններ — վկայու-	
թիւն Փիլիկի	78
Հայ յեղափոխական նախօրեակի անդրանիկ փետայիներ . .	85
Տամատեան	85
Զարգանդ	89
Արապօ	91
Սերոբ Ազրիւր	92
Խան (Բարսեղ Թիրեաբեան)	94
Կովկասայ յեղափոխականներու ձախտեր գործունէութիւնը	
Տանկահայ Ազատագրական գործին	96
Կուկունեան արշաւանք	96
Դերիկ վանքի վերականգնումը (իբր բերդ)	99
Խանասորի արշաւանք	100
Պուսոյ դէպքեր	102
Երլարզի դէպք	102
Պանք Օրբօման	104
Անդրանիկ և իր յեղափոխական կեանքը	106
Գէորգ Զավուշ	119
Առաքելոց վանքի կռիւր	122
Հրայր (Արմենակ Ղազարեան)	122

	Էջ
Սպաղանաց Մակար	131
Գալէ	133
Կուսակցական խաբարումներ	134
Օսմանեան Սահմանադրութիւն, վերջ յեղափոխութեան եւ Պալեանեան պատերազմ	135
Ընեղ. պատերազմ 1914ի եւ Հայկ. Մեծ եղեռն	139
Հալէպի « Պարոններ »	151
Վեհանուշ	153
Սիրանուշ	154
Անդրանիկ դէպի Կովկասեան նակատ	157
Հայ կամաւորական շարժումը Կովկասեան նակատին	158
Անդրանիկ ռազմանակատի վրայ	161
Տիլիմանի նակատամարտը	162
Պիքլիսի գրաւումը	166
Ռուսական նակատի փայտում եւ Տանկահայաստանի պար- պում	170
Ռուսական կայսրութեան կործանում	173
Զարէն վերջ Դաշնակիցները	177
Զօր. Անդրանիկ դէպի էրզրում	181
Թուրքը եւ Կովկասեան ազգերը	185
Սարտաքապատեան գոյամարտ	187
Անդրանիկ դէպի հոյ	195
Դիւցազներգութիւն — Անդրանիկի սրոյ հարուածը	204
Զապուղի եւ Պաֆուի կռիւները	208
Զապուղի կռիւր	211
Անդրանիկ դէպի Երասա	222
Զօր. Անդրանիկի օժանդակութեան գործը	224
Հանրապետական Հայաստանի կորստեան տխուր պարագաները Հայ կամաւորական գունդի հրամանատարներուն մասին համառօտ ծանօթութիւններ	228
Գ ր օ	233
Համագասպ	234
Քեռի	235
Վարդան	237
Գրիգոր Աւշարեան եւ Պանդուխտ	238
Իշխան Արղութեան	239
Զօր. Թորգոմ	240
Խափուն	241
Ստեփան Շահումեան	242
Ղ. Ղուկասեան	243
Քափիքեան Մուսայէլեան	224

Զօր. Անդրանիկի Առանձին Հարուածող գործաւախ սպա- յակոյտը	247
Սարգիս Ճէպէնեան	247
Տօժք. Պոնափարք	249
Վարդան Շահազ (Տիվրիկցի)	253
Սեբաստացի Մուրատ	254
Վահագն Նալպանտեան	261
Հանի Գէորգ	262
Տօժք. Ռուբէն Տէր Ստեփանեան	263
Վահան Զեբազ	265
Եղիշէ Քաջունի	265
Հինգ ձիւար և երեք հետևակ վաշտերու հրամանատարութիւն Արմենակ (Կովտնցի)	266
Նազար (Շապին-Գարահիսարցի)	267
Թուրքեան Արամ (Շապին-Գարահիսարցի)	267
Յարութիւն (Սղերդցի)	268
Արշակ (Վանեցի)	268
Յովհաննէս (Տիգրանակերտցի)	269
Գրիգոր Տէրտէրեան (Ենիխանցի)	269
Հայկ-Արամ Գրալեան (Սեբաստացի)	270
Սմբատ	271
Յռնցի Մուրատ	274
Փիլոս	274
Թօփալ Եղիշէ (Խնուսցի)	275
Ռուբէն Պոլեան (Թոյթոյ)	275
Մեօ եւ Արշակ	277
Սասունցի 3 զինակիցներ — Մանուկ, Զէլլօ եւ Մուշեղ	278
Տեղակալ Մ. Աւետեան	281
Հայկական գոյամարտներ Ապրիլեան Եղեռնի ընթացքին	297
Գում-գույուի գոյամարտ	297
Ագ-տաղի գոյամարտ	300
400 հոգի Ռուսաստան կ'անցնին	312
Տենտիլի գոյամարտ	316
Ուրփայի գոյամարտ	331
Վանայ գոյամարտ	338
Վերլուծում մը վանի գոյամարտի շուրջ	345
Մուսատաղի գոյամարտ	348
Տարնոյ եւ Սասնոյ ձախորդ գոյամարտ	354
Միջագետքի նուիրեալներ եւ Ամանոսի գոյամարտականներ Ամանոսի գոյամարտ	362
Խմբական եւ անհատական բանի մը հերոսական նմոյշներ	278
	384

	Էջ
Շաւարշ Վարդապետ (Թոգատի առաջնորդ)	384
Օր. Գոհարիկ (Ուզունլուցի)	385
Տեղակալ Մեսրոպ Քաջրերունի (Պոլսեցի)	386
Խորհրդածուրիւն	389
Քանի մը վկայութիւններ Մուշեղ Եպիսկոպոսէն	392
Հայկ. Հանրապետութեան ռազմական դրուագներէն	397
Իգտիբի հայ-քրքական սահմանագլխուն	397
Կողբի եւ Մոլլակամարի տխուր պատերազմը	402
Ընդհ. Սուրմալուի պաշարումը և Տրդ գունդին յաղթանակը	409
Քարեկամական փորձեր Քիւրտերու հետ՝ Թաշպուրունի նակատին	414
Գարագոյունի պատերազմը եւ մեր յաղթական ելքը	420
Պէտրոս վեդիի եւ Բասարգեշարի մաքրագործումը	424
Մայիսեան յեղափոխութիւն	425
Զանգիպասարի մաքրագործումը	429
Ղարսի վերջին պատերազմը	436
Ղարսի կռիւին մասնակցող զինուորականներու եւ խմբապետ- ներու վկայութիւնները	447
Եզրակացութիւն	457
Քանի մը վկայութիւններ՝ դաշնակ ղեկավարներէ	458
Ղարսի աղէտին դրդապատճառները	460
Փետրուարեան յեղափոխութեան նախօրեակ	462
Փետրուարեան յեղափոխութիւն	468
Լեզնոնական կազմութիւն	474
Յուշեր — Տէր Գէորգեանի	476
Յուշեր — Սուքիաս Մուրատեանի	477
Յուշեր — Կարապետ Թորոսեանի	478
Յուշեր — Մանուկ Զառացեանի	481
Յուշեր — Տիրան Թէֆեանի	485
Կիլիկեան շրջան	487
Յուշեր — Կարապետ Անտոնեանի	488
Լեզնոնականներու կողմին հայ կամաւորներ	494
Կիլիկեան Հայաստանի ջլատումը, ուրացումը ու պարսպումը . Արտաքին նակատ	495
Ներքին նակատ	498
Հետեւութիւն	500
Կիլիկեան նակատին գործող հանրածանօթ դէմքեր	501
Հրատարակչական ձեռներէցութիւն	505
Ցանկ նիւթոց	509
Ցանկ նկարաց	513
Անցեալն ու ներկան	518

ՅԱՆԿ ՆԿԱՐՆԵՐՈՒ

Մ. Աւետեան (Հեղինակ)	էջ 4
Ազատագրութեան ոգին արծարծող մտաւորական խումբ	11
Մ. Փոքրուգալեան	14
Մ. Աւետիսեան	17
Պետո	19
Սեպուհ (Երուանդ Քէօւէեան)	21
Հնչակեան հիմնադիր խումբ	25
Բարդուղիմէոս Վարդապետ	26
Աղասի	27
Մեծն Մուրատ	28
Գալուստ Արիսանեան	29
Ա. Աշըգապաշեան	30
Դանիէլ Զավուշ	31
Ժիրայր կամ Մօրուք Պոյանեան	33
Զէլլօ (Թորոս Մառուկեան)	36
Փարամազ	40
Դաշնակ երբեակ հիմնադիրներ	44
Միհրան (Բարեբրդցի)	53
Միսո Շահէն	58
Գ. Զիքնեան	58
Ներսէս Պօզիկեան	59
Ն. Հովիւեան	61
Ներսէս Վարժապետեան	64
Մատթէոս Իգմիրլեան (Երկաթ Պատրիարք)	67
Խրիմեան Հայրիկ	68
Մաղափա Օրմանեան Պատրիարք	71
Փիլիկ (Փիլիպպոս Քէշեան)	78
Միհրան Տամատեան	85
Զարգանդ	89
Արապօ	91
Սերոբ Աղբիւր	92
Սօսէ	93
Խան (Բարսեղ Թիրեափեան)	95
Ս. Կուկունեան	97
Անդրանիկ (պաշլըխով)	106
Աղբամարի վանքը	117
Անդրանիկ (ձիաւոր Փետայի)	118
Գէորգ Զավուշ	120
Հրայր (Արմենակ Ղազարեան)	128

	Էջ
Մուրատ (Սեբաստացի)	145
Օննիկ Մազոււմեան	151
Արմենակ Մազոււմեան	151
Անդրանիկ (գունդի հրամանատար)	161
Անդրանիկ եւ իր սպայակոյտը	165
Սմբատ եւ իր հրամանատարական կազմը	166
Անդրանիկ (գորավար)	178
Սարգիս Արմաղանեան	184
Զօր. Նազարբեկով	189
Զօր. Սէլիկով	189
Հայաստանի բարոէս	196
Զօր. Անդրանիկ եւ Սմբատ (ձիւոր)	203
Պոլսոյ Ահարոնեան Պատուիրակութիւն	209
Ս. Շահումեան	210
Զօր. Անդրանիկի Առանձին Հարուածող գորամասի սպայակոյտը	218
Դ ր օ	233
Բենի, վարդան, Համագասպ	234
Գրիգոր Աւշարեան	238
Պանդուխտ եւ իր հրամանատարական կազմը	239
Իշխան Արդուբեան	239
Կնդապետ Թորգոմ	240
Եսփան	241
Ղ. Ղուկասեանի Յուշարձանը	244
Սարգիս ձեպէնեան	247
Տօբք. Պոնափարք	249
Տօբք. Ռուբէն եւ Զօր. Անդրանիկ	263
Սմբատ	271
Ճռոնցի Մուրատ	274
Փիլոս	275
Սասունցի Մուշեղ	278
Տեղակալ Մ. Աւետեան (քրքական տարագով)	281
Գնդունի եւ Մ. Աւետեան (սիվիլ)	296
Հանի Պէյ	299
Պալքանիի (Ռուբէն Թորոսեան) խումբը	301
Մարիամ (Արքին Աղայի կինը)	302
Արքին Աղա (Տէմիրնեան)	313
Ռւրֆա քաղաք	319
Մկրտիչ Եօթնեղբայրեան	321
Ռասկէրէլեան	325
Միակամի Սարգիս	326

	Էջ
Օր. Խանըմ Բէքէնեան	329
Շապին-Գարահիսար ֆազաֆ	331
Խումբ մը մարտիկներ (Գարահիսարի)	335
Վահան Հիւսեան	337
Արմենակ Եկարեան	340
Կաստի Համբարձումեան	341
Պուլկարացի Գրիգոր	341
Արամ Մանուկեան	342
Վանայ լին	343
Լեւոն Շաղոյեան	346
Եսայի Եաղուպեանի խումբը	349
Պետրոս Տիմլաֆեան	351
Տ. Թէֆէեանի նաւ փոխադրումը	352
Հանի Յակոբ Կասոյեան	357
Տէր Եղիշէ Քահանայ	358
Ռուբէն Փաշա	360
Կէօվտէրէլեան Կարապետ Էֆէնտի	369
Տօֆր. Սմբատ	373
Ամանոսի գոյամարտական խումբը	378
Տեղակալ Մեսրոպ Քաջբերունի	386
Գնդապետ Տիգրան Պաղտասարեան	402
Գլխապետ Հայ Գնդունի	408
Խմբակար — Գնդապետ Պաղտասարեան, Դրօ եւ գլխապետ Վ. Փաստրմանեան	413
Տեղակալ Մ. Աւետեան (վաշտի հրամանատար)	423
Տեղակալներ — Բագրեւանդեան Զոհրապ, վարդան Բակուր եւ Սուրէն	443
Տեղակալ Յովհաննէս Սահակեան	447
Տեղակալ Երուանդ Տէր Մարտիրոսեան	449
Գնդապետ Մագմանեան	450
Խմբակար — Զօր. Փիրումեան, Զօր. Յովսէփով եւ Սեպուհ Խմբապետ Լորիս Պուլեան	454
Ալ. Միսանիկեան	455
Յուշարձան Արարայի գոհերու	472
Տիրան Թէֆէեան	478
Յուշարձան Արարայի գոհերու	486
Տիրան Թէֆէեան	489
Լեզունական անդամահատ վիրաւորներու խումբ	497
Կիլիկիոյ քարտէս	497
Ճիւղ Զանկալեան	502

Եւայլն...

ԼԵԳԻՏԻՄԱԿԱՆ ԽՄԲԱՆԿԱՐ՝ ՔԱՇՈՒԱԾ ՄԱՐՍԷՅՍ 1935

Մէջտեղը նստողը՝ Տիրան Թէֆէեան. ետեւը կեցող՝ Յակոբ Նշանեան. մօրուսաւորը՝ Տէր Շահէն (Սվազցի).
ձայրը աքռոին նստողը՝ Գալուստ (Վիրաւոր). ետեւը՝ Սարգիս Ալբունեան (Հանրնցի). աւելի ետեւը՝ Տիվ-
րիկցի Յակոբ Սինտիրեան. դէպի աջ չորրորդը՝ Բարգէն Պապոյեան. եօթերորդը՝ Եօթնեղբայրեան. դրօշա-
կակիրը՝ Յակոբ (Խարբերդցի). Յակոբ Նշանեանի ձախը՝ Գարանանեան. երկուֆի ուսերուն ետեւը՝ Գուլունեան

ԿՈՎԿԱՍԵԱՆ ԿԱՄԱՆՈՐԱԿԱՆ ԽՈՒՄԲ ՄԸ, ՆԿԱՐՈՒԱԾ 1955ԻՆ
Ուղի կանգնողներ.— Գլուխը բաց՝ Տօնիկ Արսլան, յիշատակուած էջ 190ին, Սար-
 տարապատի գոյամարտին, և էջ 305ին Ազտաղի գոյամարտին: Կողքին կանգնող՝
 Մրտաբ էֆ., Կիլիկեան կամուր: Գլխարկով եզերքը նստողը՝ Գրիգոր Տէնտիլցի,
 յիշատակուած էջ 305ին, Ազտաղի գոյամարտին: Մէջտեղը նստողը՝ Պօղոս Նորայ-
 եան, կամուր Ամերիկայէն, յիշատակուած էջ 201ին, որը մասնակից դարձած է
 նաև Հնչակեան ճրգ գումդի բոլոր պատերազմներուն, ինչպէս նաև Երզնկա, Մու-
 րատի մօտ և Զօր- Անդրանիկի մօտ: Գլուխը բաց նստողը՝ Գրիգոր Քէօշկէբեան,
 Սիպերիայէն վերադարձած և Անդրանիկի Առանձին Հարուածող զօրամասը մտած,
 մասնակից դարձած է Գարաբիլիսէի, Խոյի և Զանգեզուրի պատերազմներուն:

ԱՆՅԵԱԼՆ ՈՒ ՆԵՐԿԱՆ

Ազնարկ մը նեանելով մեր հրատարակութեան կողքին վրայ, ինքնարերարար կը ներկայացուի վարը, մեր տխուր անցեալը, ըստ Ա. Ահարոնեանի հետեւեալ ողբերգին. —

Սու խաւարը իմ ընկերս է անբաժան,
Ես չը գիտեմ ի՛նչ տեսլ է պայծառ օր,
Բայց այսօրուայ խաւարն է խոր, հոգեհան.
Դիակները փսփսում են ահաւոր,
Եւ պատմում են իրենց ցաւերն անպատում,
Որից Աստուած, գուցէ դողայ երկնում:

Հին դարերից ցաւեր շալկած համբօրէն,
Հառաչելով անցանք արեան ծովերով,
Համբերութեան դասեր առինք լեռներէն.
Քնէ՛ք այժմ բոցով, ցաւով, վերքերով,
Եւ պատմեցէ՛ք ձեր ցաւերը անպատում,
Որից Աստուած, գուցէ դողայ երկնում:

Այս իմ աննար քնարն ունի երեք լար.
Այն՝ ողբաձայն, լալկան, խեղճուկ, դողդոջուն,
Ի՛նչպէս ողբամ ձեր ցաւերը անհամար,
Սրտեր վառեմ, արցունք քամեմ ես անհուն.
Դուք պատմեցէ՛ք ձեր ցաւերը անպատում,
Որից Աստուած, գուցէ դողայ երկնում:

Տառապանքի սուգ ու սեւը ինձ ընկեր,
Մարդ չը մնաց իմ արիւնտ վաքանում.
Լուռ են շուրջս լեռներ, ձորեր, շիրիմներ.
Լոկ քամին է կողկողագին մոնչում.
Դուք պատմեցէ՛ք ձեր ցաւերը անպատում,
Որից Աստուած, գուցէ դողայ երկնում:

Ես էլ ցաւի դաշն կապեմ քամու հետ,
Եւ արցունքի երգեր հիւսնեմ միասին.
Նա խաղում է անպրոպների, շանթի հետ,
Նա յոյզ ու բոց կուտայ նաեւ մեր երգին,
Կոյր աշուղը, մրրկաշունչ խօլ քամին
Կը պատմեն ձեր տառապանքներն աշխարհին:

Ոռնա՛ քամի, հագար ու մի ձայներով,
Թող սարսուռն լեռներ, ձորեր, անդունդներ.
Անցիր մէկ մէկ դիակների վրայով,
Լիզիր վերքեր ու հաւաքիր հառաչներ,
Կայր աշուղը, մրբկաշունչ խօլ քամին,
Կը պատմեն ձեր տառապանքներն աշխարհին:

Ինչ ես վագում աննպատակ դէպ՛ հեռուն,
Հառաչանքներ, խոր խոր ցաւեր շալակած.
Վեր սլացիր, դէպի երկինքը անհուն,
Գտիր գաւը, ուր բազմած է մի աստուած,
Թէ անգոր է սրբել արցունքն աշխարհում,
Գահ էլ պէտք է, եւ ո՛չ Աստուած երկնում:

Անցիր հանդարտ շիրիմների վրայից.
Հողի տակ էլ քշուառները քուն չունեն,
Շարան շարան հողաքմբի խորքերից,
Խուլ մրմունջներ գուցէ լսես ցաւագին
Երբ այսօր ցաւ ու արիւն կայ աշխարհում,
Գահ էլ պէտք է, եւ ո՛չ Աստուած երկնում:

Սեւ բռնութեան, աւերածի զինուորներ,
Խոպան, աւեր, բոց փռեցիք ձեր ոտքով.
Բնակութեան չեն քաղաքներ ու տներ,
Անպատի վերածեցիք անվրդով.
Այսօր չարիք քէ մոռանան մեր որդիք,
Թող ո՛ղջ աշխարհ, Հայուն կարդայ նախատիմք:

Դիակների վիշտը լացի ու ցաւեր,
Քանի՛ դարեր լոկ ողբ ու սուգ ենք ասում,
Այժմ անէ՛ծք՝ դահիճներին մարդակեր,
Վրէ՛ծ միայն, լոկ վրէ՛ծ ենք պահանջում.
Այսօր չարիք քէ մոռանան մեր որդիք,
Թող ո՛ղջ աշխարհ, Հայուն կարդայ նախատիմք:

Վերը Հայուն ներկան՝ ըստ Մարիցա Վշտունիի՝ վերելքը Հայրենիքին =

Յիշում եմ ես դեռ գեհե՛նը Հայուն,
Որ անցաւ գնաց, ինչպէս կարաւան,
Ու մոխրից ելած քոչունի նման,
Մենք քեւեր առանք եւ վեր նախրեցինք:

Շինեցինք նոր տուն, յոյգերով ամսար,
Մեր սովետական ազատ աշխարհում,
Ինչպէս ծիծառը գարնանամուտին,
Որ բուեր առած նոր բոյն է շինում:

Մենք կ'ապրինք ազատ՝ նոր հայրենիքում,
Կը ձգտինք միշտ վեր, վե՛ր կը սլանանք,
Բայց զրկանքով լի անցեալը մեր,
Երբենք ու երբեք մենք չենք մոռանայ:

Մեր սուրբ հայրենի երկնակամարում,
Շողաց նոր արեւ՝ վառ ու յաղթական,
Բացուեց մի շքեղ, կարմիր արշաղոյս,
Երկինքը կապեց մի նոր ծիածան:

Ո՞ւր էք դուք հիմա, տարաբախտ Հայեր,
Անհուն կարօտով ձեզ ենք որոնում.
Դուք մեր հարազատ, դուք մեր բախտակից,
Դուք հողմահալած թռչնիկ բնուեր:

Ո՞ւր էք չը գիտեմ, բայց ձեզ եմ կանչում.
Արի՛՛ք մեր տուն սուրբ, հայրենիքը մեր,
Ուր լոյս ապագայ ծաղկում է եւ կերտում
Մեր Սովետական ազատ աշխարհում:

Մեր հայրենի լեռներում չքնաղ,
Յնծա՛յ նոր կեանք եւ շէն աշխատանք,
Կարօտակէզ սիրով, հրակէզ սրտով,
Խաղաղութեան աննպարհով:

Ըստ Ազատ Վշտունիի՝

Հայրենիքին նման չկայ ողջ աշխարհում ուրիշ մի վայր.
Ձեռ գտնի դու նրա նման ջերմ, հոգատար ուրիշ մի վայր.
Երջանկութեան ազրիւր է նա, մի՛ որոնիր ազրիւր մի այլ.
Հազար ու բիւր խինդի ազրիւր հայրենիք, քեզ նման չկայ:

Հայրենիքիս սրտում այնքան նոյս անտառներ, լեռներ բազում,
Գետեր վարար ու մշտահոս, ծովեր ծփուն, լներ լազուր,
Պուրակներից ու մարգերից անմահական ջուր է վազում.
Վարար ջրով ու լներով հայրենիք, քեզ նման չկայ:

Գործարաններ պէս պէս հսկայ, աշխատանքի եռուն խանդով,
Բիւր հերոսներ հրաշագործ, կամֆով յամառ ու եռանդով,
Նրանք անդարձ խոր քողեցին աշխարհը հին, մութ, ու անքով,
Խրոխտ քայլով, լուսեղ փայլով հայրենիք, քեզ նման չկայ:

Եւ դաշտերում անծայրածիր ծիւ ու ծաղկի ցնծուն ծիծաղ,
Այգիներում իմ հայրենի քաւիչ քփեր, մրգերի ծառ,
Հովիտներում առուակարկաչ՝ բացուած վարդեր, երգող ծիծառ
Կարկաչներով, կակաչներով հայրենիք, քեզ նման չկայ:

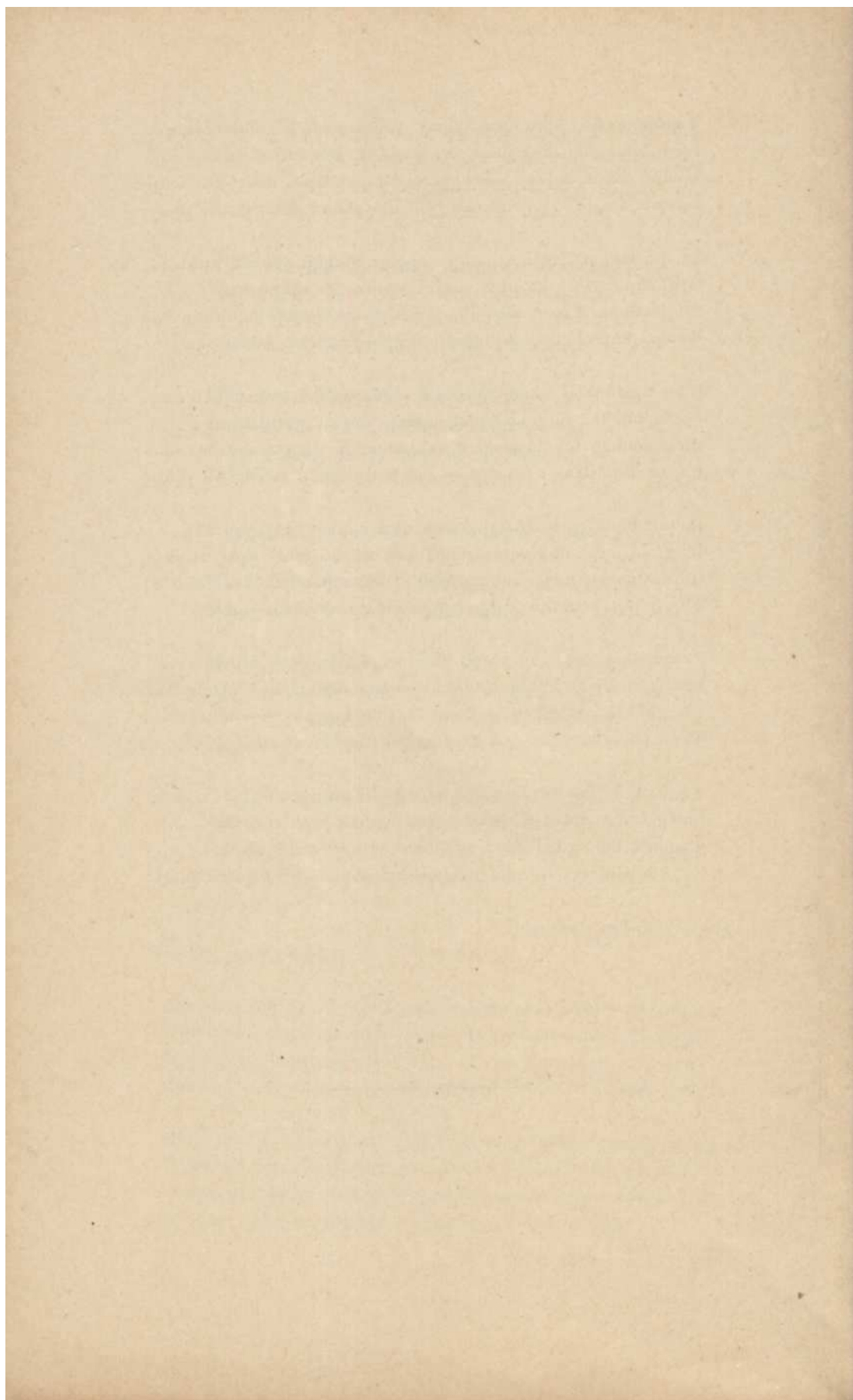
Մեր արտերում անափ փռուած բամպակեհու ծաւալուն ծով,
Բամպակեհու կնգուղներին արեւի շող ու ցոլուն ցող,
Ահա արտեր համայնական՝ ոսկեհասկի վարար հունձֆով.
Յարդուն բերֆով, ուրախ երգով հայրենիք, քեզ նման չկայ:

Ոսկեհանանչ լուսաբացի նման մեր սիրան ու յոյզը մեր,
Մեր մտքերին մեր արուեստին գարուն է միշտ՝ չկայ ձմեռ,
Արուեստակուռ գեղեցկութան՝ քանի տիպար ենք մենք ծնել.
Սիրոյ լեցֆի ու գեղեցկի հայրենիք, քեզ նման չկայ:

Հազար-հազար հզօր բազէ հերոսական տենչով եռուն,
Անափ ծովում, երկնի մովում քոչում են բարձր, արագ հեռուն
Հայրենիքիս հայեացքը ջերմ՝ նրանց երթին միշտ սեւեռուն.
Դու քեւարաց, քոչում ես բարձր, հայրենիք, քեզ նման չկայ:

Հայրենիքն իմ անյաղք հսկայ ծփուն ծովից ովկէան մինչեւ,
Ոտքը ծովի լագուրներում, ուսն արեւի շողֆի միջեւ,
Կարող է նա արեւի հետ անմահութեան մասին վիճել.
Յաւէտ անմար, դու իմ անմահ հայրենիք, քեզ նման չկայ:

1936 Նոյեմբեր, Երևան

Վ Ր Ի Պ Ա Կ

Էջ	Տող	Ճիշդ	Սխալ
21	12	նազմիկ	— <i>նազմիկներ</i>
23	3	որ	— <i>ու</i>
34	10	սիրելի	— <i>սիրլի</i>
37	22	վերջ	— <i>վեր</i>
40	1	Քեօսքէնի	— <i>Քէօթիւճէի</i>
55	6	օտարէն	— <i>օտա՞րէն</i>
97	3	Եղեան	— <i>Եղեան</i>
113	3	տարակարծութեանց	— <i>տարակարութեանց</i>
113	21	Քորիսի	— <i>Քորէսի</i>
114	10	պատուել	— <i>պառել</i>
115	32	Քորիսի	— <i>Քորէսի</i>
182	8	պաշարով	— <i>պաշրով</i>
192	3	աքտրին	— <i>աքտրէն</i>
195	26	Անդրանիկ	— <i>Ատրանիկ</i>
207	34	Պոնաբարդեան	— <i>Պոնարբարդեան</i>
207	34	Ճէպէնեան	— <i>Ճպէճեան</i>
207	34	Պոնաբարդեան	— <i>Պոնարբարդեան</i>
213	25	կամուրջ	— <i>կամուրճ</i>
216	42	իբն	— <i>բն</i>
236	33	անդարմանելի	— <i>աղարմանելի</i>
250	17	տուին	— <i>տալով</i>
260	13	Պուլեան	— <i>Պալէեան</i>
269	32	ծառայութիւն	— <i>ածռայութիւն</i>
276	15	Գրգուռի	— <i>գրգուռի</i>
279	15	Մրլակամար	— <i>Մալլակամար</i>
287	26	ուղարկողներուն	— <i>ուղարկէներուն</i>
290	23	հարիւր	— <i>հարիր</i>
291	35	չունիմ	— <i>չունին</i>
295	11	չտեսած	— <i>չէ տեսած</i>
297	10	տգէտ	— <i>տէգտ</i>
299	26	Ղասիմ	— <i>Ղարսիմ</i>
305	17	հետապնդեն	— <i>հետապնեն</i>
316	26	սանդուխ	— <i>սանդուխ</i>
316	28	ունի	— <i>ուի</i>
318	17	Տէր-Ջօր	— <i>Տէրգօն</i>
323	25	10-14	— <i>10-4</i>
326	15	կր	— <i>բկ</i>
336	42	դաստններ	— <i>դաստէկեր</i>
339	40	գաւառապետ	— <i>գաւառպետ</i>

Էջ	Տող	ձիշղ	Սլոսալ
332	16	անխնայօրէն	— անխնայօրէ
346	39	կամխտէին	— կամխտէն
348	31	իքեց	— իրեց
348	6	յաջորդ	— նախորդ
367	8	ազատել	— ազատել
367	32	կը գտնուին	— կը գտուին
367	34	սարին	— սայրին
367	38	կը տեսնէ	— կը տաննէ
369	26	սպասել	— նպաստել
369	29	Յ. չավուշէն	— Յ. չավուշին
369	29	Ա. աղայէն	— Ա. աղային
370	5	Վանլեան	— Լանլեան
370	6	Ս. Կեօգիւրեան	— Ս. Կէօջիւրեան
371	4	Թալէաթ	— Թալաաթ
372	19	Եաֆթա	— Եազթա
373	8	սիկաոր բերանը	— սիկաոր
400	29	Մաջահեան	— Մազանեան
424	8	Զանկիպասար	— Զանկիպազար
424	1	Պասարկեջար	— Պազարկէջար
426	30	Ըսի	— Ըսիր
426	36	Ազի	— Անի
429	27	Զանկիպասար	— Զանկիպազար
441	25	յարդարելու	— չարթելու
442	24	բռնելու	— փնտռելու
458	15	Երոպակամ	— Եւրոպասին
459	14	կ'ուղղէին	— կ'ուղղուէին
477	25	արդէն	— արէն
477	32	դէպի	— էպի
477	35	կերպով	— եկրպով
479	4	առինք	— եռինք
483	15	չէ՞ք	— . չէ՞ք
486	5	Տիրան Թէֆէեան	— Վահան Թէքէեան
491	4	նոյնպէս	— նոյնպէ
493	35	դէմ	— չմ
503	26	իռեց	— իրենի

Եւայն

ԹԻԻՐԻՄԱՅՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Էջ 40, տող 36

Սխալ — որ սեւ խաչ մը քաշել տուաւ հազարամեայ Տաճկահայ-
յաստանի վրայ, հիմնադատակ դարձնել տալով զայն
Թուրքին ձեռքով:

Ուղիղ — Արդիւնքը սխալ գործունէութեան մը՝ ըստ հանազատի
խոստովանութեան քէ — «Մարտիրոսը ոչ մի անելիք
ունի Թուրքիոյ մէջ»:

Էջ 56 — 10 եւ 11 տողերը՝ մէկը միւսին տեղը գրաւած են:

Էջ 86 — տող 8ի պարզել բառը երկու անգամ կրկնուած է:

Էջ 190 — տող 23

Սխալ — այժմ ձմեռ էր, հետեւաբար խիստ ձիւն եւ ձմեռ:

Ուղիղ — Այժմ կ'անձրեւէր, գետինը ցեխ էր:

Էջ 358, տող 21 — Միտիթարեանը պէտք է ըլլայ Պարսամեան:

Էջ 196, տող 1 — «Ծանօթութիւն 192-193 էջերու՝ բնագրէն դուրս
հարտէսին», չարուածքը աւելորդ է:

Վ Ե Ր Ջ

Imprimerie « Le Soleil »
4, Rue Git-le-Cœur, PARIS VI

ՀԱՅ ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ԱԶԳ.
ՅՈՒՇԱՄԱՏԵԱՆ

Ա. ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ ՀԵՂԵԱԿԻ